ЧАСТИНА ПЕРША

1

Було це чи не було, тепер вже точно не скажеш, бо випадок, з якого розпочалася (і триває майже до наших днів) уся історія, трапився в селі Красне так давно, що й очевидців відтоді майже не зосталося. Ті, які лишилися, розповідають по-різному, а деякі й зовсім не пам'ятають. Та й, правду кажучи, і не такий це випадок, аби тримати його в пам'яті стільки часу. Щодо мене, то я зібрав докупи все, що чув з цього приводу, і додав трохи од себе, додав, можливо, навіть більше, ніж чув. Врешті-решт історія ця здалася мені настільки кумедною, що я вирішив викласти її письмово, а коли вона вам видасться нецікавою, нудною чи навіть дурною, так сплюньте і вважайте, ніби я нічого не розповідав.

Трапилося це начебто перед самою війною — чи то наприкінці травня, чи то на початку червня 1941 року,— в цей, приблизно, час.

Стояв звичайний, спекотний, як буває в цю пору року, день. Усі колгоспники були зайняті на польових роботах, а Нюра Бєляшова, яка служила на пошті, прямого відношення до колгоспу не мала і була цього дня вихідна, поралася на своєму городі — підгортала картоплю.

Була така спека, що, пройшовши три рядки з кінця в кінець городу, Нюра геть зморилася. Плаття на спині й під пахвами змокріло і, підсихаючи, ставало білим і жорстким від солі. Піт затікав у очі. Нюра зупинилася, аби поправити волосся, яке вибилося з-під хустинки, і поглянути на сонце — чи скоро обід.

Сонця вона не побачила. Великий залізний птах з перекошеним дзьобом, затуливши собою сонце і взагалі все небо, падав просто на Нюру.

— Ой! — з жахом зойкнула Нюра і, затуливши лице руками, ніби нежива, повалилася в борозну.

Кабан Борко, який рив землю біля ґанку, відскочив убік, але, збагнувши, що йому нічого не загрожує, повернувся на те ж місце.

Минув певний час. Нюра отямилася. Сонце пекло в спину. Пахло сухою землею і гноєм. Десь цвіріньокали горобці і кудкудакали кури. Життя тривало. Нюра розплющила очі і побачила перед собою грудкувату землю.

"Чого ж це я лежу?" — подумала вона здивовано і враз

згадала про залізного птаха. ,

Нюра була дівчина грамотна. Вона іноді читала "Блокнот агітатора", який регулярно виписував парторг Килін. У "Блокноті" недвозначно говорилося, що всілякі забобони дісталися нам у спадок від темного минулого і їх слід рішуче викорінювати. Ця думка здавалася Нюрі цілком справедливою. Нюра повернула голову праворуч і побачила свій ґанок і кабана Борка, який і досі рив землю. У цьому не було нічого надприродного. Борко завжди рив землю, тільки-но знаходив для цього придатне місце. Та коли знаходив негодяще, також рив. Нюра повернула голову далі і вгледіла чисту блакить неба і жовте сліпуче сонце.

Посміливішавши, Нюра повернула голову ліворуч і знову впала ницьма. Страшний птах існував реально. Він стояв неподалік від Нюриного городу, широко розчепіривши великі зелені крила.

"Згинь!" — подумки наказала вона і хотіла осінити себе хресним знаменням, але хреститися, лежачи на животі, було незручно, а підніматися вона боялася.

І раптом її наче струмом ударило: "Так це ж аероплан!" І справді, залізним птахом Нюрі видався звичайний літак "У-2", а перекошеним дзьобом уявлявся їй його нерухомий повітряний гвинт.

Ледве перелетівши через Нюрин дах, літак опустився, пробіг по траві і зупинився біля Федька Решетова, мало не збивши його правим крилом. Федько, рудий мордатий здоровань, відомий більше за його прізвиськом Плечовий, косив тут траву.

Льотчик, побачивши Плечового, розстебнув ремені, визирнув з кабіни і гукнув:

— Гей, дядьку, що це за село?

Плечовий нітрохи не здивувався, не злякався і, наблизившись до літака, охоче пояснив, що село називається Красне, а спершу називалося Грязне, а ще в їхній колгосп входять Клюквине і Ново-Клюквине, але вони по той бік річки, а Старо-Клюквине, хоча й по цей бік, належить до іншого колгоспу. Тутешній колгосп називається "Червоний колос", а той — імені Ворошилова. У "Ворошилові" за останні два роки змінилося три голови: одного посадили за крадіжки, другого — за розтління малолітніх, а третій, якого надіслали для зміцнення, спочатку трохи позміцнював, а далі як запив, так і пив доти, доки не пропив особисті речі й колгоспну касу, і допився до того, що в нападі білої гарячки повісився у себе в кабінеті, залишивши записку, в якій було лише одне слово "ех" з трьома окличними знаками. А що те "ех!!!" мало означати, так ніхто й не збагнув. Щодо тутешнього голови, то він хоча й теж п'є без просипу, однак на щось іще сподівається.

Плечовий хотів повідомити льотчикові ще якісь подробиці з життя довколишніх поселень, але тут позбігалися люди.

Першими прибігли, як звичайно, хлопчаки. За ними поспішали жінки, деякі з дітьми, деякі вагітні, а багато хто і з дітьми й вагітні водночас.

Були й такі, в яких одне дитинча за поділ ухопилося, інше за руку, друга рука тримає немовля, а ще одне в животі дозріває. До речі, в Красному (та чи тільки в Красному?) жінки народжували охоче й рясно і завжди були або вагітні, або щойно після пологів, а іноді й наче щойно після пологів, а вже й знову вагітні.

За жінками шкандибали діди й баби, а з дальніх ланів, покинувши роботу, бігли й решта колгоспників з косами, граблями і сапками, що надавало цьому видовищу явної схожості з картиною "Повстання селян", яка висіла в районному клубі.

Нюра, котра все ще лежала в себе на городі, знову розплющила очі і звелася на лікоть.

"Господи,— сяйнула в її голові тривожна думка,— я тут лежу, а люди вже давно дивляться".

Схопившись на свої, ще не зміцнілі від переляку ноги, вона спритно пролізла між воринами тину і кинулася до натовпу, що поступово збільшувався. Позаду стояли жінки. Нюра, розпихаючи їх ліктями, стогнала:

— Ой жінки, пустіть!

І жінки розступилися, бо з Нюриного голосу розуміли, що їй конче треба пробитися наперед.

Далі стояли лави чоловіків. Нюра порозпихала і їх, примовляючи:

— Ой дядьки, пустіть!

І нарешті опинилася в першому ряду. Вона побачила зовсім близько літак з широкою смугою мастила аж по всьому фюзеляжу. І льотчика в коричневій шкіряній куртці, який, спершись на крило, розгублено

дивився на люд, що підступав з усіх боків, і крутив на пальці потертий шолом з димчастими окулярами.

Поруч з Нюрою стояв Плечовий. Він поглянув на неї згори вниз, засміявся і сказав приязно:

— Ти дивись, Нюрка жива. А я думав, тобі вже кінець. Я ж ероплана перший помітив, авжеж. Я тут біля горба сіно косив, коли дивлюся: летить. І прямісінько, Нюрко, на твій дах, на бовдур просто, атож. Ну, думаю, зараз він його зчеше.

— Брешеш ти все,— сказав Микола Курзов, який стояв праворуч од Плечового.

Плечовий спіткнувся на півслові, поглянув на Миколу теж згори вниз, оскільки був вищим на цілу голову, і, подумавши, сказав:

— Бреше собака. А я кажу. А ти свого рота закрий та й не роззявляй, доки я тобі не дам дозволу. Втямив? А ні, так я тобі на язик наступлю.

Після того він зиркнув на людей, підморгнув льотчикові і, вдовольнившись враженням, яке справили його слова, вів далі:

— Ероплан, Нюрко, від твого димаря пройшов ото на вершок максима. А міліма й того менше. А коли б він твого бовдура зачепив, так ми б тебе завтра обмивали, атож. Я б не пішов, а Колька Курзов пішов би. Він до жіночого тіла цікавий. Його торік в Долгові в міліції три дні протримали за те, що він в жіночу лазню заліз і під лавкою сидів, атож.

Усі засміялися, хоча знали, що це неправда, бо Плечовий вигадав це зараз. А коли перестали сміятися, Степан Луков запитав:

— Плечовий, га, Плечовий, а ти, коли побачив, що ероплан за бовдур зачепиться, напудився чи ні?

Плечовий презирливо зморщився, хотів сплюнути, та нікуди було — кругом люди. Він проковтнув слину і сказав:

— А чого мені пудитися? Ероплан не мій, і димар не мій. Коли 6 мій був, може, й злякався 6.

У цей час один із хлопчаків, які вештались в дорослих під ногами, приловчився і вшкварив по крилу палицею, від чого крило загуло, мов барабан.

— Ти що робиш? — заволав на хлопчика льотчик. Хлопчисько злякано пірнув у натовп, але згодом знову

з'явився. Палицю, однак, викинув.

Плечовий, послухавши, який звук видало крило, похитав головою і запитав у льотчика, приховуючи глузування:

— Свинячою шкірою обтягнуто?

— Перкалем.

— А що це?

— Така річ,— пояснив льотчик.— Матерія.

— Дивина,— сказав Плечовий.— А я думав, він увесь із заліза.

— Якби із заліза,— знову встряв Курзов,— його 6 двигун у вишину не підняв.

— Піднімає не двигун, а підйомна сила,— сказав відомий своєю вченістю комірник Гладишев.

За вченість Гладишева всі поважали, проте в цих його словах засумнівалися.

Жінки цих розмов не слухали, в них була своя тема. Вони розглядали льотчика, не соромлячись його присутності, наче він був неживим предметом, і вголос обговорювали його вбрання.

— Шкірянка, жінки,— чистий хром,— стверджувала Тайка Горшкова. — Та ще зі складками. Для них, певно, хрому не шкодують.

Нінка Курзова заперечила:

— Це не хром, а шевро.

— Ой, не можу! — обурилася Тайка.— Яке ж шевро? Шевро ж бо з пухирцями.

— І це з пухирцями.

— А де ж тут пухирці?

— А ти помацай — побачиш,— сказала Нінка. Тайка з сумнівом поглянула на льотчика й мовила:

— Я помацала б, так він, напевне, лоскоту боїться. Льотчик знітився і почервонів, бо не знав, як на все це

реагувати. 4

Його врятував голова Голубев, який під'їхав до місця події на бідарці.

Сама подія застала Голубєва в той момент, коли він разом з однoруким рахівником Волковим перевіряв бабу Дуню на предмет

самогоноваріння. Результати перевірки були наочними: голова злізав з бідарки дуже обережно, довго намацував носком чобота залізну скобу, що висіла на дротині замість підніжки.

Останнім часом пив голова часто і багато, не гірше, ніж той, який повісився в Старому Клюквині. Одні вважали, що він пив, бо був п'яницею, інші гадали, що спричинилася до того сім'я. Родина в голови була велика: дружина, в якої постійно боліли нирки, й шестеро повсякчас замурзаних дітей, котрі без угаву билися між собою і багато їлгі.

Усе це було б не так страшно, але, на лихо, справи в колгоспі йшли кепсько. Себто не так, аби дуже погано, можна було б навіть сказати — добре, але щороку все гірше й гірше.

Спершу, коли від кожного двору все стягли в одну купу, купа та мала показний вигляд, і господарювати над нею був о приємно, а потім дехто спохопився і пішов тягти* назад, хоча назад не давали. І голова відчував себе в ролі тієї жінки, яку посадили на купу барахла — вартувати. Оточили її з усіх боків і тягнуть кожен собі. Одного за руку вхопить, інший у цей час з-під неї ще щось висмикне, вона до нього — той утік. Що тут вдієш?

Голова страждав, опинившись у такому становищі, не розуміючи, що не він один винен у цьому. Він весь час чекав, що от-от приїде якась інспекція і ревізія, і тоді він одержить за все і сповна. З району наїжджали іноді різні ревізори, інспектори та інструктори, пили разом з ним горілку, закушували салом і яйцями, підписували посвідчення про відрядження і їхали собі. Голова навіть перестав їх боятися, але, бувши людиною від природи недурною, розумів, що вічно так тривати не може, наскочить колись Найвища Найвідповідальніша Інспекція і скаже своє останнє слово.

Тому, дізнавшись, що на околиці, біля будинку Нюри Бєляшової, приземлився літак, Голубев нітрохи не здивувався. Він зрозумів: час розплати настав, і приготувався зустріти його мужньо і достойно. Рахівникові Волкову наказав зібрати членів правління, а сам, пожувавши чаю, аби хоч трохи притлумити запах, сів у бідарку і поїхав до місця приземлення літака, поїхав назустріч своїй долі.

Коли він з'явився, натовп розступився, утворивши між ним і льотчиком живий коридор. Цим коридором голова досить твердою ходою пройшов до льотчика і здаля простягнув йому руку.

— Голубев Іван Тимофійович, голова колгоспу,— чітко назвав він себе, намагаючись дихати про всяк випадок набік.

— Лейтенант Мелешко,— відрекомендувався льотчик. Голову трохи спантеличило, що представник Найвищої

Інспекції такий молодий і в такому скромному званні, але він виду не подав і сказав:

— Дуже приємно. Чим можу вам зарадити?

— Та я й сам не знаю,— відповів льотчик.— У мене мастилопровід лопнув і двигун заклинило. Змушений був сісти.

— За завданням? — уточнив голова.

— Яке завдання? — сказав льотчик.— Я ж вам кажу — змушений. Двигун заклинило.

"Давай, давай, патякай більше",— подумав Іван Тимофійович, а вголос сказав:

— Коли щось з двигуном, так тут можна допомогти. Степане,— звернувся він до Лукова,— ти глянув би, що воно там таке. Він у нас на тракторі працює,— пояснив голова льотчику.— Будь-яку машину розбере і знову збере.

— Ламати — не будувати,— підтвердив Луков і, діставши з бокової кишені своєї засмальцьованої куртки розвідний гайковий ключ, рішуче посунув до літака.

— Е-е, не треба,— поквапно зупинив його льотчик.— Це не трактор, а літальний апарат.

— Різниці немає,— все ще не полишав надії Луков.— Що там гайки, що тут. В один бік крутиш — закручуєш, в інший бік крутиш — відкручуєш.

— Вам треба було не тут сідати,— сказав голова,— а біля Старо-Клюквиного. Там і МТС і МТМ — враз би полагодили.

— Коли змушений сісти,— терпляче пояснив льотчик,— вибирати не доводиться. Побачив — поле не засіяне, і сів.

— Травопільної системи дотримуємося, тому й не засіяно,— сказав голова, виправдовуючись.— Може, хочете оглянути поля чи перевірити документацію? Прошу до контори.

— Та навіщо мені ваша контора! —т— розсердився льотчик, завваживши, що голова до чогось хилить, а до чого, збагнути не міг.— Хоча зачекайте. В конторі телефон є? Мені подзвонити треба.

— Чого ж одразу дзвонити? — образився Голубев.— Ви б спершу поглянули що до чого, з людьми би погомоніли.

— Послухайте,— заблагав льотчик,— що ви мені голову морочите? Навіщо мені говорити з людьми? Мені з начальством поговорити треба.

"Он яка розмова почалася,— відзначив подумки Голубев.— На "ви" і без матюків. І з людьми балакати не хоче, а зразу з начальством".

— Діло ваше,— сказав він приречено.— Тільки адаю, з людьми погомоніти ніколи не завадить. Людк, їй все бачать, все знають. Хто сюди приїжджав, і хто що казав, і хто кулаком по столу грюкав. Ет, що там казати! — він махнув рукою і запросив до себе в бідарку.— Сідайте, одвезу. Дзвоніть, скільки хочете.

Колгоспники знову розступилися. Голубев послужливо підсадив льотчика в бідарку, відтак виліз сам, від чого ресора з його боку геть прогнулася.

Черговий по частині капітан Завгородній в розстебнутій гімнастерці і давно не чищених, укритих товстим шаром пилу чоботях, змучений спекою, сидів на ґанкові штабу і спостерігав за тим, що відбувалося перед входом до казарми, де розташувалася комендантська рота.

А відбувалося там от що. Червоноармієць останнього року служби Іван Чонкін, маленький, кривоногий, в гімнастерці, що збилася під паском, в пілотці, насунутій на великі червоні вуха, і в обмотках, які сповзали, стояв струнко перед старшиною роти Пєсковим і злякано дивився на нього запаленими від сонця очима.

Старшина, вгодований рожевощокий блондин, розсівся на лавочці з нефарбованих дощок і, заклавши ногу на ногу, посмоктував цигарку.

— Лягти! — неголосно, наче знехотя, скомандував старшина, і Чонкін слухняно гепнувся на землю.

— Відставити! — Чонкін зірвався на ноги.— Лягти! Відставити! Лягти! Товаришу капітан! — гукнув старшина Завгородньому.— Ви не скажете, скільки на вашому золотому?

Капітан поглянув на свого великого годинника Кіров-ського заводу (не золотого, звичайно, старшина пожартував) і ліниво відповів:

— Пів на одинадцяту.

— Так рано,— пожурився старшина,— а спека, хоч вмирай.— Він обернувся до Чонкіна.— Відставити! Лягти! Відставити!

На ґанок вийшов днювальний Алієв.

— Товаришу старшина! — гукнув він.— Вас до телефону!

— Хто? — запитав старшина, невдоволено озираючись.

— Не знаю, товаришу старшина. Голос такий хрипкий, наче застуджений.

— Запитай, хто.

Днювальний зник у дверях, старшина обернувся до Чонкіна.

— Лягти! Відставити! Лягти!

Днювальний повернувся, підійшов до лавки і, з жалем дивлячись на розпростертого в пилюці Чонкіна, доповів:

— Товаришу старшина, з лазні дзвонять. Запитують: мило самі будете отримувати чи пришлете когось?

— Ти ж бачиш, я зайнятий,— стримуючись, сказав старшина.— Скажи Трохимовичу — хай отримає.— І знову до Чонкіна: — Відставити! Лягти! Відставити! Лягти! Відставити!

— Слухай, старшина,— поцікавився Завгородній.— А за що ти його?

— Та він, товаришу капітан, нехлюй,— охоче пояснив старшина і знову поклав Чонкіна.— Лягти! Службу вже закінчує, а вітати не навчився. Відставити! Замість того щоб як належить честь віддавати, пальці розчепірені до вуха приставить і йде не стройовим кроком, а як на прогулянці. Лягти! — старшина дістав з кишені хустинку і витер спітнілу шию.— Стомишся з ними, товаришу капітан. Марудишся, виховуєш, нерви збавляєш, а толку катма. Відставити!

— А ти його мимо стовпа поганяй,— запропонував капітан.— Хай пройде десять разів стройовим кроком туди й назад і привітається.

— Це можна,— сказав старшина і поплював на цигарку.— Це ви правильно, товаришу капітан, кажете. Чонкін, ти чув, що сказав капітан?

Чонкін стояв перед ним, важко дихаючи, і нічого не відповідав.

— А вигляд який! Весь у пилюці, замурзаний, не боєць, а тюхтій. Десять разів туди й сюди, рівняння на стовп, кроком...— старшина витримав паузу,— руш!

— Ось так,— пожвавішав капітан.— Старшина, накажи: хай носок тягне краще, сорок сантиметрів від землі. Ех, роззява!

А старшина, заохочений підтримкою капітана, командував:

— Вище ногу. Руку зігнути в лікті, пальці до скроні. Я тебе навчу вітати командирів. Кругом ...арш!

У цей час в коридорі штабу задзвонив телефон. Завгородній покосував на нього, але не підвівся, йти не хотілося. Він гукнув:

— Старшина, ти поглянь, в нього обмотка розмоталася. Він же зараз заплутається і впаде. Просто зі сміху померти. І навіщо тільки таке одоробло в армію беруть, га, старшина?

А телефон в коридорі дзвонив усе наполегливіше і голосніше. Завгородній неохоче підвівся і пішов у штаб.

— Слухаю, капітан Завгородній,— мляво, спроквола сказав він у трубку.

Відстань між селом Красне і місцем розташування частини була кілометрів сто двадцять, а можливо, й більше, чути було кепсько, голос лейтенанта Мелешка забивали якийсь тріск, музика, і капітан Завгородній насилу зрозумів, у чому річ. Спочатку він не надав повідомленню лейтенанта належного значення і намірився додивлятися попереднє видовище, але дорогою від телефону до дверей збагнув сенс почутого. І, усвідомивши, що сталося, застебнув комір гімнастерки, витер чобіт об чобіт і пішов доповідати начальникові штабу.

Постукавши кулаком у двері (начальник штабу був трохи глухуватим), Завгородній, не чекаючи відповіді, прочинив їх і, переступивши поріг, закричав:

— Дозвольте ввійти, товаришу майор?

— Не дозволяю,— тихо сказав майор, не підводячи голови від своїх папірців.

Але Завгородній не звернув на його слова ніякої уваги, він не пригадував випадку, аби начальник штабу комусь щось дозволив.

— Дозвольте доповісти, товаришу майор?

— Не дозволяю,— майор підвів голову від паперів.— Що це у вас за вигляд, капітане? Не голені, ґудзики і чоботи не начищені.

— Пішов ти...— впівголоса сказав капітан і весело поглянув майору в очі.

По губах капітана начштабу зрозумів приблизний зміст сказаного, але не був певен цього, оскільки взагалі не міг собі уявити, аби молодший за званням грубив старшому. Тому він удав, що не зрозумів капітана, і вів своє:

— Коли вам нема за що купити крем у військторзі, я вам можу подарувати баночку.

— Дякую, товаришу майор,— ввічливо сказав Завгородній.— Дозвольте доповісти: в лейтенанта Мелешка відмовив двигун, і він змушений був сісти.

— Куди сісти? — не зрозумів начальник.

— На землю.

— Облиште жарти. Я вас запитую, де саме приземлився Мелешко.

— Біля села Красне.

— Що ж робити? — він розгублено подивився на Зав-городнього.

Той стенув плечима.

— Ви начальник, вам видніше. На мою думку, треба доповісти командирові полку.

Начальник штабу і раніше не відзначався великою сміливістю по відношенню до вищих командирів, а тепер, через глухоту, боявся їх ще більше, пам'ятаючи, що його будь-коли можуть звільнити в запас.

— Командир зараз зайнятий,— сказав він,— керує польотами.

— Вимушена посадка — льотна подія,— нагадав Завго-родній.— Командир мусить знати.

— Отже, ви гадаєте, зручно відривати командира для цієї справи?

Завгородній змовчав.

— А може, Мелешко сам якось справиться з цим? Завгородній поглянув на нього зі співчуттям. Начштабу

перевівся сюди з піхоти і мало розумівся на льотній справі.

— Дозвольте відлучитися з частини, товаришу майор. Я сам доповім командиру.

— От і гаразд,— зрадів майор.— Ви самі йдіть і доповідайте йому від свого імені. Ви черговий по частині і маєте право. Постривайте, Завгородній. Як же ви підете? А раптом в частині щось трапиться?

Але Завгородній уже не чув його, він вийшов і щільно зачинив за собою двері.

Приблизно через годину він повернувся у штаб з командиром полку підполковником Опаликовим та з інженером полку Кудлаєм. В штабі на

той час виявився ще й підполковник Пахомов, командир батальйону аеродромної обслуги. Він з'ясовував з начальником штабу якісь свої справи і, коли з'явився Опаликов, хотів піти, але той його затримав. Стали обговорювати, як бути. Кудлай сказав, що на складі запасних частин немає, а в дивізії раніше, ніж за тиждень, не одержиш. Завгородній запропонував відстикувати крила, повантажити літак на автомашину і привезти сюди. Начальник штабу запропонував тягти літак на буксирі, чим викликав презирливу посмішку Завгороднього. Пахомов мовчав і щось відзначав у своєму блокнотику, виявляючи сумлінність у службі.

Опаликов слухав радників насмішкувато. Відтак підвівся і пройшовся з кутка в куток.

— Заслухавши і обговоривши всі ці нісенітниці, які кожен з вас виклав згідно зі своїми здібностями, я дійшов висновку, що літак ми залишимо на місці до прибуття дви^ гуна. Якщо тягти його сто двадцять кілометрів на автомашині, від нього зостануться самі дрова. А поки що там треба поставити караул, хоча б від пацанів, аби не розтягли дошку приладів. Це тебе стосується,— він махнув рукою в бік Пахомова.

Підполковник Пахомов* поклав блокнот на підвіконня і

підвівся. '

— Даруйте, нічого не вийде,— несміливо сказав він.

Хоча він за званням був рівний Опаликову, віком старший і безпосередньо йому не підкорявся, проте відчував перевагу Опаликова, знав, що той ближче до начальства, раніше за нього стане полковником, і тому звертався до нього на "ви".

— Це чому ж не вийде? — нетерпляче запитав Опаликов. Він не любив ніяких заперечень.

— Уся комендантська рота другий тиждень у караулі, і змінити ніким.— Пахомов узяв блокнота і зазирнув у нього.— Семеро в лазареті, дванадцять на лісозаготівлі, один у відпустці. Всі.

— Ну хоча б одного можна знайти? Хоча б завалящого котрогось. Хай він там поспить біля машини, лише було б з кого спитати.

— Жодного, товаришу підполковник,— при цьому Пахомов так жалісно кривився, що не повірити йому було просто неможливо.

— Так, справи кепські,— замислився Опаликов і враз вигукнув:— Ура! Знайшов! Послухай-но, пошли ти цього... як його... боєць у тебе є такий зачуханий, кіньми їздить.

— Чонкін, чи що? — не повірив Пахомов.

— Звичайно, Чонкін. До чого ж все-таки я розумний чоловік,— здивувався Опаликов і ляснув себе долонею по лобі.

— Так він же...— спробував заперечити Пахомов.

— Що — він?

— На кухню дрова нікому буде возити.

— Незамінних людей у нас немає,— сказав командир полку.

Ця теза була апробована. Підполковник Пахомов не насмілився заперечувати.

3

Любий читачу! Ви вже, звичайно, звернули увагу на те, що боєць останнього року служби Іван Чонкін був маленького зросту, кривоногий та ще й червоновухий. "І що це за недоладна постать! — скажете ви обурено.— Де тут приклад для підростаючого покоління? І де автор побачив такого (в лапках) героя?" І я, автор, притиснутий до стінки і впійманий, що й казати, на гарячому, змушений буду зізнатися, що ніде я його не бачив, а вигадав, і зовсім не для прикладу, а просто знічев'я. "Припустимо, це так,— скажете ви недовірливо,— але навіщо ж вигадувати? Невже автор не міг узяти з життя справжнього воїна-богатиря, високого, стрункого, дисциплінованого, відмінника навчально-бойової і політичної підготовки?"

Міг би, звісно, та не встиг. Усіх відмінників розхапали, і мені ось дістався Чонкін. Я спершу засмутився, потім змирився. Адже герой книги — наче дитина: яка вийшла, така і є, у вікно не викинеш. В інших, можливо, діти й кращі, й розумніші, а своє все одно дорожче від усіх, тому що своє.

У попередній біографії Чонкіна не було надто вже яскравих сторінок, на яких варто було б затримати вашу увагу, але хоча б у двох словах розповісти, звідки він родом, як жив і чим займався раніше, наче й треба.

Отже, в одному приволзькому селі жила свого часу якась Мар'яна Чонкіна, звичайна сільська жінка, вдова. її чоловік Василь Чонкін загинув у чотирнадцятому році під час імперіалістичної війни, що, як відомо, потім перейшла у громадянську і тривала дуже довго. В той час, коли йшли бої за Царицин, село, де жила Мар'яна, опинилося на перехресті військових доріг, через нього проходили то червоні, то білі, просторий і порожній дім Мар'яни подобався й тим, і іншим. Якось у будинку Мар'яни цілий тиждень квартирував прапорщик Голицин, котрий мав якесь вельми далеке відношення до знаменитого роду російських князів. Потім він поїхав з цього села і, напевне, про нього забув, але село про

нього не забуло. І коли через рік, а може, й більше (ніхто не рахував), у Мар'яни народився син, у селі почали підсміюватися й подейкувати, що тут не обійшлося без участі князя. Щоправда, ще мали підозру на місцевого пастуха Сергійка, але Сергійко рішуче заперечував.

Сина Мар'яна назвала Іваном, а по батькові став він Васильович, бо так звали Мар'яниного загиблого чоловіка.

Перші шість років, про які в Івана не зосталось ніяких спогадів, він прожив у злиднях. Мати його слабувала, господарство геть занехаяла, жила сяк-так, перебиваючись з хліба на воду, доки не потонула якось у річці. Пішла на початку зими полоскати на Волзі білизну і провалилася. Саме до того часу і належать перші спогади Чонкіна про себе й навколишній світ.

Іван не зостався сам, його прихистили бездітні сусіди і однофамільники, а можливо, навіть родичі,— Чонкїітг У них не було дітей багато років, вони навіть подумували, чи не взяти кого з притулку, а тут трапилася така нагода.

Чонкіна одягли, взули, а коли він трохи підріс, стали помалу привчати до господарства. То сіно пошлють перевертати, то картоплю в льоху перебирати, то ще щось по господарству. За це й поплатилися.

Певного часу стали шукати в селі куркулів, та жодного не змогли знайти. А наказано було знайти неодмінно, хоча б для прикладу. Тоді знайшли Чонкіних, які експлуатували чужу, а до всього ще й дитячу, працю. Чонкіних заслали, а Іван потрапив до дитячого будинку, де його більше двох років марно мучили арифметикою. Спочатку він все це покірно терпів, але коли дійшло до ділення цілих чисел з залишком, не витримав і дременув у своє рідне село.

До того часу він уже трохи підріс і в нього вистачало сил, аби затягти супоню. Йому дали коня і послали працювати на

молочнотоварну ферму. І, не забуваючи про високе походження Чонкіна, казали:

— Князю, запряжеш Чалого, поїдеш гній возити.

В армії його так не звали, бо не знали цього прізвиська, а у вигляді його нічого княжого не було. Командир батальйону Пахомов, зустрівши вперше Чонкіна, сказав, не замислюючись:

— На стайню.

Сказав, ніби вліпив. Саме на стайні й було місце Чонкіна. Відтоді він і їздив весь час конем — возив на кухню дрова й картоплю. До служби своєї він призвичаївся швидко і швидко засвоїв її основні закони, як, приміром: "Боєць спить — служба йде", "Не квапся виконувати наказ, його можуть відмінити" і т. д. і т. ін. І хоча за всю службу він не став, як його однолітки, ні механіком, ні мотористом, життям своїм, коли б не старшина, Чонкін був би задоволений цілком. Його не посилали в наряди, не примушували мити в казармі підлогу, звільняли від стройової підготовки. Він навіть в казармі майже не бував, узимку звичайно спав на кухні, а влітку в стайні на сіні. Маючи пряме відношення до кухні, харчувався по нормі № 5, тобто по льотній нормі. Лише від одного загального обов'язку він не був звільнений — від політзанять.

4

Улітку, за гарної погоди, політзаняття відбувалися зазвичай не в приміщенні, а на галявині невеликого гаю, узбіч містечка. Чонкін, як завжди, запізнився, але цього разу не з власної вини. Спершу його виховував старшина, далі кухар Шурко в найостанніший момент послав його на склад по крупу. Комірника на складі не виявилося, довелося бігати по всьому містечку, розшукувати. Коли Чонкін приїхав нарешті конем до гаю, всі уже зібралися. При появі Чон-кіна керівник занять

старший політрук Ярцев вельми тонко пожартував, що, мовляв, раз Чонкін з'явився, значить, тепер усе гаразд — можна й розпочинати.

Бійці розташувалися на невеличкій галяві довкола широкого пенька, на якому сидів старший політрук Ярцев.

Чонкін випріг коня і прив'язав його неподалік до дерева, аби той зміг щипати траву, а собі вибрав місце попереду бійців, подалі від керівника занять. Він сів, підібгавши під себе ноги, і лише після цього роззирнувся. І одразу зрозумів, що місце вибрав найневдаліше. Поруч із ним, дивлячись на нього насмішкуватими голубими очима, сидів його заклятий ворог Самушкін. Цей Самушкін ніколи не поминав нагоди, аби вчинити Чонкіну якусь капость: в їдальні змішував цукор із сіллю, в казармі вночі (в тих рідкісних випадках, коли Чонкіну доводилось все ж там спати) зв'язував докупи штани й гімнастерку, і Чонкін через це запізнювався на шикування. А якось Самушкін влаштував Чонкіну "велосипед" — вклав сплячому поміж пальці ніг клаптики паперу й підпалив. За це він отримав два наряди поза чергою, а Чонкін три доби шкутильгав.

Побачивши Самушкіна, Чонкін збагнув, що краще б він сів у мурашник, бо з грайливого настрою Самушкіна одразу зрозумів, що добра від нього ждати зайве.

Вивчали тему: "Моральне обличчя бійця Червоної Армії". Старший політрук Ярцев дістав з великого жовтого портфеля, що лежав у нього на колінах, конспект, погортав його, коротко нагадав бійцям те, про що йшлося на минулих заняттях, і запитав:

— Хто бажає виступити? Чонкін? — здивувався він, помітивши, що в Чонкіна сіпнулася рука.

Чонкін підвівся, поправив під паском гімнастерку і, переступаючи з ноги на ногу, втупився Ярцеву просто в очі. Так вони дивилися один на одного доволі довго.

— Ну що ж ви не відповідаєте? — не витримав Ярцев. Не готовий, товаришу старший політрук,— нерішуче

пробурмотів Чонкін, опускаючи очі.

— Навіщо ж тоді ви піднімали руку?

— Я не піднімав, товаришу старший політрук, я жука діставав. Мені Самушкін кинув за шию жука.

— Жука? — зловісним голосбм перепитав Ярцев.— Ви що, товаришу Чонкін, прийшли сюди вчитися чи жуків ловити?

Чонкін мовчав. Старший політрук підвівся і схвильовано закрокував галявиною.

— Ми з вами,— розпочав він, повільно підшукуючи слова,— вивчаємо дуже важливу тему: "Моральне обличчя бійця Червоної Армії". Ви, товаришу Чонкін, з політпід-готовки відстаєте від більшості бійців, які на політзаняттях уважно слухають керівника. Але ж не за горами інспекторська перевірка. З чим ви до неї прийдете? Тому, між іншим, і дисципліна у вас кульгає. Минулого разу, коли я був черговим по частині, ви не вийшли на фіззарядку. Ось вам конкретний приклад того, як слабка політична підготовка веде до прямого порушення військової дисципліни. Сідайте, товаришу Чонкін. Хто бажає виступити?

Здійняв руку командир відділення Балашов.

— Ось,— сказав Ярцев,— чомусь товариш Балашов завжди першим підводить руку. І його завжди приємно слухати. Ви конспект підготували, товаришу Балашов?

— Підготував,— скромно, але з гідністю сказав Балашов.

— Я знаю, що підготували,— сказав Ярцев, дивлячись на Балашова з неприхованою любов'ю.— Відповідайте.

Старший політрук-^нову сів на пеньок і, щоб показати заздалегідь, яку велику насолоду одержить він від чіткої і правильної відповіді Балашова, заплющив очі.

Балашов розгорнув загального зошита в картонній палітурці і став читати голосно, виразно, не вставляючи від себе жодного слова.

Доки він читав, бійці займалися хто чим. Один, сховавшись за спину товариша, захопився "Мадам Боварі", двоє грали в "морський бій", Чонкін заглибився в свої думки. Думки в нього були різні. Уважно спостерігаючи життя, осягаючи його закони, він зрозумів, що влітку звичайно буває тепло, а взимку холодно. "А ось коли б було навпаки,— міркував він,— улітку холодно, а взимку тепло, то тоді б літо називалося — зима, а зима називалася б літо". Потім йому спало на думку інше, ще важливіше й цікавіше, але він враз забув, що саме, і ніяк не міг пригадати. І думка про втрачену думку була нестерпною. В цей час його стусонули в бік. Чонкін озирнувся і побачив Самушкіна, про якого зовсім забув. Самушкін поманив його пальцем, показуючи, аби Чонкін нахилився, він, Самушкін, щось йому_скаже. Чонкін завагався. Самушкін знову щось задумав. Крикну ти у вухо, може, побоїться, старший політрук тут, а плюнути може.

— Чого тобі? — пошепки.запитав Чонкін.

— Та ти не бійся,— прошепотів Самушкін і сам нахилився до Чонкінового вуха.— Ти знаєш, що в Сталіна було дві дружини?

— Одчепися,— відмахнувся Чонкін.

— Правду тобі кажу. Дві дружини.

— Годі теревенити,— сказав Чонкін.

— Не віриш — запитай у старшого політрука.

— Та навіщо мені це потрібно? — впирався Чонкін.

— Запитай, будь другом. Я запитав би, але мені незручно, я минулого разу задавав багато запитань.

По обличчю Самушкіна було видно, що йому дуже важливо, аби Чонкін надав йому цю дріб'язкову, врешті, послугу. 1 Чонкін, бувши людиною доброю і не вміючи нікому й ні в чому відмовляти, здався.

Балашов усе ще читав свого конспекта. Старший політрук слухав його неуважно, знаючи, що Балашов — боєць акуратний, напевне, переписав до конспекту все слово в слово з підручника і ніяких несподіванок у його відповіді бути не може.^Дле часу зоставалося обмаль, треба було опитувати інших, і Ярцев перебив Балашова.

— Дякую, товаришу Балашов,— сказав він.— У мене до вас ще запитання: чому наша армія вважається народною?

— Тому що вона служить народові,— не затинаючись, відповів Балашов.

— Так, а кому служать армії капіталістичних країн?

— Жменьці капіталістів.

— Правильно,— Ярцев був дуже втішений.— Я з задоволенням прослухав вашу відповідь. Ви правильно мислите, робите з пройденого матеріалу слушні висновки. Я ставлю вам "відмінно" і проситиму командира батальйону оголосити вам подяку з занесенням до особової справи.

— Служу трудовому народу,— тихо сказав Балашов.

— Сідайте, товаришу Балашов,— і своїми вузькими пронизливими очима старший політрук огледів бійців, які сиділи перед ним.— Хто хоче далі розвинути думку попереднього промовця?

Чонкін сіпнув рукою. Ярцев помітив.

— Товаришу Чонкін, як накажете розуміти ваш виразний жест. Може, ви знову боретеся з жуком?

— Запитання, товаришу старший політрук.

— Прошу,— політрук широко всміхнувся, всім своїм виглядом показуючи, що, звичайно, Чонкін може задати тільки дуже просте запитання і, можливо, навіть дурне, але він, Ярцев, мусить опускатися до рівня кожного бійця і роз'яснювати незрозуміле. І він помилився. Запитання, можливо, було дурне, але не таке просте.

— А правда,— запитав Чонкін,— що в товариша Сталіна було дві дружини?

Ярцев зірвався на ноги так різко, наче йому в одне місце ввіткнули шило.

— Що? — заволав він, тремтячи від люті й переляку.— Ви що верзете? Ви мене в цю справу не вплутуйте.— Він негайно збагнув, що сказав щось не те, і зупинився.

Чонкін розгублено кліпав. Він ніяк не міг зрозуміти, чим викликана така лють старшого політрука, і спробував пояснити своє питання.

— Я, товаришу старший політрук, нічого,— сказав він.— Я тільки хотів попитати... Мені казали, що в товариша Сталіна...

— Хто вам казав? — закричав Ярцев не своїм голосом.— Хто, я вас запитую? З чужого голосу співаєте, Чонкін?

Чонкін безпорадно озирнувся на Самушкіна, той спокійно гортав "Короткий курс історії ВКП (б)", наче все, що відбувалося, зовсім його не обходило. Чонкін розумів, що, коли послатися на Самушкіна, той відмовиться не зморгнувши. І хоча Чонкін ніяк не міг дотямкувати, чим саме викликаний такий неймовірний гнів старшого політрука, йому було ясно, що Самушкін його знову підвів, можливо, навіть більше, ніж тоді, коли влаштував "велосипед".

А старший політрук, зірвавшись на крик, ніяк не міг зупинитися, він лаяв Чонкіна на всі заставки, що ось, мовляв, до чого призводить політична незрілість і втрата пильності, що такі, як Чонкін, дуже цінна знахідка для наших ворогів, котрі тільки й шукають найменшу щілину, куди, не гребуючи ніякими засобами, можна пролізти зі своїми підступами, що такі, як Чонкін, ганьблять не лише свій підрозділ і свою частину, й узагалі всю Червону Армію.

Важко сказати, чим скінчився б монолог Ярцева, якби його не перебив днювальний Алімов. Видно, Алімов біг аж від містечка, бо довго не міг перевести подих і, приклавши руку до пілотки, важко дихав, мовчки дивлячись на Ярцева. Його поява збила Ярцева з пантелику, і він запитав роздратовано:

— Що там?

— Товаришу старший політрук, дозвольте звернутися,— Алімов сяк-так віддихався.

— Звертайтеся,— стомлено сказав Ярцев, опускаючись на пеньок.

— Рядового Чонкіна за наказом командира батальйону викликають у казарму.

Цій обставині були раді і Чонкін, і Ярцев.

Відв'язуючи коня, Чонкін лаяв себе, що чорт його смикнув за язика, можливо, вперше за всю службу задав запитання, і на тобі — така неприємність. І він твердо вирішив, що тепер ніколи в житті не задаватиме ніяких запитань, а то ще влипнеш у таку історію, що й не виплутаєшся.

5

Старшина Песков сидів у себе в каптьорці і суровою ниткою різав мило, готуючись до дня, коли його рота мала йти в лазню. В цей час його покликали до телефону, і комбат Пахомов наказав негайно розшукати Чонкіна, видати йому зброю, продпайок на тиждень і приготувати до тривалого несення караульної служби.

Якої саме служби і чому тривалої, старшина не зрозумів, але сказав "слухаюсь!", адже звик виконувати накази беззаперечно, згідно з статутом. Капітенармуса Трохимовича, який допомагав йому різати мило, він послав на продсклад, а днювального Алімова послав розшукати Чонкіна. Відтак нарізав решту мила, витер рушником руки і сів писати листа своїй нареченій, яка жила в місті Котласі.

Після строкової служби старшина прослужив ще два роки, тепер хотів знову продовжити строк, але наречена цього не хотіла, не схвалювала. Вона вважала, що одруженому чоловікові краще працювати десь на заводі, ніж служити в армії. Старшина Песков з цим був не згоден, він писав:

"А ще, Любо, ви пишете, що цивільне життя краще за військове, ви, Любо, маєте про це помилкове уявлення, бо для кожного воїна Червоної Армії головне — долати всі труднощі й поневіряння військової служби. А також виховання підлеглих. Ви знаєте, що наша країна з усіх чотирьох боків знаходиться в капіталістичному оточенні і вороги тільки й мають на меті задушити Радянську країну, а наших дружин і дітей погнати в рабство. Тому в Червону Армію щорічно призиваються на військову службу молоді воїни, діти робітників і трудового селянства. І ми, загартовані воїни, повинні передати їм свій бойовий досвід і військову майстерність в справі виховання молодого покоління. Але питання це дуже серйозне, до людей треба виявляти щоденну суворість, бо ти з ними будеш по-доброму, а вони до тебе по-свинськи. Ото, наприклад, узяти звичайну сім'ю. Коли не будеш виховувати дитину суворо, з ремінцем, то вона виросте злодюжкою чи хуліганом, а діти, Любо, мета нашого життя. А коли не мати мети, то можна повіситися чи застрелитися (ось вам приклад: Маяковський, Єсенін)".

Старшина поставив крапку, вмочив перо в чорнило і став обдумувати наступну фразу. Він хотів якось зв'язати докупи питання сім'ї і шлюбу та обороноздатності держави, але як саме зробити це, ще не знав, і тут його збили з пантелику — хтось постукав у двері.

— Увійдіть,— дозволив старшина.

Увійшов Чонкін. Він був такий засмучений своєю необачністю на політзаняттях, аж забув, що треба про своє прибуття доповісти за статутом, і запитав просто:

— Кликали, товаришу старшина?

— Не кликав, а наказав з'явитися,— поправив старшина.— Увійдіть і доповідайте, як годиться.

Чонкін повернувся до дверей.

— Відставити! — сказав старшина.— Як належить обертатися кругом?

Чонкін спробував зробити все, як треба, але знову сплутав і обернувся через праве плече. Тільки з третього разу розворот вдався йому більш-менш вдало, після чого старшина нарешті зглянувся на нього, дозволив увійти і доповісти про прибуття. Потім всунув йому в руки статут караульної і гарнізонної служби і відправив у казарму вчити обов'язки вартового. А сам зостався дописувати листа, наповнюючи його новими думками, що виникли в результаті спілкування з Чонкіним.

"Ось, Любо, для прикладу, у вас на заводі працює інженер з вищою освітою і має у своєму підпорядкуванні 10—12 чол. Він може наказати їм щось тільки на роботі, а після роботи чи під час вихідного дня вони йому вже не підкоряються і можуть чинити що завгодно, як то мовиться, ти сам по собі, а я сам по собі. У нас такого бути не може. У мене в роті 97 червоноармійців і молодшого комскладу. Я можу їм будь-коли віддати будь-який наказ, і вони виконають його безвідмовно, саме в строк, згідно зі статутом і військовою дисципліною, хоча я маю освіту п'ять класів".

На цьому місці його знову перебили. Двері відчинилися, в каптьорку хтось увійшов. Вважаючи, що це Чонкін, старшина, не повертаючи голови, сказав:

— Вийди, постукай і знову ввійди. Йому відповіли:

— Я тобі постукаю.

Старшина дугою розвернувся на табуретці, водночас виструнчуючись, бо побачив перед собою підполковника Пахомова.

— Товаришу підполковник, за час вашої відсутності в роті ніяких подій...— розпочав було він, приклавши руку до пілотки, але підполковник його урвав:

— Де Чонкін?

— Відправлений для вивчення статуту караульної і гарнізонної служби,— чітко відрапортував старшина.

— Куди — відправлений? — не зрозумів Пахомов.

— У казарму, товаришу підполковник,— відчеканив Песков.

— Ти що — божевільний? — заволав на нього підполковник.— Його літак чекає, а ти тут будеш статутами з ним займатися. Я тобі по телефону що казав? Негайно покликати Чонкіна і підготувати до відправки.

— Слухаюсь, товаришу підполковник! — старшина кинувся до дверей.

— Постривай. Сухий пайок отримали?

— Трохимович пішов і все нема. Може, з комірником розмовляє?

— Я ось йому порозмовляю. Тягни його сюди разом з продуктами!

— Зараз я пошлю днювального,— сказав старшина.

— Відставити днювального! — сказав Пахомов.— Не днювального, а сам бігом! Постривай! Даю тобі п'ять хвилин. За кожну зайву хвилину — доба арешту. Зрозумів? Бігом!

Зі старшиною підполковник розмовляв зовсім не так, як годину тому з командиром полку. Але й розмова старшини з Чонкіним мало скидалася на його розмову з підполковником. Щодо Чонкіна, то він таким тоном міг розмовляти хіба що з конем, бо кінь за ранжиром був ще нижчим. А вже нижчого за коня нікого не було.

Вибігши на вулицю, старшина глянув на свого кишенькового годинника, засік час і рушив було кроком, але озирнувшись і побачивши, що підполковник Пахомов стежить за ним у вікно, побіг.

Бігти треба було метрів чотириста — в протилежний кінець містечка. На цьому шляху не було жодної споруди, за якою можна було б сховатися і потай від комбата перепочити, і старшина Песков почувався, ніби на пристріляній місцевості. Йому було двадцять п'ять літ, але за два роки надстрокової служби він бігав лише один раз, і то по тривозі, коли ухилитися від бігу не було ніякої змоги. Старшина відвик бігати, і це давалося взнаки, та й спека, слід відзначити, стояла чимала.

На продуктовому складі було, як завжди, напівтемно і прохолодно. Рідкі сонячні промені, пробиваючись крізь діри в стіні і в стелі, пронизували приміщення, вириваючи з напівтемряви якісь ящики, діжки, мішки і яловичі туші, підвішені до перекладини поперек складу. Біля напівпро-чинених дверей сидів комірник Дудник і, підперши підборіддя рукою, дрімав, розімлівши од спеки. Досить йому було заснути, як підборіддя зісковзувало зі спітнілої долоні. Дудник стукався підборіддям об стіл, розплющував очі, дивився на стіл підозріло і вороже, але, не маючи сил встояти перед спокусою, знову підпирав рукою підборіддя.

Висолопивши язика, влетів до складу старшина Песков. Він присів поруч з Дудником на ящик з-під крупів і запитав:

— Ти Трохимовича не бачив?

Дудник знову гепнувся об стіл і осоловіло поглянув на Пескова.

— Га?

Старшина з повагою поглянув на підборіддя Дудника, яке витримує такі удари.

— Зуби цілі? — запитав він.

— Зуби-то нічого,— сказав Дудник, струснувши головою і позіхаючи. — Я ось боюся — стіл доведеться в ремонт віддавати. Кого ти питався?

— Трохимович тут був?

— А-а, Трохимович. Трохимович був,— сказав Дудник, заплющуючи очі і знову підставляючи руку під підборіддя.

— Ти зажди спати,— старшина потермосив його за плече.— Куди він пішов?

Не розплющуючи очей, Дудник махнув вільною рукою в напрямку дверей:

— Туди.

Зрозумівши, що від Дудника толку не буде, старшина вийшов надвір і зупинився, розмірковуючи. Куди йти? Він подумки перебрав усі місця, де б міг бути Трохимович, але той міг бути де завгодно, і придумати зараз щось більшменш вірогідне старшині було не так просто. Він витяг кишенькового годинника і глянув на нього. З моменту отримання ним наказу йшла шоста хвилина. Старшина зітхнув. Він знав, що

підполковник Пахомов слів на вітер ніколи не кидає. І Песков раптом тільки тепер зрозумів, що відбувається, напевне, щось надважливе, раз Чонкіна відправляють кудись літаком. Думка про важливість того, що відбувається, примусила його мозок працювати продуктивніше, старшина ще раз прикинув, де саме міг ховатися Трохи-мович, і, вже не вагаючись, кинувся до воєнторгівського магазину.

Песков не помилився. Трохимович стояв у порожньому магазині поруч з продавщицею Тосею і переповідав їй зміст фільму "Серця чотирьох". На підлозі біля його ніг лежав рюкзак з сухим пайком для Чонкіна.

За хвилину по тому підполковник Пахомов, поглянувши у вікно, побачив таку картину: стежкою в бік казарми з рюкзаком на плечі дрібно підстрибував Трохимович, позаду, підштовхуючи його кулаком у спину, біг старшина Песков.

Надвечір того ж дня, сидячи в окремій камері батальйонної гауптвахти, старшина Песков продовжував листа своїй нареченій з міста Котласа.

"А взагалі, Любо,— писав він,— життя армійське, звичайно, не мед. Це ж є такі люди, які користуються своїм становищем не для зміцнення військової дисципліни, а зовсім навпаки, з метою, аби знущатися зі свого підлеглого. І, звісно, в цивільному житті такого не буває, бо там кожна людина, відпрацювавши свої вісім годин на виробництві, вважає себе вільною, і коли якийсь інженер чи майстер накаже їй щось, то вона може послати його кудись подалі, і правильно зробить".

б

Ото вже правда: життя людини сповнене несподіванок. Коли б у цей день все йшло за накресленим планом, то Чонкін після політзанять мав би привезти на кухню дрова, потім — обід, потім — сон, після сну —

лазня. В лазні обіцяли видати нове обмундирування. (Чонкін уже розраховував відкласти це обмундирування і дві пари нових онуч на предмет майбутньої демобілізації). Після лазні — знову на стайню, на склад по продукти для вечері, по тому ввечері на відкритому майданчику — концерт художньої самодіяльності.

І раптом — трах-бах! — викликали в казарму, видали гвинтівку, скатку, рюкзак, посадили в літак, і через якихось півтори години Чонкін був уже чортзна-де, в селі, про яке він досі ніколи не чув і не підозрював, що воно існує на світі.

Його ще нудило від щойно пережитого першого в житті польоту, а пілоти (той, який його сюди привіз, та інший, котрий чекав тут) зачохлили зіпсований літак, прив'язали його до землі, сіли в справний і полетіли, наче їх тут і не було, а Чонкін залишився віч-на-віч з літаком і натовпом, що оточував його. Але й натовп поступово розсмоктався, покинувши Чонкіна на самоті.

Залишившись сам, він обійшов довкола літака, посмикав елерони і кермо повороту, вдарив ногою по колесу. І сплюнув. Навіщо його охороняти, від кого охороняти і скільки часу — невідомо. Підполковник Пахомов сказав — можливо, тиждень, а можливо, і більше. За тиждень можна він нудьги сконати. Раніше хоч із конем поговориш, і то діло. Він узагалі любив розмовляти з конем більше навіть, ніж з людьми, бо людині скажеш щось, та не те, ще й неприємностей матимеш купу, а кінь, хоч що йому скажи, все приймає. Чонкін з ним бесідував, радився, розповідав про своє життя, про старшину, жалівся на Самушкіна і на кухаря Шурка, кінь розумів що чи не розумів, а махав хвостом, кивав головою — реагував. А з цим драндулетом хіба погомониш? Він же неживий. Чонкін ще раз сплюнув і пройшов від носа до хвоста й від хвоста знову до носа. Роз-зирнувся.

Тутешня природа не подобалася йому вкрай. За три сотні кроків від нього крізь кущі верболозу свинцево блищала річка з дивною назвою Тьопа. Чонкін не знав, що вона так зветься, але все одно було гидко.

Миршавий лісок, який тягнувся нижче за течією Тьопи, Чонкіну не подобався ще більше, а вже про решту простору й казати нічого. Земля була гола, горбиста і з камінням, село бідне. Два будинки обшальовані, решта — з потемнілих колод, наполовину по-вростали в землю, криті який — дранкою, який — соломою.

Порожньо в селі. Хоч скільки дивися, не вгледиш живої людини. І нічого дивного в цьому немає — всі на роботі. А хто не на роботі, ховаються від спеки по хатах. Тільки смугасте теля, видно, одбилося від череди, лежить посеред шляху, висолопивши од спеки язика.

Якийсь чоловік проїхав на велосипеді берегом річки з граблями, прив'язаними за спиною.

— Ег-ге-ей! —загукав до нього Чонкін, але той не зупинився, не озирнувся, певне, не почув.

Іван прилаштував рюкзак на крилі літака і розв'язав, аби поглянути, що там йому поклали. В мішку лежали дві буханки хліба, банка м'ясних консервів, банка рибних, банка концентратів, шматок ковбаси, твердої, як дерево, і декілька шматочків цукру, загорнутих у газету. На тиждень, звичайно, не густо. Знав би заздалегідь, потяг би щось з льотної їдальні, а тепер що ж...

Пройшовся Чонкін знову вздовж літака. Кілька кроків туди, кілька назад. Узагалі, звичайно, є в його становищі й свої переваги. Зараз він не просто Чонкін, до якого можна запросто підійти, ляснути по плечу, сказати: "Гей ти, Чонкін" чи, наприклад, плюнути у вухо. Зараз він вартовий — особа недоторкана. І перш, ніж плюнути у вухо, мабуть, подумаєш. Тільки що: "Стій! Хто йде?", "Стій! Стрілятиму!" Справа серйозна.

Але якщо поглянути на все це з іншого боку...

Чонкін зупинився і, спершись на крило, замислився. Зоставили його тут на тиждень без підміни. А далі що? Статутом вартовому забороняється їсти, пити, палити, сміятися, співати, розмовляти, справляти природну нужду. Але ж стояти тиждень! За тиждень цей статут хочеш не хочеш — порушиш! Дійшовши такого висновку, попрямував до хвоста літака і тут же порушив. Озирнувся довкола — нікого.

Заспівав пісню:

Скакал казак через долину, через кавказские края...

Це була єдина пісня, яку він знав до кінця. Пісня була проста. Кожні два рядки повторювалися:

Скакал он садиком зеленым, кольцо блестело на руке... Скакал он садиком зеленым, кольцо блестело на руке...

Чонкін помовчав і прислухався. Знову нікого й нічого! Хоч співай, хоч лусни, нікому ти не потрібен. Йому раптом стало сумніше, ніж досі, і він відчув нагальну потребу погомоніти хоча б з кимось, хоча б про щось.

Озирнувшись, побачив воза, який пилюжив по шляху в напрямку села. Чонкін приклав долоню козирком, придивився: у возі жінок чоловік десять, сидять, звісивши ноги з полудрабка, а одна, в червоному платті, стоячи, кіньми править. Побачивши це, Чонкін відчув неймовірне хвилювання, яке ставало тим більшим, чим ближче під'їжджав віз. Коли він зовсім наблизився, Чонкін і геть заметушився, застебнув комір і рвонув до шляху.

— Гей, дівки! — загукав він.— Давай сюди!

Дівки загомоніли, засміялися, а та, котра правила кіньми, прокричала у відповідь:

— Усім одразу чи через одну?

— Давай усім гамузом, тоді розберемося! — махнув рукою Чонкін.

Дівки загомоніли ще голосніше й замахали руками, наче припрошуючи Чонкіна до себе на воза, а та, що стояла, гукнула таке, що Чонкін навіть сторопів.

— Е-ех, жіночки-и! — від надміру почуттів вискнув він, але його ніхто вже не міг почути. В'їхавши в село, віз зник за поворотом, і тільки біла пилюка ще довго висіла в нагрітому повітрі.

Усе це подіяло на Чонкіна найприємнішим чином. Він зіперся на гвинтівку, і зовсім не дозволені статутом думки відносно жіночої статі почали оволодівати ним. Він так само все позирав довкола себе, але тепер уже не просто так, не зовсім без мети, тепер він шукав щось цілком певне.

І знайшов.

У найближчому городі він угледів Нюру Бєляшову, котра після денного відпочинку знову вийшла підгортати картоплю. Вона розмірено змахувала сапкою, і Чонкін бачив її з усіх боків. Він придивився і належно оцінив її опуклі форми.

Чонкіна одразу потягло до неї, але він поглянув на літак і лише зітхнув. І знову став ходити навколо літака. Декілька кроків туди, декілька кроків назад. Але "туди" кроків чомусь виходило все більше, а звідтіля все менше, і врешті-решт він ткнувся грудьми в тин з довгих кривих во-рин. Це сталося для нього самого настільки несподівано, що, зустрівшись із запитальним Нюриним поглядом, Чонкін зрозумів, що мусить якось пояснити свій вчинок, і пояснив його так:

— Пити хочеться,— сказав він і для переконливості тицьнув себе пальцем у живіт.

— Це можна,— сказала Нюра,— тільки вода в мене тепла.

— Аби яка,— погодився Чонкін.

Нюра покинула сапку в борозні, пішла в хату й одразу повернулася з ківшиком із чорного заліза. Вода й справді була теплою, несмачною, вона пахла дерев'яною діжкою. Чонкін відпив трохи, а решту, нахилившись, вихлюпнув собі на голову.

— Й-ех, добре! — сказав він з перебільшеною бадьорістю.— Так я кажу?

— Ківшик на сучок повісьте,— відповіла Нюра, знову беручись за сапку.

Зустріч з Чонкіним її теж схвилювала, але вона не подала виду і стала працювати, чекаючи, що він піде. А йому йти не хотілося. Він постояв ще, помовчав і задав запитання одразу по суті:

— Сама живете чи з чоловіком?

— А вам нащо знати? — запитала Нюра.

— З інтересу,— відповів Чонкін.

— Сама чи не сама, вас це не обходить.

Ця відповідь задовольнила Чонкіна. Вона означала, що Нюра живе сама, але дівоча гордість не дозволяє їй відповідати прямо на такі запитання.

— Може, допомогти? — запропонував Іван.

— Не треба,— сказала Нюра,— я вже сама.

Але Чонкін уже перекинув через тин гвинтівку і сам проліз поміж воринами. Нюра попервах повідмовлялася задля годиться, та потім віддала Чонкіну свою сапку, а сама принесла з хліва другу. Удвох робити було веселіше. Чонкін працював легко і швидко, відчувалося, що цією справою займається він не вперше. Нюра спочатку пробувала його наздогнати, але, зрозумівши, що ці намагання марні, безнадійно відстала. Коли вони зупинилися для перекуру, вона зауважила йому з цікавістю:

— Самі, видно, сільські.

— Невже помітно? — здивувався Чонкін.

— Як не помітити,— сказала Нюра, ніяково похнюпившись.— У нас тут городяни були, допомагати приїздили. Так часом соромно дивитися. Сапку в руках тримати не вміють. Цікаво, чому їх там у містах вчать?

— Відомо — чому,— здогадався Чонкін.— Сало сільське жерти.

— Ото й воно,— погодилась Нюра. Чонкін поплював на долоні і взявся знову до роботи. Нюра, йдучи слідом, час від часу позирала крадькома на нового свого знайомого. Вона, звичайно, одразу помітила, що й зростом він не дуже-то вдався, і обличчя не з вродливих, але їй при її задавненій самотині і такий підходив. А Чонкін, вона помітила, хлопець кмітливий і меткий, для господарства, одразу видно, годящий. І він подобався їй все більше й більше, і в душі її навіть^ зажевріло щось схоже на надію.

Нюра була зовсім самотня. Самотнішої жінки не було в усьому селі, не рахуючи баби Дуні, але в тої життя вже наближалося до кінця, а Нюрі ледве виповнилося двадцять чотири роки. Життя саме в розквіті, але для заміжжя вік, мабуть, і завеликий. Ті, хто моторніший, постаралися вискочити до двадцяти та вже й дітей понароджували (в Нюриної ровесниці Тайки Горшкової взимку п'ятий хлопчик народився). 1 не було б образливо, якби була гірша за інших, так ні. Ні обличчям, ні станом Бог не зобидив, красунею, може, й не була, зате й почварою ніхто не вважав. І що та Нінка Курзова, яка зроду мала гандж — пляму на півобличчя, а й та знайшла своє щастя, вийшла заміж за Кольку і зараз ходила на четвертому чи п'ятому місяці.

Не одна Нюра, звичайно, в дівках сиділа, але в інших хоч були чи батьки, чи брати й сестри, чи ще хтось, а в неї — нікого. Були два брати старших — вона їх не пам'ятала. Один у три роки під час пожежі згорів, другий, трохи старший, від сипняка сконав.

Мати Нюрина померла чотири роки тому. До цього два роки скаржилася на поперек — усе їй щось ламало та горбило, чи то від простуди, чи то від важкої праці — хтозна. Може, їй полежати треба було, перепочити, та як полежиш, коли бригадир щоранку мало не силоміць на вулицю витягає — треба працювати. І своє господарство теж, велике чи мале, а робота знайдеться. До фельдшера малася б сходити, а він за сім верстов у Долгові. Сім верстов туди та сім назад. А лікування у нього одне: на ніч ноги в гарячій воді попар і під ватяну ковдру. До ранку, мовляв, пройде. Звільнення, якщо температури немає, не доб'єшся. Коли, мовляв, усім звільнення давати, то хто ж працюватиме?

Коли матері зовсім кепсько стало і вона почала криком кричати, батько пішов до голови (тоді ще інший був, не Го-лубєв) коня просити, а той йому каже: "Тобі самому дати не можу, а як буде попутній — будь ласка". Коли попутній трапився, він уже був ні до чого. Цвинтар Красновський був поряд, за городами, і покійницю однесли туди на руках.

Батько Нюрин пожив ще рік в Красному, а потім, якимось побитом отримавши паспорт, подався до міста на заробітки. Працював там різноробочим на будівництві електростанції, далі перейшов до міліції, і односельці, котрі возили прода вати колгоспні овочі, багато разів бачили його на ринку — ходив у формі з револьвером, ганяв спекулянтів. Спершу він Нюрі бодай зрідка писав листи, а потім одружився, в нього народилася дитина, став писати все рідше, а згодом і зовсім перестав, тільки час від часу передавав привіти через знайомих.

З заміжжям у неї нічого не вийшло, можливо, ще й тому, що мала зроду боязкий характер, не могла собою захопити, чи що, і один залицяльник кинув її через те, що була мовчазна, мовляв, ні про що навіть погомоніти; інший добивався від неї, аби згодилася на те, чого хотів, до заміжжя, і образився, що вона йому не вірить; третьому повірила, але він теж покинув — через те, що надто легко погодилася. А женихів і спочатку було негусто, а що далі, то менше їх ставало, танули, як сніг на долоні. Хто одружився, хто пішов в армію і не повернувся, а для тих, які підростали, своїх дівчат вистачало. Так ось і сталося, що Нюра лишилася сама.

Самотність наклала особливий відбиток на її життя. Взяти хоча б її стосунки з худобою. В інших, скажімо, корова — це корова. її годують, доять, вигонять до череди, та й годі. А Нюра за своєю коровою гляділа, чистила її, вибирала зі шкури шпичаки. І розмовляла з нею ласкаво, мов з людиною, і ділилася, як було щось смачне (коли шматочок цукру дасть, коли пиріжок), тому й корова до неї ставилася, ніби людина до людини. Череду в село приженуть, вона від череди одірветься і притьмом додому — скучила, значить. І грається з господинею. То її рогом підштрикне, начебто всерйоз, а насправді легенько, жартома. Але коли помітить, що хтось хоче Нюру образити, то тут уже не до гри, а очі кров'ю наллє, голову опустить і суне на кривдника — побережись!

А кабан Борко — той взагалі бігав за Нюркою, мов собака. Нюра років два тому взяла його в колгоспі маленьким триденним поросятком, маючи намір з часом зарізати. А поросятко трапилося слабеньке, багато

хворіло. Нюра його також гляділа, як дитинча. Годувала з соски молоком, клала на живіт грілку, купала в кориті з милом, пов'язувала хустинкою і клала з собою в ліжко. Виходила, а коли він підріс, не зважилась зарізати. Так він і жив у неї замість собаки, худий, брудний, літав подвір'ям, ганяв курей, проводжав Нюру, коли вона йшла на пошту, і зустрічав, коли поверталась. А вже вищання було і радості при її поверненні — на всеньке село.

Навіть кури були в неї не такі, як в інших. Сяде Нюра на ґаночку, а вони вже й тут. Яка на плече вилізе, яка на голову, і сидять, мов на сідалі, не здригнуться. І Нюра не ворушиться, боїться злякати. В селі через це з Нюри багато хто підсміювався, а вона не ображалась, проте думала, коли б трапився їй якийсь чоловік, хай і негарний, і не надто розумний, лише б добрий і до неї б добре ставився, а вже вона теж не зосталася б у боргу, розкрилася б перед ним усією душею. І ось зараз попереду неї йшов борозною, змахуючи сапкою, маленького зросту чоловік у військовій формі з червоними вухами, що стирчали з-під пілотки. Хто він, цей чоловік, чого хоче? Може, тільки час згаяти з нудьги, а може, й ні, хто його зна? Одразу не вгадаєш.

Літній день хоч який довгий, а й той наблизився до кінця. Помітним став рух повітря, потягло від річки Тьопи прохолодою, велике червоне сонце, перерізане навпіл перистою хмаринкою, торкнулося краєм курного обрію. Заму кала на іншому кінці села скотина, і Нюра, зоставивши Чонкіна на городі, побігла зустрічати свою Красавку. По дорозі здибалася з Нінкою Курзовою, та йшла з довгим прутом, теж зустрічала корову. Пішли разом.

— Ну як, картоплю підгорнула? — ущипливо запитала Нінка, вже все село, звичайно, звернуло увагу, що Нюра на городі працювала не сама.

— Ще трошки залишилося,— сказала Нюра.

— Тепер-от з помічником легше,— підморгнула Нінка.

— Та вже ж, звісно, в чотири руки,— сказала Нюра і почервоніла.

— Хлопчина хоч хороший? — діловито поцікавилася Нінка.

— Та хто його зна,— Нюра стенула плечима.— Чи ж з першого разу розбереш? Зросточку маленького, але так, видно, роботящий. Як пішов з сапкою по рядку, так я за ним угнатися ніяк не можу.

— Ну-ну,— схвалила Нінка,— а звати як?

— Іваном,— гордо повідомила Нюра, наче ім'я було особливе.

— Холостяк?

— А я й не спиталася.

— Дарма. Одразу питати треба.

— Та наче й незручно якось одразу.

— У лоб незручно,— переконано відповіла Нінка,— а так, ніби до слова, можна. Хоча все одно збреше.

— А навіщо йому брехати?

— Як не брехати? — сказала Нінка.— Все наше життя складається з того, що чоловіки брешуть, а жінки їм вірять. А цей ще й військовий. Йому б лише час згаяти, та й годі. А ти його так попитай, та ще и

спробуй в документ зазирнути, хоча в їхніх документах теж нічого може не бути, це ж не паспорт.

— Отже, цілковита безпорадність? — запитала Нюра.

— Виходить, так.

— А я йому чомусь вірю,— сказала Нюра.— Несхоже, щоб брехав.

— Коли віриш, діло твоє,— байдуже мовила Нінка,— але я б на твоєму місці йоґо одразу до себе не допускала.

— А хто ж допускає? — знітилася Нюра.

— А я й не кажу, що допускаєш, а можеш допустити. А вони, чоловіки, та ще й військові, в них звичка така — своє діло зробить, а потім тебе ж на кпини візьме.

Тут Нінка стрибнула до тину, бо на дорозі з'явилася Красавка, яка мчала галопом, а за нею, не відстаючи, біг маленький песик і відчайдушно гавкав. Красавка летіла просто на Нюру з такою швидкістю, що, здавалось, ніяка сила її не зупинить, але перед Нюрою зупинилась мов укопана.'

— От сатана яка,— злякано сказала Нінка.— Гляди, Нюрко, аби не взяла вона тебе на роги.

— Нічого, мене не візьме,— відповіла Нюра впевнено і почухала Красавчин лоб між рогами. Та задихалася від швидкого бігу і дихала шумно, широко роздуваючи ніздрі.

— А моєї зарази щось не видно,— сказала Нінка.— Побіжу, коли 6 ще в город до когось не вскочила. Заходь погомоніти,— як завжди запросила вона.— Пісень поспіваємо, посміємося.

І пішла собі, помахуючи лозиною.

На зворотному шляху Нюра забігла до баби Дуні і купила в неї півлітра самогону. Вона боялася, що баба Дуня зачне розпитувати, для чого самогон, і придумала сказати, ніби має приїхати батько. Але баба Дуня сама вже скуштувала свого зілля так, що їй все було нецікаво.

Коли Нюра подоїла корову і вийшла на ґанок, Чонкін скінчив уже останнього рядка і сидів на траві, палив.

— Стомилися? — запитала Нюра.

— Плювати,— сказав Чонкін.— Мені ця робота тільки за розвагу.

— Я там стіл накрила,— поборовши внутрішню ніяковість, сказала Нюра.

— Стіл? — у Чонкіна загорілися очі, але він враз згадав про свій обов'язок і тільки зітхнув.— Не можна мені. З охотою б, та не можна. У мене он стоїть,— з досадою махнув він рукою в бік літака.

— Та, Господи, хто ж його зачепить! — гаряче сказала Нюра.— В нас тут такий народ живе — хат не зачиняють.

— Невже не зачиняють? — запитав Чонкін з надією.— І що ж, жодного разу не бувало таких випадків, аби хтось щось?..

— Та що ви,— сказала Нюра.— Я ось за все своє життя й не пригадаю такого. Це ще коли я геть маленькою була, ще до колгоспу, в Степана

Лукова, він отам живе за конторою, кінь пропав, та й то думали — цигани, а потім знайшли його, переплив на той бік.

— Ну, а як хлопчаки захочуть щось там відкрутити? — поступово здавався Чонкін.

— Хлопчаки вже спати полягали,— сказала Нюра.

— Ну, гаразд,— зважився Іван,— хвилин на десять, мабуть, зайду.

Він узяв свою гвинтівку, Нюра зібрала сапки.

У першій половині хати чисто, прибрано. На широкому столі стояли пляшка, заткнута ганчірочкою, дві склянки і дві тарілки — одна з вареною картоплею, друга з огірками. Чонкін одразу оцінив, що не вистачає м'ясного, і, покинувши гвинтівку в хаті, збігав до літака по рюкзак. Ковбасу Нюра одразу порізала великими шматками, а консерви відкривати не стали, не хотілося гаятись.

Чонкіна Нюра посадовила на лавку до стіни, а сама сіла навпроти на табуретку. Чонкін розлив самогон — собі повну склянку, Нюрі — половину, більше вона не дозволила. Чонкін підняв свою склянку і проголосив тост:

— За зустріч!

Після другої склянки Чонкіна розвезло. Він розстебнув гімнастерку, зняв паска, сидів, притулившись спиною до стіни, і про літак більше не думав... У сутінках, які ставали все густішими, ніби в тумані, перед ним плавало обличчя Нюри, то роздвоюючись, то знову збираючись в одне ціле. Чонкін почувався весело, легко, вільно і неслухняним порухом пальця поманив Нюру до себе, сказавши їй:

— Ходи сюди.

— А нащо? — запитала Нюра.

— Просто так.

— Просто так можна і через стіл говорити,— впиралася вона.

2*

35

— Ну ходи,— жалібно сказав він,— я ж тебе не вкушу.

— Ні до чого все це,— сказала Нюра і, обійшовши стіл, сіла ліворуч від Чонкіна на певній віддалі.

Помовчали. На протилежній стіні голосно цокотіли старі ходики, але їх у темряві не було видно. Бралося на ніч.

Чонкін глибоко зітхнув і присунувся до Нюри. Нюра зітхнула ще глибше і відсунулась. Чонкін знову зітхнув і присунувся. Нюра знову зітхнула і відсунулася. Скоро вона опинилася на самісінькому краєчку лавки. Сунутися далі було небезпечно.

— Щось холоднувато стало,— сказав Чонкін, кладучи ліву руку їй на плече.

— Та не так вже й холодно,— заперечила Нюра, намагаючись скинути його руку з плеча.

— Щось руки змерзли,— сказав він і правою поліз Нюрі за пазуху.

— А ви взагалі-то завжди на ероплані літаєте? — запитала вона, вдаючись до останньої відчайдушної спроби звільнитися.

— Завжди,— сказав він, просовуючи руку в неї під пахвою за спину, щоб розстебнути ліфчик.

8

Був чи то день, чи то вечір, чи то світло, чи то сутінки. Чонкін прокинувся від того, що відчув — хтось викрадає його літака. Він зірвався з ліжка, на якому поруч з ним нікого не було, і вибіг на ґанок. Тут він угледів Самуш-кіна, який поквапливо впрягав у літака білого коня, схожого на Чалого. "Ти що робиш?" — вигукнув Чонкін, але Самушкін, нічого не відповівши, швидко стрибнув у кабіну і вдарив коня віжками. Кінь підскочив і, чеберяючи ногами, легко полетів над землею, а за ним понад самісінькою землею полетів й літак. На нижньому крилі, звісивши ноги, сиділи ті ж дівчата, які вдень проїжджали повз Чонкіна на возі, серед них сиділа й Нюра, вона махала йому сапкою, щоб він доганяв. Чонкін побіг за літаком, і здавалося, ось-ось наздожене, але літак вислизав від нього, а бігти було все важче, заважали перекинута через плече скатка і гвинтівка, яку він тримав у руці. Він подумав, що гвинтівка йому зовсім не потрібна, бо старшина забув видати набої, і, кинувши гвинтівку, побіг значно швидше. Ось він уже майже наздогнав літака і хотів ухопитися за простягнуту Ню-рою сапку, як раптом перед ним постав старшина і грізно запитав: "Ти чому не вітаєшся?" Він на мить завмер перед старшиною, не знаючи, чи відповідати йому, чи й далі гнатися за літаком, а старшина знову закричав: "Ану ж бадіройди мимо стовпа і десять разів привітай його!" Чонкін став квапливо озиратися, аби швидше виконати наказ старшини, доки літак ще не відлетів далеко, але стовпа ніде не було видно.

"Значить, ти не бачиш цього стовпа! — закричав старшина.— А от я тобі зараз око вийму, тоді ти в мене все побачиш, що треба!". З цими словами старшина підійшов до нього, вийняв праве око, простягнув уперед, у простір, і цим вийнятим оком Чонкін дійсно побачив перед собою потрісканий стовп, на якому горіла лампочка. Він ще подумав — навіщо вона, цікаво, горить, коли й без неї світла досить? Він узяв у

старшини власне око і пішов у напрямку до стовпа, але згадав про літак і озирнувся.

Літак був тут же, за спиною. Він непорушно завис у повітрі над землею, а кінь безпорадно чеберяв ногами, проте не міг зрушити з місця. "Треба 6 його підкувати",— подумав він і побачив старшого політрука Ярцева, який вийшов з-за гори і манив його пальцем. Чонкін озирнувся на старшину, щоб спитати в нього дозволу, але старшина вже був зайнятий іншим: він мчав верхи на каптенармусі Трохимо-вичу по якомусь наїждженому колу, а посеред кола стояв підполковник Пахомов і батожив довгим нагаєм то одного, то другого.

Коли Чонкін підійшов до Ярцева, той нахилився до самого його вуха, а Чонкін злякався і закрив вухо долонею. "Не бійся, не плюне",— сказав позаду Самушкін. Іван забрав руку. Ярцев ураз перекинувся жуком і заліз йому у вухо. Чонкіну стало лоскотно, він хотів витрусити Ярцева, але той тихо мовив: "Не хвилюйтеся, товаришу Чонкін, ви — особа недоторкана, і я вам зробити нічого не можу. Мені доручено повідомити вам, що в товариша Сталіна ніяких дружин не було, бо він сам — жінка".

Сказавши це, Ярцев знову перекинувся людиною, зістрибнув на землю і подався за гору.

Тут з неба повільно спустився товариш Сталін. Він був у жіночому платті, вусатий і з люлькою в зубах. У руках він тримав гвинтівку.

— Це твоя гвинтівка? — строго запитав він з легким грузинським акцентом.

— Моя,— пробурмотів Чонкін неслухняним язиком і простягнув руку до гвинтівки, але товариш Сталін відсторонився і сказав:

— А де старшина?

Підлетів старшина верхи на Трохимовичі. Трохимович нетерпляче рив землю копитом, намагаючись скинути із себе старшину, але той міцно тримав його за вуха.

— Товаришу старшина,— сказав Сталін,— рядовий Чонкін кинув свій пост, втративши при цьому бойову зброю. Нашій Червоній Армії такі бійці не потрібні. Я раджу розстріляти товариша Чонкіна.

Старшина поволеньки зліз з Трохимовича, взяв у Сталіна гвинтівку і наказав Чонкіну:

— Лягти!

Чонкін ліг. Під ним була пилюка, грузька пилюка, яка його засмоктувала, лізла в рот, у вуха, в очі. Він намагався розгребти пилюку руками, ждав команди "відставити", але команди не було, і він провалювався все глибше й глибше. Раптом до його потилиці доторкнулося щось холодне, він зрозумів, що це цівка рушниці і зараз гримне постріл...

...Він прокинувся, вкритий холодним потом. Поруч із ним, притулившись до його плеча, спала якась жінка, він не одразу згадав, хто ця жінка і як вони опинилися в одному ліжкові. Лише побачивши свою гвинтівку-, яка спокійно висіла на вішалці для верхнього одягу, все згадав, зістрибнув на холодну підлогу і, наступаючи на зав'язки кальсонів, кинувся до вікна.

За вікном світало. Літак стояв на тому ж місці, його невеликі недоладні крила чітко чорніли на тлі просвітлілого неба. Чонкін полегшено зітхнув і, озирнувшись, зустрівся з Нюриним поглядом. Нюра хотіла заплющити очі, але не встигла, тепер не дивитися було 6 нерозумно, а дивитися — соромно. І соромно було, що рука її, пухка, біла, гола до плеча, лежить поверх ковдри. Нюра поволі потягла руку вбік, аби сховати, і при цьому всміхнулася ніяково. Чонкін теж знітився,

але, не бажаючи цього показувати, не знаючи, що вчинити, ступив до Нюри, взяв її руку в свою, потряс злегка і сказав:

— Здрастуйте.

Того ранку жінки, які вигонили в поле худобу, бачили, як з Нюриної хати, босий і без гімнастерки, вийшов Чонкін. Наблизившись до літака, він довго одв'язував його, потім розібрав частину тину, вкотив літака на город, а тин знову загородив воринами.

Визначною рисою голови Голубєва була непереборна схильність до сумнівів. Коли дружина вранці питала його: "Що їстимеш — яєчню чи картоплю?" Він відповідав: "Давай картоплю".

Вона діставала з печі чавунець з картоплею, і цієї ж миті він знав цілком певно, що хоче яєчні. Дружина пхала чавунець назад і йшла в сіни по яйця. Повертаючись, зустрічалася з винуватим поглядом чоловіка — він знову хотів картоплі.

Іноді він навіть сердився:

— Давай щось одне, не примушуй мене думати про дур-

ниці. ^

Право на вибір його завжди пригнічувало. Він невимовно мучився, коли міркував, яку сьогодні зодягти сорочку — зелену чи синю, які чоботи — старі чи нові. Щоправда, за останні двадцять з гаком років у країні було чимало зроблено для того, аби Голубев не сумнівався, проте якісь сумніви в нього все ж лишалися і поширювалися часом навіть на такі речі, в яких узагалі сумніватися на той час було не заведено. І недарма другий секретар райкому Борисов казав іноді Голубєву:

— Ти ці свої сумніви облиш. Зараз треба працювати, а не сумніватися. 9

І ще він казав:

— Пам'ятай, за тобою ведеться пильне спостереження.

А втім, він казав це не лише Голубєву, а й багатьом іншим. Яке спостереження і як саме воно ведеться, Борисов не говорив, може, й сам не знав.

Якось Борисов провадив у райкомі нараду голів колгоспів з питання підвищення надоїв за поточний квартал. Колгосп Голубєва займав середнє місце з показників, його не хвалили й не лаяли, він сидів і розглядав новий гіпсовий бюст Сталіна, що стояв біля вікна на коричневому підвазоннику. Коли нарада закінчилася і всі стали розходитися, Борисов затримав Голубєва. Зупинившись біля погруддя вождя і машинально погладивши його по голові, секретар сказав:

— Ось що, Іване Тимофійовичу, парторг твій Килін каже, що ти мало уваги приділяєш наочній агітації. Зокрема, не дав грошей на діаграму росту промислового виробництва.

— Не дав і не дам,— твердо сказав Голубев.— Мені корівник нема за що будувати, а йому тільки діаграми свої малювати, тринькати колгоспні гроші.

— Що значить — тринькати? — сказав секретар.— Що значить, тринькати? Ти розумієш, що ти кажеш?

— Я розумію,— сказав Голубев.— Я все розумію. Тільки шкода мені цих грошей. їх в колгоспі й так не вистачає, не знаєш, як діри затикати. А ви ж потім самі з мене три шкури злупите, 66 я — голова.

— Ти насамперед комуніст, а вже потім голова. А діаграма — це справа великої політичної ваги. І мені дивно бачити комуніста, котрий це недооцінює. І я ще не знаю, те, що ти кажеш, помилка чи тверде переконання, і, коли й надалі триматимешся тієї ж позиції, ми тебе ще перевіримо, ми в саму душу до тебе зазирнемо, чорт тебе забери! — розсердившись, Борисов ляснув Сталіна по голові і затряс рукою від болю, але враз вираз болю на його обличчі змінився виразом смертельного страху.

У нього одразу пересохло в горлі. Він розкрив рота й дивився на Голубєва незмигно, наче загіпнотизований. А той і сам до смерті злякався. ,Він волів би не бачити цього, але ж бачив, бачив! І як тепер бути? Вдати, що не помітив? А раптом Борисов побіжить каятися, тоді він викрутиться, а йому, Голубєву, дістанеться за те, що не заявив. А коли заявити, то теж залюбки посадять, хоча 6 за те, що бачив.

Обидва пам'ятали випадок, коли школяр стріляв у вчительку з рогатки, а влучив у портрет і розбив скло. Коли 6 він вибив учительці око, йому, можливо, вибачили б, як неповнолітньому, але ж він влучив не в око, а в портрет, а це вже замах, ні більше, ні менше. І де тепер цей школяр, ніхто не знав...

Першим опам'ятався Борисов. Він поквапно дістав з кишені металевий портсигар і, розкривши його, тицьнув Голубєву. Той завагався — брати чи не брати. Відтак усе ж зважився — взяв.

— Ага, так про що ми з тобою говорили? — запитав Борисов, наче нічого й не сталося, але про всяк випадок відходячи від погруддя подалі.

— Про наочну агітацію,— послужливо нагадав Голубев, потроху отямлюючись.

— Так ось я тобі кажу,— мовив Борисов уже іншим тоном,— не можна, Іване Тимофійовичу, недооцінювати політичне значення наочної агітації, і прошу тебе подружньому, ти вже про це поклопочись, будь ласка.

— Гаразд, поклопочуся,— похмуро відказав Іван Тимо-фійович, кваплячись піти.

— От і домовилися,— зрадів Борисов, він узяв Голубєва під руку і, проводжаючи до дверей, сказав, притишуючи голос: — І ще, Ванюшко, хочу тебе як товариша попередити, врахуй — за тобою ведеться пильне спостереження.

Голубев вийшов на вулицю. Стояв, як і досі, сухий і сонячний день. Голова відзначив це невдоволено, час уже б і дощу бути. Його кінь, прив'язаний до металевої огорожі, тягся до куща кропиви, але не міг дістати. Голубев заліз у бідарку, відпустив віжки. Кінь пройшов один квартал і сам, без будь-якої принуки, за звичкою зупинився навпроти дерев'яного будинку з вивіскою "Чайна". Біля чайної стояла підвода з бідонами з-під молока, голова одразу визначив, що підвода з його колгоспу. Кінь був прив'язаний до стовпа. Голубев прив'язав до того ж стовпа і свого коня, піднявся хисткими сходинками ґанку і відчинив двері. В чайній пахло пивом і кислим капусняком.

Жінка, яка нудьгувала за прилавком, одразу звернула увагу на прибулого.

— Здрастуйте, Іване Тимофійовичу!

— Здоров, Анюто,— відповів голова, зиркаючи в куток.

Там Плечовий допивав своє ниво. Коли з'явився голова, він підвівся.

— Нічого, сиди,— махнув йому Голубев і підождав, доки Анюта наллє йому звичну порцію — сто п'ятдесят горілки і кухоль пива. Горілку, як звично, вилив у пиво і попростував у куток до Плечового. Той знову спробував підвестися, але Голубев притримав його за плече.

— Молоко здавав? — запитав голова, відсьорбуючи з кухля.

— Здавав,— сказав Плечовий.— Жирність, кажуть, замала.

— Переб'ються,— махнув рукою Голубев.— А чого сидиш?

— А я тут Нюрку зустрів, поштарку, та й пообіцяв її підвезти,— пояснив Плечовий.— Ось і очікую.

— Що, живе вона зі своїм червоноармійцем? — поцікавився Іван Тимофійович.

— А чого ж їй не жити,— сказав Плечовий.— Він в неї замість домогосподарки, атож. Вона на пошту, а він води наносить, дров нарубає, капусняку наварить. Фартух Нюр-чин надіне і ходить, як молодиця, порається по господарству, атож. Я сам не бачив, а народ базікає, наче він серветки ще хрестиком вишиває,— Плечовий засміявся.— Ій-Богу, ото скільки живу, а такого, аби чоловік у жіночому фартусі ходив та ще й вишивав би, не бачив. І от що цікаво: прислали його начебто на тиждень, півтора минуло, а він і не чухається, атож. Я ось, Іване Тимофійовичу, не знаю, може, це все від темноти, але народ думку таку має, що недарма він, цей червоноармієць, сидить тут, а деякі прямо вважають — провадить слідство.

— Яке слідство? — насторожився голова.

Плечовий знав про підозріливість Голубєва і зараз зумисне його під'юджував і з задоволенням помічав, що слова його мають потрібний ефект.

— А хто його зна, яке? — сказав він.— Тільки ясно, що задарма його тут не триматимуть, атож. Якщо ероплан поламаний, значить, його треба лагодити. А коли він у такому стані, що й лагодити не можна, значить, викидати треба. Чого ж дарма людину тримати? Отому люди, Іване Тимофійовичу, і сумніваються. Чутки ходять,— Плечовий заговорив тихіше і нахилився до голови,— що колгоспи розпускатимуть назад.

— Ну, це ти облиш,— сердито сказав голова.— Не буде цього ніколи, і не надійся. Працювати треба, а не плітки збирати.

Він допив свого "йоржа" і підвівся.

— Ти, Плечовий, ось що,— сказав він наостанок,— якщо Бєляшової довго не буде, не жди, нічого. І своїм ходом дійде, невелика пані.

Попрощавшись з Анютою, він вийшов, сів на бідарку і поїхав додому. Але мовлене Плечовим запало йому в душу і поєдналось зі словами Борисова про те, що за ним, Голу-бєвим, ведеться пильне спостереження. Яке ж спостереження і як воно ведеться? Чи ж не через цього червоноармійця? Чи ж не навмисно його підіслали? Щоправда, зовні він не схожий на такого, якого можна підіслати. Але й ті, хто підсилає, теж не дурні, вони такого й не пошлють, аби одразу було видно, що він підісланий. Коли б знати це точно! Та як дізнаєшся? І тут у Голубєва народилася хвацька думка: "А що, коли підійти до цього червоноармійця, грюкнути кулаком об стіл, кажи, мовляв, за яким завданням тут сидиш і хто тебе на це направив?" А коли навіть за це й буде щось, так уже краще відразу, ніж отак ждати хтозна-якої небезпеки.

Отож, півтора тижня поминуло відтоді, як Чонкін потрапив у Красне і поселився у Нюри. Він тут уже прижився, з усіма перезнайомився, став своєю людиною, і не було ніяких натяків на те, що звідсіля його заберуть. Не можна сказати, щоб Чонкіну таке життя не подобалося. Навпаки, ні підйому тобі, ні відбою, не кажучи вже про фіззарядку чи

політзаняття. Хоча і в армії в розумінні їжі він влаштувався не кепсько, але ж тут хліб, молоко, яйця, все свіже, цибулька простісінько з грядки та ще й жінка під боком — чим не життя? Та на місці Чонкіна будь-хто погодився б стояти на такому посту до самої демобілізації, ще й рік-другий прихопив би надстроково. І все ж таки в становищі Чонкіна було щось таке, що не давало йому жити спокійно, а саме те, що лишили його тут наче й на тиждень, але тиждень цей поминув, а з частини ні слуху ні духу, ніяких подальших розпоряджень. Коли вирішили затримати, то треба повідомити якось, та й сухий пайок не завадило б поповнити. Це добре, що він тут так прилаштувався, а то давно б вже зуби на полицю.

Останні дні, щоразу виходячи надвір, Чонкін задирав голову і видивлявся в небо, чи не з'явиться там цятка, яка повільно збільшуватиметься, і прикладав до вуха долоню, чи не почується Гудіння двигуна. Та ні, нічого не було видно, нічого не було чути.

Не знаючи, до чого вдатися, і геть зневірившись, Чонкін вирішив звернутися по пораду до мудрої людини. Такою людиною виявився сусід Нюри — Кузьма Матвійович Гла-дишев.

Кузьму Гладишева не лише в Красному, а й по всій окрузі знали як людину вчену. Про вченість Гладишева свідчив хоча б той факт, що на дерев'яному нужнику, який стояв у нього на городі, великими чорними літерами було написано

"WATER CLOSET*.

Займаючи непримітну і низькооплачувану посаду колгоспного комірника, Гладишев зате мав багато вільного часу для поповнення знань і утримував у своїй маленькій голові стільки різноманітних відомостей з різних галузей, що люди, знайомі з ним, тільки зітхали заздро і з повагою — оце, мовляв, так! Чимало з них стверджувало, що розбуди Гладишева опівночі і питай будь-що, він не замислюючись дасть

найгрунтовнішу відповідь і будь-яке явище природи пояснить з точки зору сучасної науки, без участі потойбічних божественних сил.

Усіх цих знань Гладишев добився виключно шляхом самоосвіти, бо смішно ж було б приписувати тут якусь заслугу церковнопарафіяльній школі, де він закінчив усього лише два класи. Знання, надбані Гладишевим, можливо, і пролежали б у його голові без будь-якого вжитку, коли б не Жовтнева революція, яка звільнила народ від усілякого рабства і кожному громадянинові дозволила дертися до сяючих і кам'янистих вершин науки. Треба відзначити, що в розкріпаченому розумі Гладишева й раніше виникало багато оригінальних наукових ідей. Кожен життєвий факт не поминав його уваги, а наштовхував на різноманітні думки. Побачить, скажімо, Кузьма на печі тарганів і міркує: а чи не можна їх, припустимо, зв'язати між собою і спрямувати в один бік? Це ж така сила вийде, що її з вигодою можна використати в сільському господарстві. Погляне на хмаринку і міркує: а чи не можна замкнути її в оболонку і використати як аеростат? Кажуть (тепер це важко перевірити), що саме Гладишев першим, задовго до професора Шкловського, висловив припущення про штучне походження супутників Марса.

Але, окрім усіх цих супутних ідей, була в Гладишева ще й така, якій він вирішив присвятити все своє життя і опосередковано через неї обезсмертити своє ім'я в науці, а саме: натхне-ний прогресивним вченням Мічуріна й Лисенка, задумав він створити гібрид картоплі з помідором, себто таку рослину, в якої внизу росли б плоди картоплі, а згори одночасно дозрівали б помідори. Майбутній свій гібрид Гладишев назвав у дусі того великого часу "Шлях до соціалізму", чи скорочено "ШДОС", і мав намір поширити свої досліди на всю територію рідного колгоспу, але йому цього не дозволили, довелося обмежитися територією власного городу. Ось чому йому доводилося купувати картоплю і помідори в сусідів.

Досліди ці поки що реальних результатів не давали, хоча деякі характерні ознаки шдоса стали вже з'являтися: листки і стебла на ньому

були наче картопляні, зате коріння — викапане помідорне. Але, незважаючи на численні невдачі, Гладишев не вішав носа, розуміючи, що справжнє наукове відкриття вимагає праці і багатьох жертв. Люди, котрі знали про ці досліди, ставилися до них з недовір'ям, однак хтось Гладишева помітив і підтримав, чого не могло бути в прокляті царські часи.

Якось у районній газеті "Більшовицькі темпи" було видрукувано про Гладишева великий, у два підвали, нарис під рубрикою "Люди нового села", який називався "Селек-ціонер-самородок". Тут же було вміщено й фотографію самородка, який схилився над кущем свого гібриду, наче розглядаючи крізь нього зримі риси прекрасного майбутнього нашої планети. Після районної відгукнулася й обласна, надрукувавши невелику замітку, а далі вже й всесоюзна в проблемній статті "Наукова творчість мас" згадала прізвище Гладишева в загальному списку. В своїх пошуках і в боротьбі з рутиною Гладишев опирався ще на відгук одного сіль-госпакадеміка, хоча відгук був негативним. На листа, надісланого йому особисто, академік відповів, що досліди, які провадить Гладишев,— антинаукові й безперспективні. Але попри все він радив Гладишеву не розчаровуватися і, посилаючись на приклад древніх алхіміків, стверджував, що в науці ніяка праця не буває даремною, можна шукати одне, а знайти інше. І лист цей, незважаючи на його зміст, справив на адресата сильне враження, тим паче, що надрукований був на офіційному бланку солідної установи, де Гладишева називали "шановний товаришу Гладишев" і де академік власноручно залишив підпис. І на всіх, хто читав листа, це теж справляло певне враження. Але коли самородок — укотре вже — розпочинав з кимось обговорювати перспективи, які відкриються перед світом після впровадження шдоса, люди нудилися, відходили вбік, і Гладишев, подібно до багатьох наукових геніїв, перебував у цілковитій самотності, доки не трапився йому Чонкін.

Гладишев полюбляв розповідати про свою справу, а Чонкін з нудьги був не від того, аби послухати. Це їх зблизило, і вони потоваришували. Часом Чонкін вийде надвір у справах чи просто так, а Гладишев уже

порпається на своєму городі — підгортає, прополює, поливає. І завжди в одному й тому ж костюмі: кавалерійське галіфе, заправлене в поношені юхтові чоботи, стара подрана майка і крислатий солом'яний бриль у вигляді сомбреро, (де він тільки знайшов його, незрозуміло).

Чонкін помахає селекціонеру рукою:

— Сусіде, здоров!

— Бажаю здрастувати,— ввічливо відповість сусід.

— Як життя? — поцікавиться Чонкін.

— Труджусь,— звучить скромна відповідь.

Так слово за словом і триває розмова, повільна, невимушена.

— Ну коли ж то в тебе картопелька з помідором виросте?

— Постривай, ще рано. Всьому, як то мовиться, свій строк. Спершу ще одцвісти мусить.

— Ну, а якщо в цьому році знов не вийде, що робитимеш? — цікавиться Чонкін.

— У цьому має вийти,— з надією зітхає Гладишев.— Та ти сам поглянь. Стебло виходить наче й картопляне, а на листі нарізи, як на томатах. Бачиш?

— Та хто його зна,— сумнівається Чонкін,— зараз начебто й не розбереш.

— Ну як же ж не розбереш,— ображається Гладишев.— Ти поглянь, кущі які пишні.

— Щодо пишноти, це так,— погоджується. Чонкін. І обличчя його жвавішає. В нього теж виникла ідея.— Чуєш, а так не може вийти, аби помідори були внизу, а картопля згори?

— Ні, так не може — терпляче пояснює Гладишев.— Це суперечило б законам природи, бо картопля є частиною кореневої системи, а томати — зовнішній плід.

— А взагалі-то було б цікаво,— не здається Чонкін. Для Гладишева запитання Чонкіна, може, й видаються

дурнуватими, але чим дурніше запитання, тим розумніше можна на нього відповісти, тому обидва провадили ці розмови з великим задоволенням. З кожним днем міцнішала їхня дружба. Вони вже домовлялися, щоб зустрітися посімейному: Чонкін з Нюрою, а Гладишев зі своєю дружиною Афродітою (так звав її Гладишев, а за ним стали звати й інші, хоча зроду вона мала ймення Фросина).

11

Того дня Чонкін встиг переробити купу справ. Натягав води, нарубав дров, нагодував дертю кабана Борка і зварив обід для себе й для Нюри. Відтак він звично, як був, у Ню-риному фартусі сідав до віконечка і, підперши голову руками, чекав Нюру. А інколи, щоб час швидше збігав, сідав до вікна з вишиванням. Поглянути на солдата, який сидить в жіночому фартусі біля вікна та ще й вишиває — сміхота, та що йдієш, коли Чонкіну подобалося вишивати? Цікаво йому було, коли з різнокольорових хрестиків складалася подоба півня, чи троянди, чи ще чогось.

Зараз він теж почав вишивати, але робота не йшла, думки про непевність його становгіща відволікали. Декілька разів він виходив на ґанок побалакати з Гладишевим, але того десь не було, а зайти до ньогочдодому, потурбувати Чонкін посоромився, тим паче, що доцього жодного разу туди не заходив.

Щоб якось згайнувати час, узявся за тупішу, ніж вишивання, роботу — миття підлоги. Брудну воду виніс за хвіртку і вилив на дорогу.

Дівчинка років п'яти в квітчастому ситцевому платтячку гралася біля тину з кабаном Борком: зняла з голови шовковий бантик і пов'язала Боркові на шию. Борко крутив шиєю, намагаючись роздивитися бантик, але це йому не вдавалося. Побачивши Чонкіна, дівчинка поквапно зняла бантик з Борка і затисла в руці.

— Ти чия будеш, дівчинко? — запитав Іван.

— Я Киліна, а ти чий?

— А я сам свій,— посміхнувся Іван.

— А я таткова й мамина,— похвалилася дівчинка.

— А кого ти більше любиш — тата чи маму?

— Сталіна,— сказала дівчинка і, зніяковівши, втекла.

— Ти диви, Сталіна,— дивлячись їй услід, Чонкін похитав головою.

А втім, Сталіна він теж любив своєрідною любов'ю.

Помахуючи порожнім відром, попростував він назад до хати, і в цей час на свій ґанок виліз Гладишев, скуйовджений, з червоними смугами на щоці.

— Агов, сусіде! — зрадів Чонкін.— А я тебе тут дожидаюся більше години, куди це, міркую, запропав?

— Задрімав трохи,— ніяково сказав Гладишев, потягуючись і позіхаючи.— Після обіду книжку приліг прочитати про селекцію рослин, а воно, бач, розморило. Спека ж яка стоїть, просто кара. Не буде дощу, геть-чисто все вигорить.

— Сусіде,— сказав Чонкін,— хочеш тютюнцю? В мене самосад міцний, аж у горлі дере. Нюрка вчора на ринку в Долгові купила.

Він закотив фартуха, дістав з кишені маслянку з-під рушничного масла, набиту тютюном, і газету/ складену книжечкою.

— Тютюн для здоров'я — шкідливе діло,— проголосив Гладишев, підходячи до паркану з жердин, що розділяв два городи.— Вчені підрахували, що крапля нікотину вбиває коня.

Однак від пригощення відмовлятися не став. Запалив, закашлявся.

— Таки міцний тютюнець,— схвалив він.

— Тютюнець — самсон, молодим на цеє діло, а старим на сон,— підтримав Чонкін.— А в мене до тебе, сусіде, діло є невеличке.

— Яке — діло? — скосив на нього око Гладишев.

— Та діло дрібниця, дурниця зовсім.

— Ну а все ж таки?

— Та так, не варто навіть і казати.

— Ну, раз не варто — не кажи,— розсудив Гладишев.

— Це, звичайно, так,— погодився Чонкін.— Але з іншого боку, як же ж не казати? Прислали мене сюди на тиждень, і сухий пайок на тиждень, а поминуло вже півтора, а мене не беруть. І знову ж щодо сухого пайка ніяких звісток. Значить, я що ж, виходить, маю жити на жіночий рахунок?

— Так, це негаразд,— сказав Гладишев.— Ти тепер зовешся Альфонс.

— Ну, це ти облиш,— не погодився Чонкін.— Ти дружину свою як хочеш називай, хоч горщиком, а мене зви, як і досі, Ванею. Так от я тобі до чого веду. Листа треба скласти до мого командира, як мені далі бути. Ти от чоловік грамотний, а я взагалі-то літери розумію, а пишу кепсько. В школі ще сяк-так кумекав, а далі в колгоспі і в армії все на коні та на коні — знай тягни віжку то вправо, то вліво, а грамоти там ніякої не треба.

— А розписатися вмієш? — запитав Гладишев.

— Оце я можу. І читати, і розписуватися. Я знаєш, як розписуюся? Спершу пишу "І", потім "Ч", потім кружечок, і далі все літера до літери і насамкінець таку рисочку з вивертом, і на всю сторінку від краю до краю. Втямив?

— Зрозуміло,— сказав Гладишев.— А папір, чорнило в тебе є?

— Аякже,— сказав Іван.— Нюрка ж поштаркою працює. Теж робота, скажу тобі, не для кожного. Голову треба велику мати.

— Ну, гаразд,— нарешті згодився Гладишев.— Пішли до тебе. А то в мене там жінка з дитиною, заважатимуть. А це справа серйозна, тут треба писати політично витримано.

Через годину політично витриманий документ було складено. Мав він такий вигляд:

Командиру батальйону тов. Пахомову від рядового червоноармійця тов. Чонкіна Івана

РАПОРТ

Дозвольте доповісти, що за час Вашої відсутності і моєї присутності на посту, а саме по охороні бойової техніки — літака, ніяких подій не сталося, про що повідомляю в письмовій формі. А також дозвольте доповісти, що, вихований в дусі беззавітної відданості нашій Партії, Народу і особисто Великому Генію тов. Сталіну Й. В., я готовий і надалі безвідмовно служити по захисту нашої Соціалістичної Батьківщини і охороні її Кордонів, для чого прошу видати мені сухий пайок на невизначений час, а також недоотриманий мною комплект обмундирування.

В моєму проханні прошу не відмовити.

При цьому зостаюся...

— Складно,— схвалив Чонкін творіння Гладишева і поставив свій підпис, як обіцяв, через усю сторінку.

Гладишев написав ще й адресу на підготовленому Чон-кіним конверті без марки і пішов задоволений.

Чонкін поклав конверта на стіл, узяв розтягнуту на п'яльцях серветку і сів до вікна. За вікном було вже не так спе-котно, сонце

хилилося до заходу. Скоро мала прийти Нюра, кабан Борко чекав її вже на горбі за селом.

12

Прив'язавши коня біля Нюриної хвіртки, голова Голу-бєв зійшов на ґанок. Не можна сказати, щоб при цьому він був геть незворушний, швидше навпаки, він заходив до Нюриної хати, відчуваючи приблизно таке хвилювання, як тоді, коли входив до першого секретаря райкому. Але він ще дорогою вирішив, що зайде, і зараз не хотів одступати від цього свого рішення.

Постукав у двері і, не чекаючи дозволу, відчинив їх. Чонкін, уздрівши його, злякано і розгублено забігав очима по кімнаті, шукаючи, куди б це засунути п'яльці.

— Рукоділлям займаєтеся? — запитав голова ввічливо, але підозріло.

— Хоч чим би займатися, аби не займатися,— сказав Чонкін і жбурнув п'яльці на лавку.

— Атож,— мовив голова, тупцяючи біля дверей і не знаючи, що казати далі.— Так, так,— сказав він.

— Так чи не так, гіперетакувати не будемо,— пожартував у відповідь Чонкін.

"Щось він крутить, уникає відповіді",— відзначив подум-ки голова і вирішив підійти до співбесідника з іншого боку, зачепивши питання зовнішньої політики.

— У газетах пишуть,— обережно сказав він, підходячи ближче до столу,— німці знов Лондон бомбили.

— У газетах чого не напишуть,— ухилився Чонкін від прямої відповіді.

— Як це так,— схитрував Голубев.— У наших газетах дурниць не напишуть.

— А ви в якій справі? — запитав Чонкін, відчуваючи каверзу.

— А ні в якій,— безпечно сказав голова.— Просто зайшов поглянути, як живете. Донесення пишете? — запитав він, угледівши на столі конверт з військовою адресою.

— Та так пишу, що трапиться.

"До чого ж розумна людина! — подумки захоплювався голова.— І з цього боку до нього підійдеш, і з іншого, а він все одно відповість так, що нічого не втямиш. Певно, вищу освіту має. А може, і французьку розуміє".

— Кес кесе,— сказав він несподівано для себе єдині французькі слова, які були йому відомі.

— Що таке? — Чонкін звів на нього злякані очі і закліпав почервонілими віями.

— Кес кесе,— вперто повторив голова.

— Що це ти? Що верзеш? — занервував Чонкін і схвильовано заходив кімнатою.— Ти покинь такі слова говорити. Ти говори, що треба, а так нічого. Я тобі теж не в тім'я битий.

— Я й бачу, що не в тім'я битий,— вирішив наступати голова.— Встановили тут стеження. Дурні, гадаєте, не тямлять. А дурні нині теж

порозумнішали. Ми все розуміємо. Може, в нас щось і не так, та не гірше, ніж в інших. Ото, приміром, "Ворошилов" чи "Заповіти Ілліча" — повсюди одна й та ж картина. А те, що минулого року сіяли по мерзлому грунту, так це ж за наказом. Згори наказують, а колгоспник за все відповідає. Не кажучи вже про голову. А ви тут літаками літаєте, пишете! — кричав він, розпалюючись усе більше й більше.— Ну й пишіть що хочете. Напишіть, що голова колгосп розвалив, напишіть, що пияк. Я сьогодні ось випив і від мене тхне,— він нахилився до Чонкіна і дихнув йому просто в ніс. Чонкін відсахнувся.

— Та я нічого,— сказав він, виправдовуючись.— Я ж теж не просто собі, а за наказом.

— Так би одразу й сказав — за наказом,— аж наче зрадів голова.— А то сидить тут, як миша, жінкою прикинувся. А який наказ, га? Партквиток покласти? В тюрму? Будь ласка, піду. Краще вже в'язниця, ніж таке життя. Діток у мене шестеро, кожному по торбині — і жебракувати по селах. Якось прогодуються. Пиши І — наостанок він грюкнув дверима і вийшов.

Лише на вулиці він збагнув, що накоїв, і зрозумів, що тепер уже дістанеться йому на горіхи.

"Ну й нехай,— думав він злісно, відв'язуючи коня,— краще вже одразу, ніж щодня ждати й тремтіти від страху. Хай буде, що буде".

У правлінні його чекав рахівник Волков з фінансовим звітом. Голова підписав цей звіт, не дивлячись, відчуваючи мстиву насолоду: хай там навіть наплутано щось — тепер усе одно. По тому він розпорядився, щоб Волков підготував грошовий документ на фарби і пензлі для діаграми, про яку казав йому Борисов, і відпустив рахівника.

Зоставшись сам, він трохи отямився і взявся розкладати гору паперів, що лежали на столі. Тут панувало безладдя, і тепер голова

вирішив розкласти папери на окремі купки за призначенням. Він поскладав вхідні в одну купку, вихідні (які, однак, не були відправлені) в іншу. Окремо склав фінансові документи, окремо заяви колгоспників. У цей час увагу його привернула розмова, яка чулася за перегородкою, що відокремлювала його кабінет од коридора.

— Коли вперше до камери входиш, тобі під ноги кладуть чистий рушник.

— Навіщо?

— А тому. Коли ти вперше, то через рушник переступиш. А якщо злодій в законі, то витреш об нього ноги — і в парашу.

— Так шкода ж рушника.

— Себе треба жаліти. Якщо ти через рушник переступиш, тобі почнуть робити... забувся, як називається слово... о, згадав, посвяту.

— Це що ще?

— Для початку пошлють у п'ятий куток. Це тобі зрозуміло?

— Це зрозуміло.

— Потім парашутний десант.

— Який там у камері парашутний?

— Ти слухай...

Голубєва ця розмова страшенно зацікавила. І він узяв її близько до серця. Він навіть подумав, що, може, не дарма підслухав. Може,

незабаром ці знання йому знадобляться. Голоси йому були знайомі. Голос того, хто запитував, належав Миколі Курзову. Голос того, хто відповідав, був теж знайомий, але чий він, Голубєв не міг пригадати, хоч як силкувався.

— Парашутний десант робиться так. Тебе беруть за руки, за ноги і тричі кидають спиною на підлогу.

— Так боляче ж,— сказав Курзов.

— Там тобі не санаторій,— пояснив оповідач.— Ну, а потім ти вже наче й свій і разом з іншими береш участь у виборах.

— Хіба ж там бувають вибори?

— Вибори бувають навіть на волі. Там вибирають старосту. Один між коліньми затискує білетика з прізвищем. Інші по черзі з зав'язаними очима і руками підходять і витягують білетика зубами...

— Ну, це можна,— вдоволено сказав Курзов.— Нічого страшного.

— Страшного, звичайно, нічого. Тільки коли твоя черга підходить, тобі замість колін голий зад підставляють.

Голова був людиною гидливою і поморщився. Йому захотілося дізнатись, хто ж це так цікаво розповідає, і він вийшов у коридор, начеб для того, щоб зазирнути в бригадирську.

На довгій лавці під стінгазетою сиділи Микола Курзов і Льоша Жаров, якого три роки тому посадили на вісім літ за те, що він украв у млині мішок борошна. Побачивши голову, Льоша поквапно підвівся і стягнув з голови картуза з дірявим козирком, оголивши стрижену маківку з волоссям, яке щойно почало відростати.

— Здрастуйте, Іване Тимофійовичу,— сказав він таким тоном, яким розмовляють люди після тривалої розлуки.

— Здрастуй,— похмуро відповів голова, наче бачив Льо-шу тільки вчора.— Звільнився?

— Вискочив достроково,— мовив Льоша.— По заліках.

— До мене, чи що?

— До вас,— погодився Льоша.

— Ну, заходь.

Льоша рушив за головою до кабінету, обережно ступаючи своїми бувалими в бувальцях бутсами, наче боявся когось розбудити. Він почекав, доки голова сяде на своє місце, і лише після цього сам сів на краєчок табуреткц з іншого боку столу.

— Ну, що скажеш? — помовчавши, похмуро запитав голова.

— На роботу до вас проситися прийшов, Іване Тимо-фійовичу,— шанобливо сказав Жаров, в хвилюванні розтягуючи на коліні картуза.

Голова замислився.

— На роботу, значить? — сказав він.— А яку я тобі можу дати роботу? Ти, Жаров, зарекомендував себе з поганого боку. Ось мені на МТФ людина потрібна. Я б тебе послав, так ти ж молоко крастимеш.

— Не крастиму, Іване Тимофійовичу,— пообіцяв Льо-ша.— Ось щоб мені провалитися на цьому місці — не крастиму.

— Не зарікайся,— махнув рукою Голубев.— Тобі побожитися, як дурному з гори скотитися. Минулого разу скільки я тобі казав: "Гляди, Жаров, кепсько поводишся. Дограєшся". Казав я тобі чи ні?

— Казали,— підтвердив Жаров.

— Отож — "казали". А ти мені що казав? Нічого, мовляв, переживемо. Ось тобі й нічого.

— Даремно ви давнє пригадуєте, Іване Тимофійовичу,— проникливо мовив Льоша і глибоко зітхнув.— Я ваші слова в таборі згадував часто. Пам'ятаю, сиділи ми раз за обідом, і саме дали нам компот...

— Невже й компот дають? — зацікавлено запитав голова.

— Це де який начальник. Один голодом морить, а інший, коли хоче, щоб план виконували, і нагодує тебе, і одягне тепліше, тільки працюй сумлінно.

— Є, значить, і добрі начальники? — з надією перепитав голова і посунув до Жарова пачку цигарок "Делі".

— Пали. Ну, а як там в розумінні масових заходів?

— Цього скільки завгодно,— сказав Льоша.— Кіно, самодіяльність, лазня раз на десять днів. Самодіяльність краща, ніж у нас в місті. Там у нас був один народний артист, два заслужених, а звичайних я й не рахував. Узагалі люду грамотного сидить...— Льоша стишив голос,— без ліку. Був у нас один академік. Десятку дали. Хотів зіпсувати кремлівські куранти, щоб вони на всю країну неточний час показували.

— Та ну? — голова недовірливо поглянув на Льошу.

— Оце тобі й ну. Шкідництва, сцажу тобі, Іване Трохимовичу, в нас повно. Ось, приміром, ти палиш цигарки, оці — "Делі", а і в них шкідництво.

— Та облиш ти,— сказав голова, але цигарку з рота витяг і поглянув на неї з підозрою.— Яке ж тут може бути шкідництво? Отруєні, чи що?

— Гірше,— переконливо сказав Льоша.— Оце можеш ти мені розшифрувати слово "Делі"?

— Що ж тут розшифровувати? "Делі" значить Делі. Місто є таке в Індії.

— Ех,— зітхнув Льоша,— а ще грамотний. Та коли хочеш знати, то по літерах "Делі" — це значить Дави Економічно Ленінський Інтернаціонал.

— Тихіше ти,— сказав голова і позирнув на двері.— Це, знаєш, нас із тобою не обходить. Ти мені краще щодо побутових умов поясни.

Потім до кабінету, не дочекавшись своєї черги, ввійшов Микола Курзов. Уранці йому треба було їхати на лісозаготівлю, і він просив голову виписати йому два кілограми м'яса, аби взяти з собою.

— Завтра прийдеш,— сказав голова.

— Як же завтра,— сказав Микола.— Завтра мені вдосвіта рушати на поїзд.

— Нічого, вирушиш післязавтра. Я довідку дам, що затримав тебе.

Він підождав, доки за Миколою зачиняться двері, і нетерпляче обернувся до Льоші:

— Гайда, розповідай далі.

Баба Дуня, яка відробляла мінімум трудоднів, чергуючи біля продуктового складу, бачила, що в вікні голови світло не гасло до години ночі.

Голова все розпитував Льошу про умови життя в таборі, і за Льошиною оповіддю виходило, що життя там не таке вже страшне. Працюють по дев'ять годин, а тут йому доводиться крутитися від зорі до зорі, годують тричі на день, а тут не щодня і двічі встигаєш поїсти. Кіно він уже з півроку не бачив.

Прощаючись, він пообіцяв Льоші пристойну роботу.

— Підеш поки що пастухом,— сказав він.— Пастимеш громадську худобу. Оплата, сам знаєш, п'ятнадцять карбованців з господаря і від колгоспу п'ятдесят соток за день, їжа — по домівках. Тиждень в одних, тиждень в інших. Попрацюєш пастухом, придивишся, далі, може, підшукаємо щось пристойніше.

Того дня голова повернувся додому в доброму настрої.

Він погладив по голівках дітей, навіть сказав щось ніжне дружині, від чого та, не звикши до чоловікової ласки, вийшла в сіни й трохи сплакнула.

Витерши сльози, вона внесла з льоху глечик холодного молока. Іван Тимофійович випив майже весь глечик, роздягнувся й ліг. Та йому довго ще не спалося. Він зітхав і перевертався, згадуючи до дрібниць розповіді Льоші Жарова. Але згодом утома взяла своє, і він стулив обважнілі повіки. "І там люди живуть",— подумав він, засинаючи.

— Земля має форму кулі,— пояснив якось Чойкіну Гладишев.— Вона постійно обертається довкола Сонця і довкола власної осі. Ми не відчуваємо цього обертання, бо самі обертаємося разом із Землею.

Про те, що Земля обертається, Чонкін чував і раніше. Не пам'ятав від кого саме, але від когось чув. Він тільки не міг зрозуміти, як на ній тримаються люди і чому не виливається вода.

Минав третій тиждень перебування Чонкіна в Красному, а з частини, де він служив, не було ні слуху ні духу. В нього вже продірявився черевик, а ніхто не їхав, ніхто не летів, ніхто не давав вказівок, як бути далі. Чонкін, звичайно, не знав, що лист в частину, якого він оддав Нюрі, вона не відправила. Сподіваючись, що начальство забуло про існування Чонкіна, і не бажаючи нагадувати про нього навіть ціною сухого пайка, вона кілька днів носила цього листа у своїй брезентовій сумці, а далі потай од Івана спалила.

Тим часом у світі відбувалися події, які безпосередньо ні Нюри, ні Чонкіна не стосувалися.

14 червня у ставці Гітлера відбулася нарада по остаточному уточненню останніх деталей плану "Барбаросса".

Ні Чонкін, ні Нюра ніякого уявлення про цей план не мали. У них були свої клопоти, які їм здавалися ближчими. Нюра, наприклад, за останні дні зовсім змарніла на обличчі, облізла, ніби кішка, і ледве ногами ступала. Хоча лягали вони рано, Чонкініи спати не давав, будив по кілька разів на ніч для свого вдоволення, та ще й удень, ледве вона, стомлена, поріг переступить, він кидався на неї, як голодний звір, і тягнув до ліжка, не даючи сумку скинути з плеча. Вже вона часом ховалася од нього на сіннику чи в курнику, але він і там її напосідав, і не було ніякого порятунку. Вона й Нінці Курзовій скаржилася, а та з неї тільки сміялася, потай заздрячи, бо її Миколу і раз на тиждень підбити на це було не так-то просто.

Але цього самого дня, коли вточнявся план "Барбаросса", між Нюрою і Чонкіним сталося непорозуміння, та таке, що й казати незручно.

Діло було надвечір, Нюра, повернувшись з району, рознісши пошту і піддавшись Чонкіну двічі, прибирала в хаті, а він, щоб їй не заважати, вийшов із сокирою надвір і заходився лагодити паркан. Поправить стовпчик, одійде з примруженим оком, погляне і тішиться сам із себе: ось, мовляв, який майстер—хоч за що візьмусь, все в руках горить.

А Нюра мимохідь позирне у вікно і теж вдоволена. Відтоді, як з'явився Іван, у господарстві поступово настав лад. І піч не димить, і двері зачиняються, і коса клепана й гострена. Навіть така дрібниця, як залізко, щоб ноги від болота відчищати, а й те хіба б з'явилося без чоловіка?

Хороший чоловік чи кепський, надовго чи ненадовго, а все-таки свій. І приємно не тільки те, що він тобі по господарству допоможе, а потім спати з тобою ляже, приємне саме усвідомлення того, що він є, приємно сказати подрузі чи сусідці випадкове: "Мій учора дах перекривав, та вітром прохопило, простудився трохи, довелося молоком гарячим відпоювати". Або навіть і так: "Мій як очі заллє, так одразу за кочергу чи рогачі і давай гамселити, що під руку трапиться, тарілки вдома цілої не зосталося". Ось начебто й скарга, а насправді, ні, хвалькуватість. Адже не скажеш про нього, що паровоза винайшов чи атомне ядро розщепив, а хоча б щось скоїв, виявив себе, і на цьому спасибі. Мій! Часом трапиться такий, що й дивитися ні на що: кривий, горбатий, гроші пропиває, дружину і дітей товче до смерті. Здавалося б, навіщо він їй такий потрібен? Кинула б його,та й годі, а от не кидає.

Мій! Чи хороший, чи кепський, а все ж не твій, а її. Мій!

Глипне Нюра у віконце, замислиться. Чи ж довго живуть разом, а вона вже до нього прив'язалася, серцем присохла. А чи ж варто? Чи ж не прийдеться невдовзі по живому одри-вати? Невже знову час настане

такий — прийдеш додому, а вдома чотири стіни, хоч з тією говори, хоч з цією — жодна тобі не відповість.

Чонкін підрівняв останній кутовий стовпчик, відступив з сокирою на два кроки. Гаразд начебто, рівно. Всадив у стовпчик сокиру, дістав з кишені маслянку з махоркою, газетку, закадив, постукав у віконце:

— Чуєш, Нюрко' ти давай прибирай скоріше, зараз прийду, покачаємось.

— Відчепися, чортяко,— з ласкавою грубістю обізвалася Нюра.— Скільки можна?

— А скільки завгодно,— пояснив Чонкін.— Якби ти не сердилася, то я хоч би цілу добу.

Нюра тільки рукою махнула. Іван одійшов від вікна, замислився про своє майбутнє життя, а коли почув біля себе чийсь голос, навіть злякався, здригнувся від несподіванки.

— Армієць, запалити знайдеться?

Він звів очі і побачив поруч себе Плечового. Плечовий повертався з рибної ловлі. В одній руці він тримав вудочку, в другій прутик з нанизаними на ньому дрібними рибками. Рибок було штук десять. Чонкін знову дістав махорку з газетою і, простягши Плечовому, запитав:

— Ну, як рибка ловиться?

Плечовий приставив вудочку до паркану, затис прут з рибою під пахвою і, скручуючи самокрутку, сказав неохоче:

— Яка там нині ловитва? Це нещастя одне, а не риба. Котові оддам, хай жере. Раніше, бувало, щуки на блешню ловилися отакі,— він припалив од Іванової цигарки і, доторкнувшись правою рукою лівого плеча, витяг ліву руку, показуючи, які саме були щуки.— А нині щуку тут удень зі свічкою не знайдеш. Карасі їх, чи що, пожерли. А ти що, з Нюркою живеш? — змінив він ні з того ні з сього тему розмови.

— Ага, з Нюркою,— погодився Іван.

— І після служби думаєш з нею зоставатися? — допитувався Плечовий.

— Не вирішив іще,— замислено сказав Іван, не знаючи, чи варто довіряти свої сумніви малознайомій людині.— Взагалі, звичайно, Нюрка — жінка проворна і вдатна із себе, та я теж ще молодий, роздивитися треба спершу що й до чого, а потім уже й заводити по закону сім'ю.

— А навіщо тобі роздивлятися? — сказав Плечовий.— Женися, та й край. У Нюрки все ж таки своя хата і своя корова. Та де ж ти ще таке знайдеш?

— Так-то воно, так...

— Ось я тобі й кажу — одружуйся. Нюрка — жінка дуже хороша, атож, тобі про неї ніхто поганого не скаже. Вона он скільки жила сама, проте ніколи ні з ким не тягалася, і чоловіка в неї зроду не було. Тільки з Борком одним і жила, атож.

— З яким Борком? — насторожився Іван.

— З яким Борком? А з кабаном її,— охоче пояснив Плечовий.

Чонкін від несподіванки вдавився димом, закашлявся, пожбурив цигарку на землю і розтоптав її каблуком.

— Облиш дивачити,— сказав він сердито.— Якого ще такого кабана вигадав?

Плечовий поглянув на нього голубими очима.

— А що я тобі сказав? Тут нічого такого й немає. Відома річ, жінка самотня, а їй теж треба, атож. І сам зваж — йому вже, в обід сто літ, а вона його різати не хоче, а чому? Та як же його заріжеш, коли, бувало, вона в ліжко, а він до неї. Накриються ковдрою і лежать, як чоловік з жінкою. А так кого хоч на селі спитай, і тобі кожен скаже: краще від Нюр-ки нікого не знайти.

Задоволений справленим враженням, Плечовий взяв вудочку і неквапно пішов далі, попихкуючи цигаркою, а Чон "кін довго ще стояв з одвислою нижньою щелепою, проводжаючи Плечового розгубленим поглядом і не знаючи, як ставитися до щойно почутої новини.

Нюра, підіткнувши спідницю, мила в хаті підлогу. Відчинилися двері, на порозі з'явився Чонкін.

— Зажди, протру підлогу,— сказала Нюра, не помітивши його збудження.

— Нічого мені чекати,— сказав він і пройшов у брудних черевиках до вішалки, де висіла гвинтівка. Нюра хотіла вилаяти його, але зрозуміла, що Чонкін чимсь засмучений.

— Що з тобою? — запитала вона.

— Нічого,— він зірвав гвинтівку і відкрив затвор, щоб перевірити набої.

Нюра з ганчіркою стала в дверях.

— Пусти! — він підійшов з гвинтівкою в руках і спробував відсунути її прикладом, наче веслом.

— Ти що це надумав? — закричала вона, зазираючи йому в вічі.— Навіщо ти рушницю береш?

— Пусти, сказано тобі,— він штовхнув її плечем.

— Скажи — навіщо? — наполягала на своєму Нюра.

— Ну, гаразд,— Чонкін поставив гвинтівку до ноги і поглянув йорі в очі.— Що в тебе було з Борком?

— Та ти що? З яким Борком?

— Звісно, з яким. З кабаном. Ти з ним давно живеш? Нюра спробувала посміхнутися.

— Ваню, ти це отак жартуєш?

Це запитання чомусь геть вивело його з рівноваги.

— Я ось тобі дам жарти! — він замахнувся прикладом.— Кажи, стерво, коли ти з ним злигалася?

Нюра поглянула на нього ошелешеним поглядом, наче намагаючись зрозуміти, чи не зсунувся він з глузду. А якщо ні, значить, вона несповна розуму, бо її бідолашний мозок не міг збагнути того, що прозвучало.

— Господи, що ж це таке діється! — простогнала Нюра.

Вона випустила з рук ганчірку і, обхопивши голову мокрими руками, одійшла до вікна. Сіла на лавку і заплакала тихо, безпорадно, як плачуть хворі діти, в котрих бракує сил плакати голосно.

Такої реакції на свої слова Чонкін не чекав. Він розгубився і, тупцяючи біля розчинених дверей, не знав, як йому чинити. Потім поставив гвинтівку до стіни і підійшов до Нюри.

— Нюрко,— сказав він, помовчавши,— ну, коли що й було, я ж нічого. Я його шмальну, та й по всьому. Принаймні хоч м'ясо буде сяке-таке. А то бігає по подвір'ю, наче собака, тільки хліб дарма переводить.

Нюра й далі плакала, і Чонкін не зрозумів, чула вона його чи ні.

Він провів своєю шорсткою долонею по її волоссю і, подумавши, сказав інакше:

— Ну, а коли не було нічого, так ти мені, Нюрко, скажи. Я ж не зо зла, а з дурного розуму. Мені Плечовий бухнув, а я, не подумавши, теж. Народ же в нас, Нюрко, лихий, недобрий, і, коли жінка чи дівчина живе самотньо, про неї чого тільки не скажуть.

Слова його, однак, заспокоєння не дали, а справили цілком протилежне враження. Нюра закричала диким голосом, упала на лавку, обхопила її руками і стала давитися риданням, здригаючись усім тілом.

Чонкін у відчаї забігав перед нею, заметушився, потім упав на коліна і, відриваючи Нюру од лавки, закричав їй простісінько у вухо:

— Чуєш, Нюрко, та ти що? Та я це так просто. Та мені ніхто нічого не казав, я все сам вигадав просто для жарту. Дурень я, чуєш, Нюрко, дурень. Ну хочеш, удар мене по голові ось хоч праскою, тільки не плач.

Він і справді вхопив з-під лавки праску і вклав її в Нюри-ну руку. Нюра праску пожбурила, і Чонкін інстинктивно відскочив, інакше б йому відбило ноги. Як не дивно, але, відкинувши праску, Нюра почала заспокоюватися і затихла, тільки плечі й далі здригалися. Чонкін збігав у сіни і приніс кухоль води. Цокаючи зубами об залізо, Нюра відсьорбнула ковток і поставила кухоль на лавку перед собою. Потім сіла, витерла сльози коміром плаття і запитала майже спокійно:

— їстимеш?

— Не завадило б,— радо погодився Іван, задоволений, що все обійшлося. Йому вже й самому здавалися смішними його сумніви. Це ж треба було повірити в таку дурницю! І кому? Плечовому, який тільки й знає, що язиком плескати.

Іван збігав на вулицю, вніс сокиру в сіни, але, коли проходив мимо дверей, що вели з хати до хліва, почув приглушене рохкання Борка, і темний сумнів знову ворухнувся в його душі, він хотів, але не зміг його притлумити.

Нюра поставила на стіл два кухлі теплого молока, яке ще пахло коровою, і тепер гримкотіла в печі рогачами, виймаючи казанок з картоплею. Чонкін допоміг їй, всівся за стіл.

— Чуєш, Нюро,— сказав він, присуваючи до себе молоко,— ти хоч сердься, хоч не сердься, а Борка я завтра шмальну.

— За що? — запитала вона.

— Та до чого тут за що, ні за що. Раз отаке люди патякають, значить, треба шмальнути, і щоб не було ніяких розмов.

Він дивився на неї насторожено, але вона цього разу плакати не стала. Насипала картоплю в тарілки, підсунула одну Чонкіну, другу собі і мовила з гіркотою:

— А коли ти його вб'єш, гадаєш, люди одразу плескати перестануть? Ех, не знаєш ти, Ваню, наших людей. Та вони ж усі від радості завиють. І розмов буде... "Чого це, мовляв, кабана він раптом устрелив?" — "Ясно чого. З ним же Нюрка жила". А далі — більше. Один слово скаже, інший два додасть. І вже так розмалюють, не гірше, ніж у книзі. "Пішла це Нюрка ввечері корову доїти, а Іван вдома зостався. Чекає-чекає — нема Нюрки. Дай, думає, погляну, чи ж не заснула. Заходить він у хлів, а Нюрка..."

— Цить, ти! — заволав несподівано Чонкін і відсунув од себе кухоль, розхлюпавши по столу молоко.

Картина, змальована Нюркою, так вразила його, наче він сам це побачив, і всупереч доказам, якими вона хотіла його переконати, він знову спалахнув і, перекинувши лавку, кинувся до гвинтівки, що стояла біля дверей. Але Нюра випередила його. Вона стала в дверях, мов пам'ятник, і відсунути її Чонкіну було не під силу. Недавня історія повторилася. Чонкін штовхав Нюру плечем і казав:

— Пусти!

А вона відповідала йому:

— Не пущу!

А він наполягав на своєму:

— Пусти!

А вона відстоювала своє:

— Не пущу!

Потім Чонкін зморився, одійшов і сів на лавочку, затиснувши гвинтівку коліньми.

— Певно, Нюрко, правду бреше про тебе Плечовий,— з серцем сказав він.— Якби в тебе з Борком не було нічого, ти б за нього триматись не стала. Йому вже в обід сто літ, давно на сало пора, а ти його все бережеш. А коли так, то нам з тобою разом не жити. І питання, Нюрко, на цей момент стоїть так чи розтак, чи я, чи кабан, даю тобі на роздуми п'ять з гаком хвилин, а потім збираю свої манатки — і бувай здорова.— Він глипнув на ходики, що висіли навпроти вікна, засік час і, підперши голову рукою, відвернувся од Нюри, чекаючи її рішення. Вона присунула до себе табуретку і сіла біля дверей. Обоє сиділи й мовчали, як на вокзалі, коли всі відповідні слова вже сказано, зосталося тільки поцілуватися, а тут повідомили, що поїзд запізнюється на дві години.

Минуло п'ять хвилин, п'ять хвилин з гаком, минуло шість хвилин. Чонкін повернувся до Нюри і запитав:

— Ну, що ти надумала?

— А що мені думати? — сказала вона сумно.— Ти, Ваню, сам усе вирішуй, сам чини як знаєш. А Борка я вбивати не дам. З тобою я знайома без року тиждень, а він у мене живе, вважай, вже два роки. Я його маленьким у колгоспі взяла, коли йому було всього три деньочки. І молоком з пляшки через соску поїла, і в кориті купала, і грілку на живіт клала, коли він хворів. І він мені тепер, хоч смійся, хоч ні, начебто син. І для нього дорожчої від мене нема, тому він мене проводжає на роботу і зустрічає, коли назад іду. І хоч яка б була погода, а тільки на підгірок зійду, він назустріч мені мчить, хоч по снігу, хоч по багнюці. І так у мене, Ваню, іншого разу серце стискається, що присяду я над цим Борком і плачу, як дурепа, сама не знаю, від радості чи від горя, а швидше від того й іншого. До тебе, Ваню, я хоча й звикла і полюбила тебе, як

чоловіка рідного, але ти сьогодні тут, завтра там, знайдеш собі іншу, кращу та гарнішу, а для Борка, окрім мене, нікого нема. І коли я буду сама, він підійде, вухом об ногу потреться, і вже веселіше, усе ж жива душа.

її слова зворушили Чонкіна, але відступати він не став, бо мав про жінок тверду думку — раз відступиш, піддасися, потім на голову сядуть...

— Ну а що ж діяти, Нюрко? Адже ж це таке плещуть, аж сором просто.

— Дивись, Ваню, діло твоє.

— Ну, гаразд, — він зібрав в оберемок гвинтівку, скатку, рюкзак і підійшов до Нюри.— Я ж, Нюрко, йду.

— Йди,— вона відчужено дивилася в куток.

— Ну й зоставайся,— сказав він і вийшов на вулицю. Вечоріло. На небі проступили перші зіроньки. На стовпі

біля контори грало радіо. Передавали пісні Дунаєвського на слова Лебедева-Кумача.

Чонкін скинув своє майно біля літака, сів на крило і замислився над непевністю щастя. Ще нещодавно, не більше години тому, був він цілком благополучною людиною, хоча й тимчасовим, але господарем дому, главою сім'ї, і раптом усе розвалилося, розлетілося, і він знову став самотнім, бездомним, прив'язаним до цього зіпсованого літака, мов собака до будки. Але собака, прив'язаний до будки, перебуває у вигіднішому становищі, його хоча б годують лише за те, що він собака, а його, Івана, залишили напризволяще і невідомо, збираються забрати чи ні.

Сидіти на нахиленому крилі було незручно, та й холодно ставало. Чонкін пішов до стогу, що стояв у городі, насмикав кілька оберемків сіна і став лаштуватися на нічліг. Сам ліг на сіно, а зверху вкрився шинелею.

Йому тут було не так вже й кепсько, принаймні звично, і він подумав, що зараз вийде Нюра і стане вибачатися і просити його повернутися назад, а він скаже: "Ні, нізащо. Ти сама так хотіла, і нехай так і буде". І треба ж таке! Ось уже ніколи не гадав, що доведеться жінку ревнувати, і до кого! Йому почулося з. хліва Боркове рохкання, відтак Чонкін раптом уявив собі, як саме могла бути Нюра з кабаном, і його навіть пересмикнуло від огиди. Треба б його все-таки пристрелити. Так він подумав, але на те, щоб піти і зробити це зараз, у нього чомусь не вистачало ні зла, ні бажання.

Після пісень Дунаєвського передали останні вісті, а слідом за ними повідомлення ТАРС.

"Може, щодо білізації",— подумав Чонкін, якому слово

"демобілізація" чи навіть "мобілізація" вимовити було не під силу навіть подумки. Говорили зовсім про інше.

— ...Німеччина,— чітко вимовляла диктор,— так само неухильно дотримується умов радянсько-німецького пакту про ненапад, як і Радянський Союз, через що, на думку радянських кіл, чутки про наміри Німеччини порвати пакт і вчинити напад на Радянський Союз позбавлені всілякого грунту...

"Грунт,— подумав Чонкін,— дивлячись який. Якщо, приміром, суглинок, так це погибель, а коли сухий з піском, для картоплі кращого не треба. Хоча теж не зрівняти з чорноземом. І для хліба годиться, і для всього..."

Подумав він про хліб, і одразу засмоктало під грудьми.

Узагалі, звичайно, він теж дарма вдався в амбіцію. Плечовий що завгодно ляпне, тільки слухай, а він вуха розвісив, наче дурень. А тепер що ж. Тепер треба стояти на своєму, хоча начебто й ні до чого, і їсти, ох,як хочеться!

Тим часом уже геть посутеніло. Зорі тепер були розсипані по всьому небу, і одна з них, найяскравіша, жовта, висіла низько над обрієм, здавалося, пройди трохи і простягни руку — дістанеш. Гладишев казав, що всі небесні тіла обертаються і рухаються в просторі. Але ця зірка не оберталась. Вона висіла на одному місці, і, хоч скільки Чонкін мружився, ніякого руху не помічав.

Радіо, що почало було передавати концерт легкої музики, раптом захрипіло і змовкло, але одразу на зміну йому заграла гармошка, і хтось ще ламким басом заволав на всеньке село:

А хуліганом мать вродила, А хуліганом назвала, А фінку-ножик нагострила, А хулігану подала.

І враз звідкілясь жіночий високий голос:

— Катько, сучко нещасна, ти підеш додому чи ні?

Далі гармоніст заграв "Раскинулось море широко", безсоромно перебріхуючи мелодію, напевне, тому що в темряві не міг потрапити пальцями на потрібні кнопки.

Потім гармошка змовкла, і стало чути інші звуки, які досі не розрізнялися. Пищала польова миша, сюрчав цвіркун, хрумкотіла сіном корова і десь мостилися, в сонній тривозі кудкудакали кури.

Потім зарипіли двері. Чонкін насторожився. Але то були не Нюрині двері, а сусідські. На ґанок вийшов Гладишев, постояв, позітхав, можливо, звикаючи до темряви, відтак попростував до ватерклозету,

спотикаючись між грядками і попихкуючи цигаркою. По тому ще постояв на ґанкові, покашляв, заплював цигарку і повернувся до хати. Невдовзі після цього вискочила Афродіта і квапливо помочилася біля ґанку. Потім Чонкін чув, як вона, зачиняючи за собою двері, довго гримкотіла засувом. Нюра не виходила, не просила вибачення і, здається, не збиралася.

14

Хтось торкнув його за лікоть. Він поглянув і побачив перед собою синє в нічному відблиску обличчя Плечового.

— Ходімо,— тихо мовив Плечовий і простяг Чонкіну руку.

— Куди? — здивувався Чонкін.

— Куди слід,— пролунала відповідь.

Не хотілося Чонкіну підводитися і пертися серед ночі хтозна-куди і навіщо, але, коли йому казали "треба", він відмовлятися не вмів.

Вони йшли, пробираючись поміж високими деревами зі стовбурами білими, наче в беріз, але то були зовсім не берези, а якісь інші дерева, густо вкриті інеєм. Трава була також укрита памороззю, що мала вельми дивні властивості — на ній не зоставалося ніяких слідів. Чонкін помітив це, хоча і квапився, боячись спустити з ока Плечового, спина котрого то зникала, то знову з'являлася перед очима. Одне було незрозуміле Чонкіну: як можна орієнтуватися в цьому дивному лісі, де немає навіть найнепримітнішої стежки; він тільки-но хотів спитати про це Плечового, та саме в цей момент перед ними виник високий глухий паркан з вузькою хвірткою, в яку Чонкін ледве проліз слідом за своїм поводарем. За парканом була хатина, її Чонкін одразу впізнав, хсіча й не гадав тут побачити,— це була хатина Ню-рина.

Біля ґанку кружка й поодинці стояли якісь не відомі Чонкіну люди в однакових темних піджаках наопашки. Люди ці палили цигарки і розмовляли між собою — це було видно по тому, як вони розкривали і закривали роти, проте не видавали ніякого звуку. Не було чутно і звуків гармошки, що її, сидячи на ґанку, ліниво розтягував хлопець у високих хромових чоботях. А інший хлопець, у сандаліях, танцював перед гармоністом навприсядки, але в такому сповільненому темпі, наче плавав у воді. І теж цілком без-

звучно. Навіть коли ляскав себе по колінах, нічого не було чути.

— Що це вони тут роблять? — запитав Іван Плечового і був дуже здивований, не почувши власного голосу.

— Не патякай! — суворо обірвав його Плечовий, чим украй вразив Чонкіна, до якого слова ці дійшли, але дійшли не через звукові коливання, не через вухо, а якимось іншим чином.

Гармоніст з байдужим виглядом відсунувся, звільняючи дорогу, і Чонкін слідом за Плечовим повільно зійшов на ґанок. Плечовий штовхнув ногою двері і пропустив Івана вперед. За дверима виявилися не сіни, як гадав собі Чонкін, а якийсь довгий коридор зі стінами, облицьованими білими блискучими плитками, і розісланою на підлозі червоною килимовою доріжкою. Чонкін і Плечовий пішли цією доріжкою, і через кожні кілька кроків перед ними виникали безмовні людські постаті, вони з'являлися — одна з правої стіни, інша з лівої, пильно вдивлялися в обличчя перехожих і, відступаючи, знову розчинялися в стіні. Потім виходили інші, схожі на попередніх, а може, й ті самі (Чонкін не встиг розгледіти їхні обличчя), вони знову пильно вдивлялись і знову розчинялися. І так тривало безліч разів, і коридор здавався довгим до нескінченності, аж ось Плечовий зупинив Чонкіна і кивнув праворуч:

— Сюди!

Чонкін розгублено тупцював на місці: перед ним була та сама стіна, облицьована білими блискучими плитами, в цих плитах відбивалися фігури Чонкіна і Плечового, але ніяких дверей, ніякого натяку на двері не було.

— Чого ж ти стоїш? Іди,— нетерпляче сказав Плечовий.

— Куди? — запитав Чонкін.

— Просто йди, не бійся.

Плечовий підштовхнув його вперед, і Чонкін несподівано для себе пройшов крізь стіну, ні до чого не доторкнувшись, нічого не зачепивши, наче вона була зіткана з туману.

І тут він побачив просторий зал, яскраво освітлений голубуватим світлом, що виходило казна-звідки. Великий довгий стіл, який стояв посеред залу, був щедро заставлений випивкою і закускою, його, ніби мухи, обсіли гості.

З того гулу, який прокочувався за столом, з настрою гостей і з усієї обстановки Чонкін одразу збагнув, що тут відбувається чиєсь весілля. І, поглянувши в кінець столу, негайно переконався в слушності своїх міркувань.

На чолі столу в білому вінчальному платті сиділа Нюра, і

обличчя її сяяло щастям. Поруч неї, як належить, умостився на високому стільці наречений, меткий такий хлопчина в коричневій

вельветовій куртці зі значком "Ворошиловський стрілець" на правому боці грудей. Наречений цей, посилено розмахуючи короткими руками, весело і швидко казав щось Нюрі і при цьому зиркав пустотливими очима то туди, то сюди, він завважив Чонкіна і кивнув йому просто, по-дружньому. Чонкін придивився до хлопчини — наче б і не з місцевих, і не з армійських, і в той же час було відчуття, ніби вони раніше десь зустрічалися, чи то випивали, чи ще щось, узагалі — знайомі.

Нюра, вздрівши Чонкіна, знітилася і опустила очі, але згодом, зрозумівши, що так поводитися безглуздо, підвела їх, тепер уже з викликом, в якому було одночасно й бажання виправдатись. Очі її наче казали: "Ти ж мені нічого такого не пропонував, просто жив, та й годі, а мені чого ждати і на що надіятись? Адже час іде, і тут нічого не буде, і там не вхопиш. Тому воно так все й сталося".

Чонкіну від усього цього зробилось якось не по собі. Не те щоб він ревнував (хоча було, звичайно, й це), найголовніше почуття, яке він пережив у цю хвилину, була образа. Адже могла сказати йому просто, так, мовляв, і так, а він би ще подумав, можливо, й женився б. Але ж нічого не сказала, а вже коли не сказала, то навіщо на весілля кликати? Хіба що на сміх.

Однак нічого цього він зараз уголос не висловив і не подав навіть виду, а вклонився, як належить, нареченому й нареченій і мовив ввічливо:

— Здрастуйте.

А потім зробив поклін решті і їм сказав загальне:

— Здрастуйте.

На це йому ніхто не відповів, а Плечовий підштовхнув у спину до столу, там саме стояла вільна табуретка. Чонкін умостився на цій табуретці і роззирнувся.

Ліворуч від нього сидів літній вгодований мужчина в українській вишиванці, підперезаний шовковим крученим шнурком. В нього було кругловиде обличчя з маленьким товстим носом і навислими над очима густими вицвілими бровами. Голова була на тімї лисою зроду, а по краях виголена до блиску, з невеличким, що вже гоївся, порізом біля правого вуха. На тімї виднілося кілька темних плям, наче хтось гасив об нього недопалки. Мужчина доброзичливо зирив на нового сусіда маленькими очицями, що запливли жиром, і привітно посміхався.

Сусідка праворуч була Чонкіну приємніша: тут сиділа молоденька, років сімнадцяти дівчина з ледь опуклими грудьми, з двома хвостиками кісок з бантиками на кінчиках. Дівчина ця без усякої ложки, а просто ротом їла розмазану по тарілці манну кашу й поглядала на Чонкіна зацікавлено й пустотливо. І лише зараз Чонкін помітив, що всі, хто сидів за столом, як і його сусідка, тичуть ротом в тарілки, і ніяких виделок чи хоча б ложок перед ними нема, і наче вони й ні до чого. "Не інакше, чучмеки",— подумав Чонкін і запитально поглянув на Плечового, який прилаштувався навпроти, по той бік столу. Плечовий кивнув йому, аби він не хвилювався, мовляв, все йде як слід, а червонощока жінка в крепдешиновому сарафані, котра сиділа поруч з ним, стала якось дивно підморгувати і кривитися, від чого Чонкін знітився, почервонів і перевів погляд на сусіда, а той посміхнувся йому, сказавши:

— Ти, голубе, не дрейф, тут усі свої, і ніхто тебе не зо-бидить.

— А я й не дрейфлю,— бадьорячись, сказав Чонкін.

— Дрейфиш,— не повірив сусід.— Ти тільки вдаєш, що не дрейфиш. А насправді, ох, як дрейфиш. Тебе звати як?

— Чонкін я, Ваня.

— А по батькові?

— Васильович,— охоче повідомив Чонкін.

— Це добре,— схвалив сусід.— Цар був колись Іван Васильович Грозний. Чув про такого?

— Узагалі щось чув,— підтвердив Чонкін.

— Добра була людина, душевна,— з почуттям сказав сусід. Підсунув до Чонкіна склянку з горілкою, а іншу взяв собі.— Давай, Ваню, вип'ємо.

Чонкін весь зіщулився, затримав подих, як завжди, коли пив горілку, аби пішла, а вона виявилася без смаку, без запаху, звичайна вода. Однак у голові зашуміло, і настрій покращав одразу, Чонкін став почуватися вільніше.

Сусід підсунув до нього тарілку з закускою — огірочки квашені, картопелька смажена. Пошукав Чонкін очима виделку, не знайшов, хотів їсти руками, сусід знову втрутився:

— А ти, Ваню, ротом просто. Ротом воно зручніше. Послухався Чонкін, спробував — дійсно, приємніше і

смачніше. І навіщо люди виделки і ложки вигадали? Мити їх треба. Тільки зайвий клопіт.

А сусід усе дивився на нього доброзичливо, посміхався. Та й запитав:

— А ти, Ваню, бачу по петлицях, льотчиком, чи що, служиш?

Іван тільки хотів відповісти якось ухильно, аж тут сусідка праворуч втрутилася:

— Ні,— пискливим голоском сказала вона,— він конем їздить.

Здивувався Чонкін: така молода, а все знає. Звідкіля б?

— Невже конем? — зрадів сусід.— Це добре. Кінь — це наймиліше діло. Він тобі не гуде, не дирчить, і бензином від нього не тхне. І скільки ж у вас коней, цікаво, в частині?

— Чотири,— пропищала дівчина.

— А от і не чотири,— сказав Чонкін,— а три. Кобила була ряба, ногу зламала. її на бойню відправили.

— Рябу відправили, а гніда народила лошатко,— доводила своє дівчина.

— Ти з нею не сперечайся. Вона знає,— сказав сусід.— Ти мені краще ось що розтолкуй — ероплан швидше бігає, ніж кінь, чи кінь швидше?

— Дурне запитання,— сказав Чонкін.— Та він коли низько летить, так просто — вжжик! — і нема його, а коли високо залізе, тоді повільно.

— Ти диви! — сусід похитав головою ошелешено і став задавати Чонкіну інші запитання — скільки йому років, та чи довго в армії, як там годують, як одягають і на скільки дають онучі. І Чонкін відповідав йому охоче й грунтовно, доки не спохопився, що виказує незнайомцеві цілком

секретну Військову Таємницю. І як це він примудрився! Адже скільки разів говорили, скільки попереджували: не патякай! Язикатий — знахідка для ворога!

А ворог у вишиванці вже геть знахабнів і, не криючись, бігав олівчиком по розкладеному на коліні блокноту.

— Чуєш, ти, що робиш? — метнувся Чонкін до сусіда і простягнув руку до блокнота.— Віддай сюди!

— Та ти що, чого ото кричиш? — заметушився сусід, згортаючи блокнота в трубочку.— Чого кричиш? Люди довкола, що подумають?

— А ти навіщо пишеш? — не вгамовувався Чонкін.— Теж мені письменник знайшовся. Оддай, кажу.

Він кинувся на свого супротивника і вже мало не вхопив блокнота, але сусід несподівано швидким рухом засунув його в рот і миттю проковтнув разом з олівцем.

— Нема,— сказав він, злісно всміхаючись і розводячи порожніми руками.

— Я тобі дам "нема",— загарчав Чонкін, кидаючись на нього з кулаками.— Я в тебе з горла видеру.

І хотів дійсно видерти, але сусід випручався і раптом заволав не своїм голосом:

— Гір-р-ко!

Чонкін згадав, що перебуває на весіллі, і, хапаючи сусіда за горло, теж задля годиться прокричав: "Гірко!" І всі присутні слідом за ним підхопили і з усіх кінців столу загукали:

— Гірко! Гірко!

А сусід, між іншим, починав уже похрипувати, і з горла в нього показався краєчок блокнота. Чонкін хотів прихопити його ще й іншою рукою і глянув скоса на нареченого й наречену — чи не дивляться. Але те, що він побачив, позбавило його геть усіх сил і бажання боротися за цей дурнуватий блокнот.

Молоді статечно підвелися, як і належить, коли гукають "гірко", поглянули на гостей, неначе питаючись очима, всерйоз вони чи просто знічев'я, відтак, подолавши ніяковість, наречений зігнув руку гачком, притягнув до себе різким рухом Нюрину голову і вп'явся своїми губами в її побілілі губи. Чонкін похолов, одразу згадавши, де, коли і за яких обставин він з ним зустрічався. Ще б пак — йому не згадати, коли нареченим був не хто інший, як кабан Борко, хоча й у вельветовій куртці, і зі значком, і зовні схожий на людину, а все ж кабан.

Чонкін хотів закричати людям, аби вони звернули увагу на те, що тут діється, на те, що кабан цілує людську дівчину, але кричати було марно, бо довкола стояв такий гармидер, повсюди чулося: "Гірко! Гірко!" — і навіть не "гірко", а інше якесь слово, теж знайоме Чонкіну. Він повів очима навкруги і тільки зараз чітко усвідомив, що тут коїться, збагнув, що за столом сидять зовсім не люди, а звичайні свині, стукають ратицями по столу і рохкають, як і належить свиням.

Чонкін затулив обличчя руками і опустився на табуретку. Господи, і що ж це таке діється, і куди він потрапив? У житті не згадував Бога жодного разу, а ось довелося.

Отямився він од тиші. Одвів від обличчя долоні. Свині зусібіч мовчки дивилися йому в лице. Вони наче ждали від нього якоїсь дії. Йому зробилося кепсько. Він зіщулився під цими поглядами. Відтак спалахнув.

— Ну чого дивитесь? Чого повитріщалися? — закричав він відчайдушно, ковзаючи очима по цих рилах.

Але слова його не мали ніякої відповіді і наче провалилися в глибокий колодязь.

Чонкін перевів погляд на сусіда. Товстий плямистий кнур в українській вишиванці незмигно дивився на нього тупими очицями, що запливли жиром.

— Ти, старий кабанюро,— загукав Чонкін, хапаючи сусіда за плечі і струшуючи,— ти чого на мене витріщився? Га?

Сусід нічого не відповів. Він тільки осміхнувся і дужими передніми ногами мовчки одірвав руки Чонкіна від своїх плечей. Чонкін зрозумів, що тут силою нікого не візьмеш, і похнюпився.

І враз пролунав гучний посеред тиші голос кабана Плечового:

— Чонкін, а ти чому не рохкав?

Чонкін звів очі на Плечового — про що це він?

— Ти не рохкав, Чонкін,— наполягав на своєму Плечовий.

— Так, він не рохкав,— солідно, наче бажаючи встановити істину, підтвердив сусід Чонкіна.

— Не рохкав! Не рохкав! — на всю залу пропищала молоденька свинка, сусідка з бантиком біля вух.

Чонкін, шукаючи порятунку, поглянув у бік Нюри, яка одна з-поміж усіх зберегла в собі ще щось людське. Нюра знічено похилила голову і тихо сказала:

— Так, Ваню, на мою думку, ти не рохкав.

— Цікаво,— весело поблискуючи очицями, сказав наречений Борко.— Всі рохкають, а він ні. Може, тобі не подобається рохкати?

У Чонкіна пересохло в роті.

— Та я цей...

— Що "цей"?

— Не знаю,— промимрив, похнюпившись,— Чонкін.

— Він не знає,— весело пискнула молоденька свинка.

— Так, він не знає,— з гіркотою підтвердив кнур у вишиванці .

— Не розумію,— розвів передніми ногами Борко.— Рохкати — це ж так приємно. Це таке для кожного задоволення. Рохни, прошу тебе.

— Рохни, рохни,— зашепотіла молоденька свинка, підштовхуючи Чонкіна ліктем.

— Ваню,— сказала ласкаво Нюра.— Рохни, ну що тут такого? Я раніше теж не вміла, а тепер навчилася, і нічого. Скажи "рох-рох", та й годі.

— Навіщо вам усе це потрібно? — простогнав Чонкін.— Ну навіщо? Я ж вам нічого не кажу, рохкайте, коли до вподоби, тільки ж я тут до чого. Я ж усе-таки не свиня, а людина.

— Він людина,— пропищала свинка.

— Каже — людина,— здивовано звів брови кнур у сорочці.

— Людина? — перепитав Борко.

Це твердження Чонкіна видалося настільки кумедним, що всі свині, дружно вдаривши копитами в стіл, зарохкали від задоволення, а сусід у вишиванці тицьнувся мокрим рилом у вухо Іванові. Той схопився за вухо, та його вже не було: сусід, відвернувшись, спокійно його пережовував, наче це було не вухо, а, скажімо, якийсь капустяний листок.

Молоденька свинка, виткнувшись з-за Чонкіна, з цікавістю запитала:

— Смакує?

— Гидота,'— поморщився той, ковтаючи пережоване.

— Чому ж це — гидота? — образився Чонкін.— У тебе хіба краще?

— В мене свиняче,— з почуттям власної переваги відповів сусід.— Для холодцю незамінна річ. Ти, ніж патякати, рохкай давай.

— Рохкай, рохкай,— зашепотіла сусідка.

— Рохкай, тобі кажуть,— мовив Плечовий. Чонкін розсердився.

— Рох-рох-рох,— сказав він, передражнюючи свиней.— Задоволені?

— Ні,— поморщився Плечовий,— не задоволені. Ти рохкаєш так, наче тебе примушують. А ти маєш рохкати весело і щиро, аби тобі самому це подобалося. Ну, гайда, рохкай ще.

— Гайда,— підштовхнула ліктем свинка.

— Рох-рох! — закричав Чонкін, зображуючи на своєму обличчі надзвичайне захоплення.

— Пожди,— перебив Плечовий.— Ти тільки вдаєш, що тобі подобається, а насправді ти невдоволений. Але ми не хочемо, аби ти робив це через силу, ми хочемо, щоб це тобі подобалося по-справжньому. Ну ж бо, гайда, разом. Рох-рох!

Він рохкав спочатку неохоче, але згодом поступово перейнявся захопленням Плечового і сам уже рохкав так само захоплено й щиро, і на його очах з'явилися сльози радості й розчулення. І всі свині, яким передавалася його радість, зарохкали теж і застукотіли ратицями, і червонопика свиня в крепдешиновому сарафані лізла до нього через стіл цілуватися.

А кабан Борко раптом вискочив зі своєї вельветової куртки і, ставши вже справжнісінькою свинею, рвонув по столу галопом, промчав з кінця в кінець, повернувся назад і знову встрибнув у свою одежу. І тут з далекого кінця столу з'явилися золоті таці, свині підхоплювали їх і передавали далі з ратиць на ратиці. "Невже свинина?" — здригнувся Чонкін, але враз вжахнувся ще більше, побачивши, що це зовсім не свинина, а навіть навпаки — людське м'ясо.

На першій таці геть голий і цілком готовий до споживання, посиланий цибулею і зеленим горошком лежав старшина Песков, за ним з тим самим гарніром йшли капітенармус Трохимович і рядовий Самушкін. "Це я їх усіх зрадив",— збагнув Чонкін, відчуваючи, як волосся на його голові стає сторчма.

— Так, товаришу Чонкін, ви виказали Військову Таємницю і зрадили всіх,— підтвердив старший лейтенант Ярцев, погойдуючись на черговій таці і тремтячи посинілим від холоду тілом.— Ви зрадили своїх товаришів, Батьківщину, народ і особисто товариша Сталіна.

І тут з'явилася таця особисто з товаришем Сталіним. У руці, що звисала донизу, він тримав свою знамениту люльку і лукаво всміхався у вуса.

Охоплений невимовним жахом, Чонкін перекинув табуретку і кинувся до дверей, але спіткнувся і впав. Вхопився за поріг пальцями і, обламуючи нігті, хотів відповзти, та не зміг. Хтось міцно тримав його за ноги. Тоді він зібрав усі свої сили і, зробивши неймовірний ривок, боляче вдарився головою об крило літака.

...Був сонячний, яскравий день. Чонкін сидів на сіні під літаком і, потираючи гулю на голові, все ще ніяк не міг зрозуміти, що відбувається. Хтось продовжував його смикати за ногу. Чонкін поглянув і побачив кабана Борка, не того, котрий сидів за столом у вельветовій куртці, а звичайного брудного (видно, щойно виліз із калюжі) кабана, який, вхопивши зубами обмотку на нозі Чонкіна, тягнув її до себе, впираючись у землю короткими передніми ногами і порохкуючи од задоволення.

— Ану,геть, тварюко, заразо! — не своїм голосом заволав Чонкін, мало не знепритомнівши.

Борко, почувши голос господаря і зрозумівши його, як поклик, з радісним вищанням кинувся до Чонкіна, щоб привітатися, а якщо вдасться, то й лизнути у вухо, але одразу отримав страшний зустрічний удар каблуком в рило. Не сподіваючись на таку зустріч, він жалібно завищав, відскочив набік і, припавши до запилюженої землі тим місцем, яке в людей називається підборіддям, витягнувши вперед ноги, дивився на Чонкіна своїми маленькими очицями і тихо, як собака, скавчав.

— Я ось тобі поскавчу,— охолонувши і отямлюючись, пригрозив Чонкін і озирнувся. На траві поруч з ним лежала стара байкова ковдра, яку він, напевне, скинув уві сні. Тут же була й притиснута каменем записка. Нюра писала, пропускаючи, як завжди, голосні літери, а коли й ставила їх, то частіше не ті, що треба: "Я пшла на рботу, кліч пид прогом, капсняк в пчі, їж н здровя, привіт. Нюра". У написаному був, звісно, натяк на те, що Нюра не сердиться і ладна помиритися, коли Іван не стане впиратися.

— Не діждеш! — уголос сказав він і хотів пошматувати записку, але потім передумав і, склавши її вчетверо, засунув до кишені гімнастерки. Проте від згадки про капусняк одразу забурчало в животі, і він пригадав, що з учорашнього обіду нічого не їв.

Борко, який до цього заспокоївся і замовк, знову вискнув, наче закликаючи звернути увагу на нього, побитого й нещасного. Іван суворо покосував на кабана, але в того справді вигляд був настільки жалюгідний і ображений, що Чонкін не стримався й, ляснувши себе по нозі, покликав:

— Ходи сюди!

Треба було бачити, як охоче забув Борко незаслужену образу й кинувся до господаря, як радо він скавчав і рохкав, тицяючи рилом Чонкіна в бік, усім своїм виглядом наче показуючи: "Я не знаю, в чому я перед тобою завинив, але я винен, раз ти так вважаєш. Побий мене за це, вбий, коли треба, тільки прости".

— Ну, гаразд, гаразд,— буркнув Чонкін і став чухати Борка за вухом, від чого той одразу звалився у траву, спершу на бік, потім беркицьнувся на спину і довго лежав так, заплющивши від насолоди очі і витягши вгору зведені докупи свої короткі, худі ніжки.

Нарешті Чонкіну це надокучило, він тицьнув Борка кулаком у бік і сказав:

— Геть звідси!

Борко миттю зірвався на ноги, відбіг, поглянув на Чонкіна насторожено, але, не помітивши в його очах злості, заспокоївся і погнався за куркою, що пробігала мимо.

Чонкін підвівся, струсив сіно з одежі, загорнув обмотку, підняв із землі гвинтівку і роззирнувся. На сусідському городі, звична вже, як частина пейзажу, маячіла сутула постать Гладишева. Він ходив між грядками, нахиляючись над кожним кущем шдосу і щось над ним ворожачи. Дружина його, Афродіта, неохайна молодиця з заспаним обличчям і нечесаним волоссям, сиділа на ґанку, тримаючи на колінах однорічного сина Геракла (також жертва Гладишевої ерудиції), і дивилася на чоловіка з неприхованою відразою.

Аби читачеві були зрозумілі надалі стосунки між селекціонером та його дружиною, треба зупинитися бодай коротко на повчальній історії цього нерівного шлюбу.

Гладишев одружився на Афродіті років зо два до періоду, котрий змальовано тут, коли йому було вже під сорок. П'ять років до цього (після смерті матері) жив самотньо, справедливо вважаючи, що сімейне життя мало сприяє науковій творчості. Ну, а до сорока років (чи природа стала брати своє, чи самотність стомила) вирішив усе ж одружитися, хоча це виявилося справою нелегкою, попри те, що наречених у селі було доволі. Його розмови про чудовий гібрид наречені ще терпіли і погоджувалися навіть на те, аби вдвох, пліч-о-пліч нести крізь життя тягар наукового подвигу, сподіваючись, між іншим, що дурощі ці в Гладишева з часом минуть самі собою. Але коли діло було вже владнано і наречена переступала поріг майбутнього свого дому, рідко яка витримувала тут бодай чверть години. Одна, кажуть, знепритомніла

вже на другій хвилині. І ось чому. Добрива для своїх селекційних дослідів Гладишев тримав у хаті в спеціальних горнятках. Це були і торфоперегнійні горнятка, і горнятка з коров'яком і кінським гноєм, і горнятка з курячим послідом. А добривам Гладишев надавав великого значення. Він їх змішував у різних пропорціях, витримував на печі, на підвіконні, при певній температурі, давав їм перебродити. І не лише влітку, але й узимку — це при забитих вікнах!

І тільки майбутня Афродіта, котра ніяких ілюзій стосовно своїх чарів не мала, витримала все. Дуже хотілося заміж.

Гладишев, коли зрозумів, що в нього іншого вибору немає, вирішив було облишити свою мрію про одруження, але згодом розсудив інакше. Відносно Фросини було в нього таке міркування, що коли він її, нікому не потрібну, підбере, то вона потім за таке його благородство заплатить цілковитою відданістю і йому, і його науці.

Але, як кажуть, людина передбачає, а Бог вирішує. Фро-сина спершу, щоправда, платила, але, народивши Геракла, стала вести з цими горнятками війну під приводом шкідливості їх для дитини. Спочатку натяками і вмовляннями, далі — сварками. Виносила горнятка в сіни. Гладишев уносив їх назад. Намагалася перетовкти їх. Гладишев товк її, хоча взагалі насильства не схвалював. Декілька разів вона ходила з дитиною до батьків, які проживали на іншому кутку села, але щоразу мати проганяла її назад.

Урешті-решт вона з усім змирилася, на все махнула рукою і за собою перестала стежити. І раніше красунею не вважалася, а зараз і зовсім хто зна на що скидалася.

Ось, власне, і вся ця історія коротко.

А тепер повернемося до того, з чого розпочали ми свою оповідь.

Отож, Чонкін стояв біля свого літака, Гладишев порпався на городі, а Афродіта з дитинчам на руках сиділа на ганку й дивилася на чоловіка з неприхованою відразою.

— Чуєш, сусіде, здоров був! — гукнув Чонкін Глади-шеву.

Той розігнувся над черговим кущем шдосу, двома пальцями підняв бриля і чемно відповів:

— Бажаю здрастувати.

Чонкін, приставивши гвинтівку до літака, покинув її і підійшов до тину, що розділяв два городи.

— Щось ти, сусіде, я дивлюся, порпаєшся на цьому городі, клопочешся. Не надокучило?

— Та як сказати,— стримано, з гідністю відповів Гладишев.— Я ж не задля себе, не з метою особистої наживи, а заради наукового інтересу. А ти наче сьогодні під еропла-ном ночував?

— А нам, татарам, один чорт, де ночувати,— пожартував Чонкін.— Зараз пора тепла — не зима.

— А я вранці вийшов, дивлюся: чиїсь ноги з-під ероплана стирчать. Невже, міркую, Ваня нині на вулиці ночував? Ще й Афродіті кажу: "Поглянь, мовляв, здається, Ванькові ноги з-під ероплана стирчать". Агов, Афродіто! — гукнув він до дружини, закликаючи її у свідки.— Пам'ятаєш, уранці я тобі сказав: "Поглянь, мовляв, здається, Ванькові ноги з-під ероплана стирчать"?

Афродіта дивилася на нього з тим самим виразом обличчя, не змінюючи його аж ніяк і не реагуючи на звернені до неї слова.

Чонкін поглянув на Гладишева, зітхнув і несподівано для самого себе раптом сказав:

— А я, чуєш, з бабою своєю полаявся, пішов од неї, збагнув? Тому оце на вулиці й ночував.

— А що таке? — захвилювався Гладишев.

— Та так, чуєш,— ухилився од прямої відповіді Іван.— Я їй, чуєш, одне, вона мені, чуєш, друге, словом по слову, носом по столу, так усе й пішло. Я, чуєш, плюнув, узяв шинельку, гвинтівку, мішок — а що ж у мене ще є? — і надвір.

— Он воно як повернулося,— здивовано похитав головою Гладишев. — Ото я сьогодні вийшов вранці і дивлюсь, чи ж не твої ноги з-під ероплана стирчать? Значить, ти з нею полаявся?

— Та полаявся,— посмутнішав іще більше Іван.

— А може, і правильно вчинив,— припустив Гладишев. Він боязко поглянув на дружину і заговорив пошепки: — Коли хочеш знати, я тобі ось що скажу: не зв'язуйся ти з цими бабами, Ваню. Тікай від них, доки молодий. Адже ж вони... Ти поглянь хоча б на мою. Он вона сидить, гадюка потайна, в неї язик, Ваню, ти дивитимешся зблизька, зверни увагу, роздвоєний. Ну, достеменно гадюче жало. А скільки я від неї, Ваню, горя зазнав, це ні в казці сказати, ні пером описати. Та хіба ж.тільки я? Всі чоловіки від їхньої статі страждають неймовірно, візьми хоч сучасну епоху розвитку, хоч факти з історичного минулого,— покосував-ши на дружину, він зашепотів ще тихше, наче повідомляв надсекретну новину.— Коли цар Микола Перший заслав декабристів до Сибіру чортзна-куди, так їхні жінки на цьому не заспокоїлися, а зібрали свої манатки й помандрували туди за ними, дарма що залізниці в той час не було. І коней позаганяли, і візників замучили, і самі ледь не повмирали, а все ж дісталися, отакі справи. Я, Ваню, про Нюрку

кепського нічого не скажу — вона жінка освічена і з поняттям,— а все ж тікай ти од неї, допоки не пізно.

— Я б і побіг,— сказав Чонкін,— та оцей драндулет тримає.— Він кивнув у бік літака і, подумавши, докинув зажурено: — Та й жерти хочеться. Кишки марш грають.

— їсти хочеш? — здивувався Гладишев.— Господи, та чого ж ти раніше не сказав? Ходімо до мене. Зараз примус розпалимо, яєчні із салом насмажимо. Самогончику крапелька,— він підморгнув Чонкіну,— є. Ходімо. Та й взагалі подивишся, як живу.

Чонкін не примусив себе довго припрошувати, сховав гвинтівку під сіно, переліз через тин і, обережно ступаючи між грядками, рушив за хазяїном, який незалежною ходою крокував попереду. Зійшли на ґанок. Афродіта хворобливо поморщилася і одвернулась.

— Хоча б клейонку під дитину підстелила,— пробурчав на ходу Гладишев,— а то ж накладе — вся пелена смердітиме.

Афродіта байдуже скинула очі, байдуже сказала:

— Ти краще в хаті понюхай. І дай гостеві понюхати. Вимовила й одвернулася.

Гладишев відчинив двері, пропустив Чонкіна в сіни.

— Чув, як вона зі мною балака? — сказав він Іванові.— І отак щодня. Дурепа замурзана. В мене смердить з науковою метою, а в неї через нехлюйство.

За сіньми було темно. Гладишев запалив сірника, яким освітив вузький коридор і двері, оббиті потертою мішковиною. Гладишев розчинив ці двері, і звідтіля одразу бухнуло таким запахом, що Чонкіна

захитало від несподіванки, коли б він одразу не затис носа двома пальцями, то, можливо, і впав би. З затиснутим носом він і увійшов до хати слідом за господарем. Той обернувся до нього і сказав підбадьорливо:

— Попервах воно, звичайно, трохи вдаряє, та я вже звик, і мені нічого. Ти одну ніздрю відкрий, а коли звикнеш, принюхаєшся, відкривай і другу. Запах наче гидкий, а насправді здоровий і для організму корисний, має різні цінні властивості. От наприклад, французька фірма "Коті" з лайна виготовляє парфуми з найтоншим ароматом. Ну, ти тут роздивляйся моє житло, а я миттю підсмажу яєчню, і ми з тобою поїмо, а то я щось теж зголоднів.

І доки він у світлиці накачував і розпалював примус, гість його зоставався в передпокої, звикаючи до запаху, відкривав, за порадою хазяїна, то одну ніздрю, то другу і розглядав кімнату, в якій було на що подивитися.

Насамперед — це самі горнятка. їх була сила-силенна, і стояли вони не лише на печі й на підвіконні, а й на лаві біля вікна і під лавою за спинкою залізного ліжка з неприбраною постіллю і розкиданими безладно подушками.

Над ліжком, як годиться, висіли скляні ранці з квіточками і голубами по кутках, в рамці були вмонтовані фотографії господаря дому з самого малечку до останнього часу, фотографії дружини його, Афродіти, і численних найближчих родичів з обох боків. Над цим іконостасом висів загальний портрет подружжя Гладишевих, зроблений на замовлення з різних карток і так старанно розфарбований невідомим виконавцем, що обличчя, зображені на портреті, не мали геть ніякої схожості з оригіналами.

Друга стіна, проти вікна, була музейною. На ній в таких самих скляних рамцях були розміщені вже згадувані нами друковані відгуки на

наукові пошуки Гладишева, і в окремих рамцях зберігався той самий лист відомого сільськогосподарського академіка, про який ми теж згадували.

На стіні між вікнами висіла одноствольна рушниця шістнадцятого калібру, котра, як здогадується, звичайно, читач, мусить колись вистрелити, а втім, ще невідомо, вистрелить вона чи дасть осічку, це покаже майбутнє.

Чонкін ще не встиг до ладу роздивитися, що було в цій кімнаті ще, а яєчня вже була готова, і Гладишев гукнув його до столу.

Тут було теж не вельми прибрано, але все ж чистіше, ніж у передпокої. Тут стояв мисник з посудом, була підвішена до стелі люлька — ложе Геракла, і стояла стара скриня без віка, завалена пошарпаними книгами,-переважно наукового змісту (як, наприклад, "Міфи стародавньої Греції" чи популярна брошура "Муха — активний носій зарази"), а також неповною підшивкою журналу "Нива" за 1912 рік. Скриня ця була основним джерелом, з якого Гладишев черпав свою ерудицію.

На великому столі, накритому клейонкою з коричневими колами від гарячого посуду, шипіла на сковороді яєчня з салом і, хоч як Чонкіна нудило від запаху (він до нього вже, щоправда, трохи звик), проте від голоду нудило дужче, тож він не чекав, аби запрошення повторили, а без зайвих церемоній всівся за стіл.

Гладишев дістав з шухляди дві виделки, витер майкою, одну поклав перед гостем, а другу, зі зламаним зубом, узяв собі. Чонкін хотів одразу тицьнути виделкою в яєчню, але хазяїн його зупинив:

— Зачекай.

Дістав з мисника дві запилюжених склянки, подивився їх на світло, теж протер майкою, поставив на стіл. Збігав у сіни, приніс почату пляшку, заткнуту скрученою газетою, налив півсклянки гостеві і півсклянки собі.

— Ось, Ваню,— сказав він, присунувши до себе табуретку і продовжуючи розпочату розмову,— ми звикли ставитися до лайна з такою собі гидливістю, наче це щось погане. А коли розібратися, так це, можливо, найцінніша на землі речовина, бо все наше життя походить з лайна і на лайно знову перетворюється.

— Це ж як розуміти? — ввічливо запитав Чонкін, позираючи голодними очима на яєчню, що холола, проте не зважуючись братися за неї раніше від хазяїна.

— А як хочеш,— розвивав свою думку Гладишев, не помічаючи нетерплячки гостя.— От поміркуй. Для доброго врожаю треба угноїти землю лайном. З лайна виростають трави, злаки і овочі, що їх їмо ми й тварини. Тварини дають нам молоко, м'ясо, вовну й усе інше. Ми все це споживаємо і перетворюємо знову на лайно. От і відбувається, як би це сказати, кругообіг лайна в природі. І, скажімо, навіщо ж нам споживати це лайно у вигляді м'яса, молока чи хоча б от хліба, себто в переробленому вигляді? Постає законне питання: чи ж не краще, відкинувши упередженість і вдавану гидливість, споживати його в чистому вигляді, як чудовий вітамін? Для початку, звісно,— поправився він, спостеріг-ши, що Чонкіна пересмикнуло,— можна знищити природний запах, а згодом, коли людина звикне, зоставити все, як є. Але це, Ваню, справа далекого майбутнього і успішних дерзань науки. І пропоную, Ваню, випити за успіхи нашої науки, за нашу Радянську владу і персонально за генія у світовому масштабі товариша Сталіна.

— За зустріч,^— поквапно підтримав його Чонкін.

Дзенькнуло скло об скло. Іван перекинув вміст своєї склянки і мало не гепнувся зі стільця. У нього одразу перехопило подих, наче хто сунув під дихавку кулаком. Нічого не бачачи перед собою, він навмання тицьнув виделкою у сковороду, одірвав шмат яєчні і, допомагаючи собі другою рукою, запхнув її в рот, проковтнув, обпікаючись, і тільки після цього видихнув повітря, що розпирало легені.

Гладишев, котрий спорожнив свою склянку без натуги, дивився на Івана з лукавою посмішкою.

— Ну як, Ваню, самогон?

— Первачок що треба,— похвалив Чонкін, витираючи долонею сльози.— Аж дух забиває.

Гладишев з тією ж самою усмішечкою присунув до себе пласку консервну банку, що правила за попільницю, хлюпнув у неї самогону і запалив сірника. Самогон спалахнув синім неяскравим полум'ям.

— Бачив?

— З хліба чи з буряків? — поцікавився Чонкін.

— З лайна, Ваню,— зі стриманою гордістю сказав Гладишев.

Іван похлинувся.

— Це як же ж? — запитав він, відсуваючись од столу.

— Рецепт, Ваню, дуже простий,— охоче пояснив Гладишев.— Береш на кіло лайна кіло цукру...— Перекинувши табуретку, Чонкін кинувся до виходу. На ґанку він мало не збив з ніг Афродіту з дитинчам і за два

кроки від ґанку вперся лобом у дерев'яну стіну хати. Він блював, вивертаючи нутро.

Слідом за ним вибіг розгублений господар. Лунко гупаючи чобітьми, збіг з ґанку.

— Ваню, ти що? — співчутливо запитав він, торкаючи Чонкіна за плече.— Це ж чистий самогон, Ваню. Ти ж сам бачив, як він горить.

Іван щось хотів відповісти, але від згадки про самогон нові судоми схопили шлунок, і він ледве встиг розставити ноги ширше, аби не забризкати черевики.

— О Господи! — зі страшенною нудьгою висловилася раптом Афродіта.— Ще одного лайном напоїв, ірод проклятий, погибелі на тебе нема. Тьху на тебе! — вона смачно плюнула в бік чоловіка.

Той не образився.

— Ти, ніж плюватися, яблука кислого з льоху принесла б. Погано, бачиш, чоловікові.

— Та які там яблука! — застогнала Афродіта.— Ті яблука теж наскрізь просмерділи лайном. По всій хаті саме лише лайно, щоб тобі запастися, щоб тобі в ньому втопитися, дурню клятий! Піду я від тебе, ірода, жебракуватиму з дитиною, ніж у лайні гибіти.

І, не відкладаючи справи на безрік, вона підхопилася з Гераклом і чкурнула за хвіртку. Гладишев, покинувши Чонкіна, побіг за дружиною.

— Куди ти біжиш, Афродіто? — загукав він їй услід.— Вертайся, тобі кажуть, не ганьби мене й себе перед людьми. Гей, Афродіто!

Афродіта зупинилася, озирнулася і люто закричала йому в лице:

— Та яка ж я тобі Афродіта? Фроська я, втямив, йолоп клаповухий, Фроська!

Обернулася і, високо тримаючи на розчепірених руках перелякану до смерті дитину, побігла селом далі, підстрибуючи і спотикаючись.

— Фроська я, чуєте, люди, я — Фроська! — вигукувала вона з такою несамовитою насолодою, наче після тривалої німоти знову почала говорити.

21 червня послу Німеччини в СРСР Шуленбургу було передано заяву, в якій говорилося, що за отриманими даними німецькі війська скупчуються біля західних кордонів Радянського Союзу. Радянський уряд просив уряд Німеччини дати пояснення з цього приводу. Ця заява була передана Гітлеру, коли до початку війни залишалися хвилини.

У цей час Чонкін, напередодні помирившись з Нюрою, ще спав. Потім відчув малу нужду і прокинувся. Певний час він лежав, не наважуючись вилізти з-під теплої ковдри і потай сподіваючись, що його бажання мине саме собою. Але бажання не минало. Він дотерпів до тієї миті, коли не можна було втрачати й секунди. Всунувши ноги в черевики і накинувши на голі плечі шинелю, він вискочив на ґанок, а далі не побіг, ніколи було.

Ранок був ясний, погідний. На траві, на листі дерев, на площинах літака лежала густа роса. Сонце вже одірвалося від обрію і на очах звужувалося. Червоні відблиски його лежали на вікнах хат. Панувала цілковита тиша, яку час від часу порушувало тихе і сонне мукання корів. Чонкін хотів було розбудити Нюру, щоб вона подоїла і вигнала до череди Красавку, але передумав і вирішив зробити це сам. Щоправда, коли він брав дійницю, Нюра прокинулася і хотіла вставати, та він їй сказав:

— Давай, спи далі.

І почимчикував до хліва.

Подоївши Красавку, він одчинив їй одну половинку воріт, але корова не виходила: вона звикла, що перед нею відчиняють ворота навстіж. "От скотина",— подумав Чонкін і хотів уперіщити її по спині засувом, але пожалів.

— Давай вимітайся,— миролюбно пробурмотів він, відкриваючи другу половинку воріт.

Красавка, презирливо покосувавши в бік Чонкіна, пройшла мимо і, урочисто похитуючи головою, увінчаною короткими рогами, попрямувала з двору.

Тут надійшла й череда.

Корови розбрелися по всій вулиці і, на ходу принюхуючись до стовпів та тинів, сонно зітхали.

За чередою, погойдуючись на коні, їхав новий пастух Льоша Жаров. Замість сідла під ним була стара куфайка, її драні рукави звисали і, як маятники, розгойдувалися в такт ході коня.

Угледівши пастуха, Чонкін захотів побалакати з ним і, підійшовши до хвіртки, гукнув:

— Гей, чуєш, ти! Як узагалі життя-то?

Льоша потяг на себе вуздечку, зупинив коня і з цікавістю подивився на Чонкіна, якого бачив уперше.

— Життя взагалі-то нічого,— сказав він, подумавши.— Підходяще життя.

Помовчали... Потім Чонкін поглянув на безхмарне небо і сказав:

— Сьогодні, видно, буде погідно.

— Буде погідно, коли не буде дощу,—сказав Льоша.

— Без хмар дощу не буває,— зауважив Чонкін.

— Без хмар не буває.

— А буває так, що і хмари є, а дощу все одно немас.

— Буває й так,— погодився Льоша.

На цьому вони розійшлися. Жаров поїхав доганяти череду, а Чонкін повернувся до хати.

Нюра спала, розкинувшись по всьому ліжкові. Будити її було шкода. Чонкін потинявся трохи по хаті, не знайшовши собі ніякої справи, все-таки підійшов до Нюри.

— Чуєш, ти, посунься,— сказав він, торкнувшись її плеча.

Сонце вже світило просто у вікно, промінь його впирався у протилежну стіну, на якій висіли ходики з погнутим циферблатом. Ходики були старі, механізм припав пилом, у ньому щось шаруділо й цокало. Стрілки показували чотири години — в цей час німці бомбардували Київ.

Кінець першої частини

1963—1967

ЧАСТИНА ДРУГА 1

Звістка про початок війни звалилася як сніг на голову, бо ніхто не думав, не передбачав. Щоправда, тижнів за півтора до цього баба Дуня всім розповідала свій сон, начебто її курка Клашка народила цапа з чотирма рогами, однак знавці трактували це видіння як безневинне: щонайгірше, міркували, на дощ. Тепер усе набуло іншого значення.

Чонкін про те, що сталося, дізнався не одразу, бо сидів у нужнику й нікуди не квапився. Його час був не лічений. Він був відпущений йому не для чогось вищого, а просто так. Щоб спостерігати плин життя, не роблячи висновків. Аби їсти, пити, спати і справляти природну нужду не тільки в моменти, визначені статутом караульної і гарнізонної служби, а й коли заманеться.

Літній нужник стояв на городі. Сонячні промені прошивали наскрізь цю вутлу споруду. Дзижчали зелені мухи, і павук з кутка спускався на павутинці, наче на парашуті.

На стіні праворуч, наколоті на цвяшок, висіли квадратні клапті газет. Чонкін зривав їх по черзі і прочитував, отримуючи при цьому чимало уривчастих відомостей з найрізноманітніших питань. Познайомився з деякими заголовками:

АВСЯ ЛІКУВАЛЬНИЙ СЕЗОН НА ВОЛОГОДСЬКИХ КУРОРТАХ ІЙСЬКОВІ ДІЇ В СІРІЇ ІЙСЬКОВІ ДІЇ В КИТАЇ ОБЕЛЕН "ЛЕНІН І СТАЛІН В ЖОВТ

Замітку "НІМЕЦЬКИЙ ПРОТЕСТ СІЛА" прочитав пов ністю:

Берлін, 18 червня (ТАРС). За повідомленн

Німецького інформаційного бюро

ряд США в ноті від 6 червня

жадав від німецького повірен

в справах у Вашінгтоні, аби співр

ки німецької інформаційної біб

в Нью-Йорку, агентства Трансоцеа

лізничного товариства покинули

риторію США. Вимога вмотивована

робітники займалися начебто не

ою діяльністю. Німецький уряд ві

вимоги, як необгрунтовані, і за

ло протест проти дій Сполучених Ш

ть договору.

Не встиг Чонкін замислитися над діями СІЛА, як почувся віддалений Нюрин поклик:

— Ва-а-ню!

Чонкін нашорошив вуха.

— Ваню! І де ти?

Йому незручно було відгукуватися, і він мовчав.

— От дідько б його вхопив, і куди пропав! — репетувала Нюра, наближаючись. Виходу не було, довелося відгукуватись.

— Ну, ного галасуєш? — подав він голос, мимоволі знічуючись.— Я тут.

Нюра була вже зовсім поряд. Крізь вічко, яке утворилося на місці сучка, він побачив її обличчя, червоне від збудження.

— Виходь швидше! — сказала Нюра.— Війна!

— Ще чого бракувало! — не те щоб здивувався, а засмутився Чонкін. — Невже з Америкою?

— З Німеччиною!

ЧОНКІН здивовано свиснув і став застібати ґудзики. Він якось не йняв віри і, вийшовши назовні, запитав у Нюри, хто їй таку дурницю наплів.

— По радіо передавали.

— Може, брешуть? — міркував він.

— Не схоже,— сказала Нюра.— Всі до контори побігли на мітинг. Ходімо?

Він замислився і схилив голову набік.

— Раз уже така справа, мені, певно, не до мітингу. Ось він, мій мітинг, щоб він згорів,— сказав Чонкін і злісно сплюнув у бік літака.

— Облиш,— заперечила Нюра.— Кому він треба?

— Був непотріб, тепер знадобиться. Піди послухай, що кажуть, а я постою, подивлюся, як би не налетіли.

За хвилину з гвинтівкою через плече він ходив довкола літака і крутив головою, очікуючи нападу чи Німеччини, чи начальства. В нього вже боліла шия і рябіло в очах, коли загостреним слухом він вловив наростаючий звук "зи зи-зи".

"Летить!" — стрепенувся Чонкін і витягнув шию. Перед очима майнула цятка. Зараз вона збільшиться, поступово набуваючи обрисів літака... Але цятка раптом зовсім щезла, і звук урвався. Враз щось кольнуло Чонкіна, він ляснув себе по лобі і вбив комара. "Це не літак",— сказав він собі і витер залишки комара об штани.

Чи від удару по лобі, чи з причини немеханічної в мізках Чонкіна щось посунулося, і від того зрушення народилася тривожна думка, що він дарма тут гайнує час, що нікому він не потрібен і нікого по нього не пришлють. Він і раніше не думав про якесь своє особливе призначення, але все ж не сумнівався, що колись його про щось попросять. Хай не багато попросять, хоча 6 дурницю, хоча 6 про те, аби життя своє оддав задарма заради чогось путнього. З усього виходило, що й життя його непотрібне нікому. (Звісно, можливо, з точки зору великих досягнень таке скромне явище природи, як життя Чонкіна, коштувало якусь дрібничку, але в нього не було нічого ціннішого, чим він міг би поділитися з рідною Вітчизною).

З сумом усвідомлюючи свою непотрібність, Чонкін покинув об'єкт охорони і подався до контори, поблизу якої зібрався і ждав роз'яснень народ.

2

Широким півколом люди стояли перед високим ґанком, обнесеним поруччям. Всі терпляче дивилися на оббиті потертою мішковиною двері,

сподіваючись, що вийде начальство і додасть подробиць. Чоловіки похмуро диміли цигарками, жінки тихенько плакали, діти розгублено позирали на батьків, не розуміючи їхнього раптового смутку, бо для дитячої уяви немає нічого на світі веселішого, ніж війна.

Була середина дня, пекло сонце, час завмер на місці, начальство не з'являлося. Знічев'я люди слово по слову розговорилися. Плечовий, котрий, як завше, опинився в центрі уваги, втішав співгромадян, що війна ця триватиме не довше, ніж до найближчого дощу, коли вся німецька техніка неодмінно загрузне на наших дорогах. Курзов з ним погоджувався, але пропонував узяти до уваги факт, що німець, відгодований концентратом, може витримати чимало. Між людьми розгублено товкся дід Шапкін, незважаючи на свої дев'яносто літ, пригасаючу свідомість і цілковиту глухоту. Шапкін намагався з'ясувати, заради чого таке збіговисько, але ніхто не хотів йому відповідати. Нарешті Плечовий зглянувся і, вдавши, ніби тримається за ручки станкового кулемета, нечутними для діда звуками зобразив довгу чергу:

— Та-та-та-та! — а далі, наче галопуючи на гарячому жеребці, став вимахувати над головою уявною шаблею.

Дід сприйняв це, як належне, однак зауважив, що здавна хліб сіяли, а потім збирали, перш ніж молотити.

Поступово натовп розпався на окремі купки, в кожній з яких точилася своя розмова, котра не стосувалась того, що трапилося. Степан Луков сперечався зі Степаном Фроло-вим, що коли зчепити слона з паровозом, то слон перетягне. Плечовий зухвало стверджував, що по клітинках може змалювати будь-якого вождя чи тварину.

Іншого разу Чонкін подивувався б непересічному обдаруванню Плечового, але тепер було не до цього. Зайнятий своїми печальними думками, він одійшов за ріг, де був розкиданий стосик соснових колод.—

Іван вибрав несмолисту колоду, сів і поклав на коліна гвинтівку. Не встиг дістати маслянку з махоркою — наспів Гладишев.

— Сусіде, чи не даси газетки пригоститися твоєю махорочкою, бо сірники вдома забув?

— Бери,— сказав Чонкін, не дивлячись. Уже й махорка кінчалася.

Гладишев запалив, затягнувся, сплюнув крихти, що потрапили на язик, і шумно зітхнув:

— Ехе-хе!

Чонкін мовчав, дивлячись просто перед собою.

— Ехе-хе! — ще шумніше зітхнув Гладишев, намагаючись звернути на себе увагу Чонкіна.

Чонкін мовчав.

— Не можу! — сплеснув руками Гладишев.— Розум відмовляється сприймати. Це ж треба совість яку мати — їли наше сало й масло, а тепер підносять свиню у вигляді віроломного нападу.

Чонкін і на це нічого не відповів.

— Ні, ти подумай тільки,— гарячкував Гладишев.— Адже просто, Ваню, образливо до сліз. Люди, Ваню, повинні не воювати, а трудитися. На благо майбутніх поколінь, бо саме праця перетворила мавпу на сучасну людину.

Гладишев поглянув на співрозмовника і раптом дотям-кував:

— Але ж ти, мабуть, Ваню, і не знаєш, що людина походить від мавпи.

— Як на мене, хоч од корови,— відрубав Чонкін.

— Від корови людина піти не могла,— впевнено заперечив Гладишев.— Ти запитаєш: чому?

— Не запитаю,— сказав Чонкін.

— Ну, можеш запитати,— Гладишев намагався втягти його в суперечку, аби показати свою освіченість.— А я тобі скажу: корова не працює, а мавпа працювала.

— Де? — несподівано запитав Чонкін і впритул поглянув на Гладишева.

— Що — де?

— Я тебе питаю: де твоя мавпа працювала? — сказав Чонкін, дратуючись усе більше.— На заводі, в колгоспі, на фабриці — де?

— От дурило! — захвилювався Гладишев.— Та які ж заводи, колгоспи і всячина, коли повсюди була суцільна дикість. Ти що, парубче, з глузду зсунувся? Це ж треба таке ляпнути! В джунглях вона працювала, ось де! Спершу на дерева лазила по банани, потім палицею стала їх збивати, а вже опісля й камінь у руки взяла...

Не даючи Чонкіну отямитись, Гладишев розпочав стисло викладати теорію еволюції, пояснив зникнення хвоста й шерсті, але довести свою лекцію до кінця не встиг: біля контори заворушилися, люди загомоніли, скупчилися перед ґанком. Ліа ганку стояв парторг Килін.

З

— З якого приводу зібралися?

Звільна спершись на поруччя, Килін переводив погляд своїх маленьких рудих очей з одного обличчя на інше, чекаючи, доки всі вгомоняться й затихнуть.

Люди перезирнулися, не знаючи, як пояснити очевидне.

— Ну? — Килін затримав погляд на бригаді рільників.— Ти що скажеш, Шикалов?

Шикалов знітився, позадкував, наступив на ногу Плечовому, отримав запотиличника і зупинився з роззявленим ротом.

— Я жду, Шикалов,— нагадав Килін.

— Та я ж... Та ми ж... Дак повідомлення ж було,— нарешті здобувся на слові Шикалов.

— Яке — повідомлення?

— Ось тобі й маєш! — здивувався Шикалов, озираючись нібито в пошуках свідків.— Чого дурня клеїш? Не чув, чи що? Було повідомлення.

— Що ти кажеш! — Килін сплеснув руками.— Невже було повідомлення? І що ж у цьому повідомленні мовилося, що більше нікому працювати не треба, а слід збиратися докупи і створювати натовп?

Шикалов мовчки похилив голову.

— І що це за люди! — з висоти свого становища нарікав Килін.— Ніякої тобі свідомості. Вам, я бачу, хоча б і війна, тільки б не працювати. Всім розійтися, і щоб через п'ять хвилин я тут не бачив жодної людини. Ясно? Відповідальність покладаю на бригадирів Шикалова і Талдикіна.

— Так би одразу й сказав! — зрадів Шикалов звичному ділу і повернувся обличчям до натовпу.— Ану, розійдись! Гей, дядьки, жінки, поглухли, чи що? Кому сказано? Ти що стоїш, рота роззявила? — Шикалов, витягши вперед волохаті руки, штовхнув жінку з дитинчам. Молодиця заверещала. Заверещало й дитя.

— Ти чого це штовхаєшся? — спробував захистити жінку Курзов.— Вона ж із дитям.

— Гайда, гайда! — стусонув його плечем Шикалов.— З дитям, не з дитям, кожен тут ще й патякатиме.

Підскочив і миршавий Талдикін, накинувся на Курзова, вперся йому в живіт маленькими рученятами.

— Давай, давай, любий,— заторохтів він скоромовкою.— Нічого дарма шуміти, нерви псувати, тупцяй додому, спочинь, винця випий...

— А ти не штовхайся,— все ще впирався Курзов.— Нема такого закону, щоб штовхатися.

— А ніхто й не штовхається,— вуркотів Талдикін.— Я тільки так лоскочу.

— І лоскотати закону нема,— затявся Курзов.

— Ось тобі закон! — завершив дискусію Шикалов, піднісши до Миколиного носа свого здоровенного кулачиська.

А Талдикін, мов дрібна шавка, крутився вже серед іншого населення, то виринаючи, то пропадаючи.

— Розходьтесь, люди, розходьтеся! — повискував він тонким своїм, ласкавим голоском.— Чого витріщився? Тут вам не звіринець. До міста їдьте, там звіринець. А ти, дідусю,— вхопив він Шапкіна за рукав,— заснув, чи що? Чимчикуй звідсіля, нічого тут для тебе цікавого нема. Твій інтерес на цвинтарі, збагнув? На цвинтарі, кажу! — гукав він в зарослі сивим пухом дідові вуха.— Три дні, кажу, зайві вже живеш! Чимчикуй, дідусю, переставляй свої ніжки. Отак! Отак!

Поступово Шикалов і Талдикін здобули цілковиту перемогу над своїми односельцями. Майдан перед конторою тимчасово спорожнів.

4

Вказівка парторга декого здивувала. Вона здивувала 6 і його самого, коли 6 не... А втім, усе по порядку.

Близько трьох годин перед тим Килін і Голубєв "сиділи на телефоні", по черзі крутили ручку польового апарата. Голова змінював парторга, парторг голову, і все марно. В залізній трубці щось шаруділо, тріщало, цокало, грала музика, голос диктора повторював Про початок війни, і якась жінка проклинала якогось Митька, котрий пропив самовар і ватяну ковдру. Якось увірвався сердитий чоловічий голос і покликав Соколова.

— Якого Соколова? — запитав Голубєв.

— Сам знаєш,— відповів голос.— Передай йому: коли завтра не з'явиться до восьми нуль-нуль, відповідатиме за законами військового часу.

Голова тільки хотів пояснити, що ніякого Соколова тут нема, але сердитий голос зник, і невідомий Соколов, можливо, сам того не підозріваючи, вже готував себе до трибуналу.

Поступившись місцем парторгу, Голубев одійшов у куток, відчинив металевий сейф для секретних і цінних паперів, засунув у нього голову і став схожим на фотографа, який зараз скаже: "Спокійно, знімаю". Однак нічого такого він не сказав. У сейфі почулося неголосне булькання, після чого Іван Тимофійович висунув голову і витер рукавом губи. Зустрівши осудливий погляд парторга, він дістав із сейфа комірну книгу з якимись записами, погортав без інтересу і поклав на місце. Плювати, подумав він, байдуже. Війна все спише. Тільки б скоріше на фронт, а там усе по-чесному. Щоправда, через плоскостопість Іван Тимофійович до військової служби був непридатний, але цю ваду він сподівався приховати від комісії.

Доки Голубев будував плани на майбутнє, Килін продовжував уперто накручувати ручку телефонного апарата. В трубці було чутно все, що завгодно, крім того, що було потрібно.

— Алло, алло! — кричав він раз по раз.

Хтось сказав йому: "З'їж лайна кіло",— але він не образився.

— Облиш,— порадив Іван Тимофійович.— Мітинг проведемо, протокол складемо, і гаразд.

Килін поглянув на нього довгим поглядом і з ще більшою несамовитістю накинувся на апарат. І раптом у трубці най-дивовижнішим чином виник оксамитовий голос телефоністки:

— Станція!

Килін від несподіванки так розгубився, що слова не міг вимовити, тільки сопів у мокру від спітнілих рук трубку.

— Станція! — повторила телефоністка таким тоном, наче на своєму комутаторі тільки й дожидалася, аби їй зателефонували з Красного.

— Дівчино! — отямився й загукав Килін, побоюючись, аби вона не зникла.— Любесенька, будь ласкава... з учорашнього дзвоню... Борисова... негайно потрібен...

— З'єдную,— просто сказала дівчина, і в трубці так само чарівно виник чоловічий голос:

— Борисов слухає.

— Сергію Никаноровичу,— заквапився парторг.— Килін турбує, з Красного. Ми тобі з Голубєвим дзвонимо, зв'язку нема, люди чекають, робота стоїть, час гарячий, не знаємо, що робити.

— Не втямлю,— здивувався Борисов.— Не втямлю, чого не знаєте. Мітинг провели?

— Та ні ж бо.

— Чому?

— Чому? перепитав Килін.— Не знали, як бути. Справа, сам розумієш, відповідальна, а вказівки немає...

— Тепер утямив,— голос Борисова іронічно завібрував.— А ти, як по малій нужді йдеш, матню сам розстібаєш чи вказівки чекаєш?

Борисов звалив на голову Киліна весь запас свого сарказму, наче сам хвилину тому не дзвонив по всіх телефонах в надії на ту ж рятівну вказівку.

— Ну, гаразд,— змінив.він нарешті гнів на милість.— Треба провести стихійний мітинг у світлі виступу товариша Молотова, і якомога швидше. Зберіть людей...

— Люди давно зібралися,— радісно доповів Килін і підморгнув голові.

— Ну, от і добре,— замуркотів Борисов.— Добре...— повторив він уже не так впевнено. І спохопився: — Не збагнув?

— Чого не збагнув? — здивувався Килін.

— Не збагнув, як зібралися люди, які люди, хто збирав?

— Ніхто не збирав,— повідомив Килін.— Самі зібралися. Повіриш? Як почули радіо, так одразу й позбігалися: чоловіки, старі, молодиці з дітьми...

Кажучи це, Килін відчув, що Борисову чимось не подобається його повідомлення (воно й самому Киліну вже чимсь не подобалося), і, не докінчивши своєї врочистої фрази, він раптом замовк.

— Так,— мовив Борисов замислено.— Так-так. Самі, значить, почули, самі збіглися... Ось що, любий, ти почекай мене і трубочку поки що не кидай...

Знову в трубці чулися шурхоти, тріск, музика, інші нечіткі звуки.

— Ну що? — пошепки запитав голова.

— Пішов до Ревкіна погоджувати,— прикривши долонею трубку, висловив здогад парторг. Він декілька разів мінявся на виду, червонів, бліднув і брудною хустинкою витирав вугласту лисину.

Двічі вривалася телефоністка:

— Говорите?

— Говоримо, говоримо,— поквапно відповідав Килін. Нарешті в трубці щось'звіддаля грюкнуло, почалапало

і знову вліз скрадливий голос Борисова:

— Послухай, голубе, в тебе партквиток при собі?

— Аякже, Сергію Никаноровичу,— запевнив Килін.— Завжди, як належить, у лівій кишені.

— Ось і гаразд,— схвалив Борисов.— Сідай на коника і мерщій у район. І квиток прихопи.

— Навіщо? — не зрозумів Килін.

— На стіл покладеш.

Такого повороту Килін все-таки не сподівався. Він зиркнув на голову, який саме в цей момент, скориставшись важливістю розмови, рушив було до сейфу, але зупинився на півдорозі і фальшиво відповів поглядом на погляд, наче виявляючи належну зацікавленість.

— За що ж, Сергію Никаноровичу? — запитав Килін кволим голосом. — Та що ж я такого скоїв?

— Анархію розвів, ось що ти накоїв! — Борисов ронив слова, як свинцеві краплі.— Та де ж це видано, щоб народ сам по собі збирався без будь-якого контролю з боку керівництва?

У Киліна всередині все похололо.

— Так, Сергію Никаноровичу, ти ж сам... ви ж самі казали: стихійний мітинг...

— Стихією, товаришу Килін, треба керувати! — відрубав Борисов.

У трубці щось клацнуло. Знову заграла музика, і невідома жінка сказала невідомому Митькові, що ковдру вона йому прощає, а самовар нехай дістає де хоче.

— Алло, алло! —закричав Килін, гадаючи, що перебили. Але телефоністка ввічливо пояснила, що товариш Борисов свою розмову закінчив. Килін повільно поклав на важіль слизьку трубку і перевів подих. "Це ж треба,— думав він скрушно.— Нібито все зробив як слід, а мало не вляпався в політичну помилку. А все ж так просто й зрозуміло. Міг і сам власним розумом дотумкати: стихією слід керувати. Якщо навіть вона сама рухається в бажаному напрямку, її належить очолити, інакше вона може вирішити, що взагалі здатна рухатися сама по собі. От у чому — корінь! Це ще добре, що Борисов сказав "товаришу". А міг би сказати "громадянине". Політичної помилки припуститися легко. Виправити важко. Як кажуть, для виправлення таких помилок у нас є "виправні табори".

— Ну що він сказав? — дійшло до Киліна запитання голови.

— Хто? — запитав Килін.

— Борисов, хто ж іще? Вказівку дав?

— Вказівку? — перепитав іронічно Килін.— А ти, коли по малій нужді йдеш, теж вказівки питаєш? Діяти треба, ото й уся вказівка.

З цими словами Килін і вийшов тоді на ґанок. А голова, користуючись нагодою і не дожидаючись ніяких вказівок, знову пірнув головою в сейф і довго з нього не випірнав.

5

Керувати стихією — справа, звичайно, важка, але для багатьох звична.

По тому як натовп, хоча з видимим небажанням, але все-таки розсмоктався, бригадири Шикалов і Талдикін повернулися до контори і сиділи на призьбі, чекаючи подальших розпоряджень начальства.

— І що це за люди такі! — ще не охолонувши од недавніх зусиль, дивувався Талдикін.— Ти його женеш, а він не йде! Кожен впирається, як той баран, і ні з місця! Але ж, я так розумію, раз начальство каже "розійдись" — розходься. Начальство краще знає, що робити, з нашими головами туди не посадять. Так ні ж бо, кожен прагне ще свій гонор показати і кожен із себе принца корчить.

— Так-то воно, так,— розсудливо погодився Шикалов.— От раніше, коли я ще молодим був, ми таких ганяли гвинтівками,— він замріявся і всміхнувся, згадавши давній випадок зі своєї біографії.— Пам'ятаю, ще в шішнадцятому році служив я в Петербурді хельхебелем. А люд там проживав такий, що працювать не хотів, зрання брав різні ганчірки, на їх хулюганські слова напишуть, потім на палки начеплять і йдуть на вулицю — грамотність свою показувати. І от, бувало, одбереш у нього цю ганчірку та ще й скажеш із серцем: "Ах ти, хулюган такий-сякий, та що ж ти такеє коїш?" А він і каже: "Це не я, каже, хулюган, а ти, каже, хулюган, це не я, каже, в тебе ганчірку видираю, а ти в мене видираєш".

А я на те: "Це не я, кажу, хулюган, а ти, кажу, хулюган, бо я, кажу, з ружжом, а ти без".

— І які ж вони слова на тих ганчірках писали? — зацікавився Талдикін, сподіваючись, що матюки.

— Слова? Які? — перепитав Шикалов.— Я ж тобі кажу, хулюганські. Ну там "геть Леніна", "геть Сталіна" і всіляке.

Тут Талдикін засумнівався.

— Постривай,— зупинив він Шикалова.— Щось ти не теє патякаєш. У шішнадцятім році Леніна й Сталіна ще не було й зовсім. Себто вони, звичайно, були, але державою робітників і селян поки що не керували.

— Невже? — запитав Шикалов.

— Атож,— відповів Талдикін.

— Виходить, Леніна не було, Сталіна не було, а хто ж тоді був?

— Відомо хто,— сказав Талдикін упевнено.— В шішнадцятім році був цар Микола Олександрович, імператор і самодержець.

— Дурний ти, Талдика,— поспівчував Шикалов.— Недарма в тебе таке прізвище. Бригадир, а макітрою своєю не змикитиш, що Микола був опісля. А до нього ще був Керен-ський.

— Навіть гидко слухати,— втрачав терпець Талдикін.— Керенський хіба ж цар був?

— А хто ж?

— Примєр-міністир.

— Плутаєш,— зітхнув Шикалов.— Усе на світі переплутав. Як Керенського звали?

— Олександр Федорович.

— От! А цар Микола Олександрович. Виходить, його син. У Талдикіна голова пішла обертом. Хотів заперечити, та

не знав що.

— Ну, гаразд,— сказав він.— А коли ж,по-твоєму, була революція?

— Яка — революція?

— Жовтнева,— Талдикін наполягав на тому, що йому було відомо достеменно.— Вона була в сімнадцятому році.

— Це я знаю,— рішуче мотнув головою Шикалов.— Я в сімнадцятому теж в Петербурді служив.

— Так вона ж у Петербурді й була,— зрадів Талдикін.

— Ні,— впевнено мовив Шикалов.— Може, десь в іншому місці й була, а в Петербурді не було.

Останнє повідомлення геть спантеличило Талдику. Досі він вважав себе обізнаним з історією питання, знав, що, де і в якій послідовності відбувалося, але Шикалов висвітлив усе настільки по-новому, що Талдикін подумав і, зводячи все нанівець, сказав невпевнено:

— А зараз, я чув, ці самі демонстрації зовсім і не розганяють. Племінник мій минулого року в Москву потрапив на Перше травня, і от, каже, йде через площу людей сила-силенна, вигукують "ура", а Сталін стоїть на мавзолеї і ручкою помахує.

З вікна визирнув Килін і звелів Шикалову зайти в контору. Шикалов зайшов. В головиному кабінеті кипіла робота. Від тютюнового диму було темно, ніби в лазні. Примостившись на краєчку письмового столу, парторг олівцем писав кому за ким виступати, одразу визначаючи, які (бурхливі, тривалі чи звичайні) мають бути оплески. Написане підсував голові, а той хоча й одним пальцем, але доволі хвацько перестукував усе на машинці.

— Ну, що скажеш, Шикалов? — запитав Килін, не відриваючись од своєї творчості.

— Та ось,— Шикалов підійшов до столу.— Все зроблено, як веліли.

— Значить, усіх розігнали?

— Усіх,— підтвердив бригадир.

— Усіх до одного?

— До одного. Талдика один зостався. Прогнати?

— Поки що не треба. Візьми його на підмогу, і щоб через півгодини геть усі знову були перед конторою. Хто не прийде — перепишеш,— парторг, підвівши голову, поглянув бригадирові в очі.— А хто відмовиться, киватиме на кволість чи ще що — двадцять п'ять трудоднів штрафу і ні грама менше. Ти мене зрозумів, Шикалов?

— Еге,— похмуро кивнув Шикалов.— Можна виконувати?

— Давай,— дозволив парторг, знову втупившись у писанину. Шикалов вийшов. Талдикін сидів на ґанкові, палив.

— Ходімо,— на ходу коротко кинув Шикалов. Талдикін підвівся і пішов поруч. Пройшовши кроків п'ятдесят, здогадався запитати:

— Куди йдемо?

— Людей назад зганяти.

Не можна сказати, щоб Талдикін просто рота роззявив од подиву чи ще щось, але все ж поцікавився:

— А нащо ж розганяли?

Тут Шикалов зупинився і зиркнув на Талдикіна.

Там, у конторі, він нітрохи не здивувався, бо взагалі не вмів дивуватися. Сказано розганяти — розігнав. Наказано зігнати назад, будь ласка. Питання товариша примусило його замислитися, може, вперше в житті. Дійсно, а навіщо ж тоді розганяли? Почухав Шикалов потилицю, подумав і здогадався:

— А я втямив нащо. Аби місце звільнити.

— Для кого?

— Як для кого? Для людей. Щоб було куди зганяти. Тоді Талдикін не витримав і обурився.

— Ти той! — покрутив він пальцем біля скроні.— Я, може, й дурний, але в тебе справді клепки бракує.

— А в тебе не бракує?

— А в мене не бракує.

— Гаразд, хай буде так,— погодився Шикалов.— Нехай у тебе не бракує. Тоді ти мені роз'ясни, для чого народ розганяли?

— Для вдоволення,— сказав Талдикін упевнено.

— Ну й бовкнув! — покрутив головою.Шикалов.— Для кого ж тут вдоволення?

— Для начальства,— сказав Талдикін.— Для нього люд — це щось на зразок жінки. Коли ти в неї попросиш, а вона одразу й погодилась, то інтересу ніякого в ній нема. А ось як вона спершу повпиралася, побрикалася, а вже опісля ти її взяв, то в цьому і є найбільша втіха.

— Це ти правду кажеш,— пожвавішав Шикалов.— Пам'ятаю, в Петербурді в мене була одна дамочка...

Що за дамочка була в Шикалова і яка між ними трапилася пригода, автор, оскільки це сталося давно, не пам'ятає, але що відомо достеменно, кворум біля ґанку контори через деякий час було відновлено. І дійсно (Талдикін мав рацію), люд цього разу потроху впирався і доводилося особисто впливати на кожного (кому по шиї, кому під зад). Але ж так і має бути (і в цьому Талдикін мав рацію): без опору в переможця немає втіхи від перемоги.

6

Мітинг — це такий захід, коли збирається багато людей і одні кажуть те, що не думають, а інші думають те, що не кажуть.

Вийшли на ґанок голова з парторгом, і розпочалася звична процедура. Парторг оголосив мітинг відкритим і надав слово голові. Голова запропонував обрати почесну президію і надав слово парторгу. Так вони декілька разів помінялися місцями, і, коли один промовляв, інший плескав у долоні, закликаючи до того ж решту. Інші плескали ввічливо, але поквапно, сподіваючись, що далі їм скажуть щось по суті.

— Товариші! — розпочав парторг свою промову і почув ридання. Він невдоволено поглянув униз, хто, мовляв, там порушує, і побачив обличчя людей.

— Товариші! — повторив він і відчув, що не може далі сказати й слова. Тільки тепер до нього враз дійшло, що саме трапилося, яке горе звалилося на всіх і на нього теж. І на тлі цього горя всі його недавні страхи і хитрощі видалися йому нікчемними. І нікчемним, пустопорожнім і безглуздим здався йому зараз текст, написаний в нього на папірці. Що він може сказати цим людям, котрі від нього зараз чекають таких слів, яких він навіть не знає? Ще хвилину тому він сам собі уявлявся не таким, як інші, представником певної вищої сили, котра знає і розуміє, куди, що і як має рухатися. Зараз він не знав нічого.

— Товариші! — розпочав він ще раз і безпорадно поглянув на голову.

Голова кинувся в контору по воду. Графина в конторі не було, але був бачок із краном і кухлем на ланцюжку. Голова наступив на ланцюжок ногою і одірвав кухоль з половиною ланцюжка. Коли кухоль з'явився перед Киліним, він ухопився за нього двома руками і, намагаючись отямитись, довго пив маленькими ковтками.

— Товариші! — розпочав він учетверте.— Віроломний напад фашистської Німеччини...

Вимовивши першу фразу, він відчув полегшення. Поступово оволодівав текстом, і текст оволодівав ним. Звичні словосполучення

притлумлювали відчуття горя, відводили свідомість убік, і небавом язик Киліна патякав уже щось сам собою, ніби окремий і незалежний член організму. Відстоїмо, відповімо ударом на удар, зустрінемо героїчною працею...

Плач серед натовпу припинився. Слова, які вимовляв Килін, збуджували барабанні перетинки, але в душі не проникали. Думки людей поверталися до звичних турбот. З натовпу виділявся лише Гладишев, який стояв біля самого ґанку і, широко розвівши руки для наступних оплесків, уважно стежив за розвитком думки оратора.

— Твоя правда! — впевнено вигукував він у належних місцях і кивав головою в крислатому солом'яному брилі.

Чонкін стояв позаду всіх і, поклавши підборіддя на ствол гвинтівки, намагався збагнути зміст промови Киліна, який, переказавши виступ Молотова, перейшов від загального до часткового — до конкретних справ рідного колгоспу. За останній час колгосп досяг небувалих успіхів. У стислі строки із застосуванням передових методів агротехніки було проведено посів зернових і бобових культур. Парторг повідомив, скільки чого посіяно і на якій площі, скільки посаджено картоплі та інших овочів, скільки вивезено на поля гною

й хімічних добрив. Зазираючи до свого папірця, він сипав цифрами, мов арифмометр.

Чонкін їв парторга очима, але якась незрозуміла думка заважала йому зосередитись і зіставити всі ці цифри. Він безпорадно підвів голову, озирнувся і раптом побачив: удалині, нижньою дорогою вздовж річки, гніда коняка стомлено тягла воза, в якому верхи на купі товарів сиділа Раїса, продавщиця з магазину сільпо. І, уздрівши цю віддалену картину, Іван раптом збагнув: те, що він ніяк не міг пригадати, якимось чином пов'язане чи то з Раїсою, чи то з возом, чи то з конякою. Осяяний раптовим здогадом, він почав крізь натовп пробиратися до свого сусіда і

друга, котрий з широко розведеними для оплесків руками стояв попереду всіх, на самісінькій видноті.

— Чуєш, чи що, сусіде? — діставшись до Гладишева, Чонкін торкнув його під лікоть.— Я ось тебе спитати хочу, а як же ж кінь?

— Який — кінь? — спантеличено озирнувся Гладишев.

— Ну, кінь, кінь,— сердився Чонкін на нетямущість Гладишева.— Скотина на чотирьох ногах. Він же працює. А чому на людину не перетворюється?

— Тьху, хай тобі грець! — Гладишев навіть плюнув з досади і саме невчасно, бо пролунали загальні оплески. Спо-хопившись, селекціонер швидко заплескав у долоні, віддано дивлячись на оратора, аби не подумали, що він плюнув на те, про що мовилось з трибуни.

Тим часом оратор скінчив позитивну частину свого виступу і перейшов до критичної частини.

— Але, товарищі,— промовив він,— поряд з великими успіхами в справі підвищення врожайності є в нас і окремі недоліки, які, коли їх зібрати докупи, мають, я б сказав, лиховісний вигляд. Наприклад, Горшкова Євдокія постійно затримує сплату прибуткового податку і податку по само-обкладанню. Реііietов Федір допустив спаш власною скотиною колгоспних угідь, за що був оштрафований правлінням на сорок трудоднів. Ганьба, товариші, ганьба! Вже куди далі ходити, коли навіть наш бригадир товариш Талдикін виявив нетовариське ставлення до жінки, а саме на Іванів день, перебуваючи в нетверезому стані, вдарив жінку голоблею. Талдикін, було таке чи не було? Мовчиш? Соромно! І нам усім за тебе соромно! Ну, провинилася перед тобою дружина, лясни її по сідницях (пожвавлення, сміх), ну, пасок застосуй, ніхто нічого не скаже. А голобля — річ досить важка.

Тепер, товариші, переходжу до наступного питання. Це

питання для нас болюче, дуже болюче. Я маю на увазі не-вироблення мінімуму трудоднів. З цього питання у нас склалася така картина, що хоч хапайся за голову і ґвалт кричи. В нас, на жаль, є ще окремі люди, які розділяють: це моє. а це колгоспне, і не хочуть працювати-, виставляючи напоказ свої старість і неміч. І тут перше місце ззаду займає товариш Жикін Ілля. Він встановив у цьому, можна сказати, своєрідний рекорд, виробивши з початку року і до цього дня нуль цілих і сімдесят п'ять сотих одного трудодня. (Пожвавлення. Сміх. Вигук Гладишева: "Ганьба!"). Я, звичайно, розумію, що Жикін — інвалід громадянської війни, бо не має двох ніг. Але тепер він цими своїми ногами спекулює. Керівництво колгоспу й партійна організація складаються не зі звірів, і ми можемо його зрозуміти. Ніхто, товариші, Жи-кіна не змушує працювати кур'єром чи ж на косовиці. Але полоти він цілком спроможний. Сів собі в борозну і тихцем повзай від кущика до кущика, виполюючи траву й виконуючи мінімум трудоднів. І нічого совати нам у лице свої ноги, яких нема. (Вигук Гладишева: "Правильно!")

Оратор помовчав, оцінюючи враження, справлене на учасників мітингу, і неквапно вів далі:

— Ось, товариші, прочитав я недавнечко книжку Миколи Островського "Як гартувалась сталь". Це дуже гарна книжка, і я раджу кожному її гірочитати, хто грамотний. Там розповідається про людину, котра, пройшовши крізь вогні і води революції і громадянської війни, зосталася не те що без ніг і без рук, але ще й осліпла на обидва ока і, прикута до ліжка ланцюгами хвороби, знайшла в собі силу і мужність служити своєму народові і написала книгу. Від вас ніхто цього не

вимагає. Ви книгу не напишете. Але почитати раджу. І, зокрема, вам, товаришу Жикін, персонально. Тут він чи ні? (Голос Шикалова: "Немає"). Ось бачте, не вшанував, не прийшов навіть з такого приводу. Ви скажете, що він без ніг. Я й сам те знаю. Але коли йому треба, він їздить на своїх коліщатах не гірше, ніж інші на велосипеді. От Іван Тимофійович не дасть збрехати, ми якось за Жикіним бігцем бігли, а наздогнати не змогли. Так можна було сюди приїхати на коліщатах? Можна. Людина він, звичайно, заслужена, і ніхто цих заслуг у нього не відбирає. Але минулі заслуги нікому не дають права спочивати на лаврах, хоча й без ніг. (Вигук Гладишева: "Правильно!")

Завершивши критику недоліків, парторг знову втупився в папірець, бо далі йшла врочиста заключна частина, в якій не варто робити помилок.

Чим далі парторг говорив, тим більша схвильованість відбивалася на обличчі голови. Натовп, що стояв перед ними, помітно рідшав. Спочатку зникла за рогом контори баба Дуня. За нею через певний час пішла і щезла Нінка Курзова. Це не поминуло ока Тайки Горшкової, яка, штовхнувши ліктем свого чоловіка Мишка, показала йому очима на Нінку. Аплодуючи черговій фразі промовця, Тайка з Мишком стали просуватися до рогу контори. Коли в тому ж напрямку рушив Степан Луков, голова мовчки показав йому кулак. Луков зупинився. Але досить було Івану Тимофійовичу на мить одвернутися, як серед учасників мітингу не лишилося ні Лукова, ні Фролова, і його, Голубєва, дружина також випарувалася. Голова поманив пальцем Шикалова, який неспокійно заозирався, той навшпиньки зійшов на ґанок, вислухав відданий пошепки наказ, покивав головою, щез і більше,не з'являвся.

Усього цього не помічав парторг Килін, читаючи заключну частину своєї доповіді. Але коли, дійшовши до кінця, він підвів голову навстріч очікуваним оплескам, то побачив тільки спини своїх слухачів, які дружно віддалялися в невідомому напрямку. В пилюці майдану перед конторою стояв сам лише Чонкін. Спершись підборіддям на цівку гвинтівки, він заглибився в сумні роздуми про походження людини.

7

Продавщиця Раїса сиділа в себе в магазині, розмірковуючи над незрозумілим. Учора вона отримала в райспожив-спілці партію товару і, вирішивши скористатися конем, поїхала зразу не додому, а до зовиці, яка жила за дванадцять кілометрів від Долгова. В зовиці вона випила червоного вина, послухала патефон, сама поспівала, лягла пізно і пізно встала. Потім, доки снідала (знову з червоним вином), доки запрягала, годині о дванадцятій тільки виїхала. В дорозі пробула довго, нікого не зустрівши. І нарешті дісталася в село, нічого не знаючи про події, що відбувалися в світі. Щоправда, в'їжджаючи в село, вона побачила великий натовп біля контори, але не надала побаченому значення, подумавши: "Може, просто так".

Під'їхавши до магазину, Раїса розвантажила товар і стала розкладати на полиці. Саме тоді з'явилася перед нею баба Дуня. І попросила продати їй п'ятдесят шматків мила.

— Скільки? — сторопіла Раїса.

— П'ятдесят.

— Та куди ж тобі стільки! — чудувалася Раїса.

— Так же ж, Раєчко, адже таке в світі коїться,— улесливо сказала баба,— треба ж і запастися.

— Та що ж таке коїться?

— Так же ж...— баба Дуня хотіла послатися на віроломний напад, але вчасно дотямкувала, що Раїса не має про це поняття, і стала бурмотіти щось стосовно гостей, які мають до неї наїхати. Раїсу таке пояснення не влаштовувало.

— Навіщо ж гостям стільки мила? — не могла вона своїм розумом збагнути.— Ну, два шматки, ну, три, ну, десять. Але півсотні навіщо?

— Мало чого,— ухильно похитала головою баба Дуня, але відступати не збиралася.

— Коли тобі вже так треба, бери,— здалася Раїса. Вона витягла з кутка розкритий ящик з милом, в ньому виявилося всього тридцять вісім шматків, з них два Раїса взяла собі.

— А мішечка не даси? — запитала баба Дуня, проводжаючи відкладені два шматки жалібним поглядом.

— А повернеш? — запитала Раїса.

— Як же ж не повернути? — баба Дуня навіть образилася.— Мені, Раєчко, чужого не треба, я ж не злодійка.

Раїса допомогла вкласти куплене в брудний мішок і викинула на прилавок.

— Ще чого?

— Сольки б,— пом'явшись, зітхнула баба.

— Скільки?

— Та пудика півтора.

— Ти що, бабо, здуріла, чи що? Що ти з нею робитимеш, з сіллю?

— Капустки засолити треба, огірків, помідорів.

— Які ж зараз огірки та помідори? Може, гичку засолиш?

— Можна й гичку,— погодилася баба Дуня.— А потім воно, знаєш, як буває. Ниньки сіль є, а завтра немає, або сіль є — грошенят катма. Так що ти вже не сердься, а відпусти мені сольки.

— Ну гаразд,— здалася Раїса.— Пуд дам, більше і не проси.

— Ну давай хоч пуд,— поступилася стара, передбачаючи, що час її кінчається.

Сипати сіль було нікуди. Довелося викласти мило, насипати сіль, потім перекласти газетами і згори накидати мило.

— Усе, чи що? — з надією запитала Раїса. Стара пом'ялася і нерішуче запитала:

— Сірничків мені б іще.

— Скільки? — тоскно запитала Раїса.— Тисячу коробок?

— Та ти що, тисячу! — благородно обурилася стара.— Коробок сто, більше не треба.

— Десять дам,— сказала Раїса.

Зійшлися на двадцяти. Баба більше сперечатися не стала, покидала сірники в мішок. Раїса, прикинувши на рахівниці, назвала суму. Баба Дуня засунула руку під трикотажні рейтузи, довго мацала, відтак

витягла вузличок з брудної квітчастої ганчірки, напханий складеними один до одного карбованцями. Стара була не надто грамотна, але гроші рахувати вміла. Незважаючи на це, вона викладала свої карбованці по одному, щоразу зупиняючись і дивлячись на Раїсу в містичній надії, що та скаже "годі". Раїса була терпляча і діждалася, доки баба викладе все, що треба. На решту грошей стара купила два кілограми сухих дріжджів, шість пачок грузинського чаю, дві пачки зубного порошку "Утро" і для племінниці маленьку ляльку в картонній коробці, на якій було написано: "Лялька Таня № 5 в капелюшку".

Після цього стара не стала гайнувати часу і завдала мішок на плече.

— Дивись, бабо, аби пуп не розв'язався! — гукнула їй навздогін Раїса.

— Не бійся,— відповіла баба і зникла за дверима.

Не встигла Раїса обдумати дивну поведінку баби Дуні, як двері розчинилися, і в магазин вбігла Нінка Курзова. Косинка збилася набік, коси розпатлані, обличчя червоне. Не привітавшись, стала нишпорити запаленими очима по полицях.

— Тобі чого, Нінко? — доброзичливо запитала Раїса.

— Чого? — Нінка стала гарячково метикувати, що саме їй потрібно, але те, що пам'яталося по дорозі, тепер раптом усе вилетіло з голови.

— Ну, а все-таки?

— Мило є? — згадала Нінка, чого хотіла.

— А багато тобі? — обережно запитала Раїса, покосував-ши на ті два шматки, що зоставила собі.

— Сто шматків,— ляпнула Нінка.

— Та ви збожеволіли, чи що? — не витримала Раїса.

— Ну, дев'яносто,— скинула Нінка.

— А сто дев'яносто не хочеш?

— Давай, скільки є, тільки швидше,— погодилася Нінка.

— Та де ж я тобі візьму, коли баба Дуня щойно все забрала.

— А, баба Дуня!

Нінка рвонула до дверей, але Раїса встигла раніше і загородила собою вихід.

— Пусти! — тицьнулася в неї Нінка.

— Чекай, Нінко, скажи мені, що це ви всі по мило бігаєте? Що сталося?

На якусь мить Нінка сторопіло і здивовано витріщилася на Раїсу.

— А ти не знаєш, що сталося?

— Ні.

— Ну й дурепа! — сказала Нінка і, відштовхнувши Раїсу, вискочила надвір.

Баба Дуня тягла свою здобич. Ноша була нелегкою. Однієї солі пуд, та мила тридцять шість шматків по чотириста грамів кожен. Плюс до того два кілограми дріжджів, зубний порошок, лялька Таня № 5 (та ще й в капелюшку) і на мішок кілограм треба накинути. Що не кажи, вага вийшла чимала. Чим далі, тим частіше стара відпочивала, прикладаючись мішком до найближчих парканів. Однак, кажуть, свій тягар не тяжить. І усвідомлення того, як вдало вона все придбала, додавало сил. І от, коли, відпочивши востаннє, баба Дуня була вже поряд зі своєю хатою, коли зоставалося їй кроків, може, десять, щонайбільше п'ятнадцять, хтось ззаду різко смикнув за мішок.

Баба Дуня озирнулася і побачила Нінку Курзову.

— Бабо, скидай мішок, ділитися будемо,— швидко сказала Нінка.

— Га? — в моменти особистих катаклізмів баба Дуня одразу глухла на обидва вуха.

— Давай ділитися,— повторила Нінка.

— А хто ж у мене буде, Ніночко, телитися? — зажурилася стара.— Я корову свою ще позаторік продала. Мені її не прогодувати. А коза взимку окотилася, а навесні дуба врізала,— баба скрушно похитала головою і всміхнулася.

— Ти мені, бабо, своєю козою голови не мороч, а давай мило,— сказала Нінка.

— Ні,— відмовлялася баба,— не мила. Не встигла підлогу помити.

— Бабо,— стомлено примружилася Курзова.— Давай ділитися по-доброму. А ні — все одберу. Пойняла?

— Не підняла,— зітхнула стара.— Хіба ж з моїми силами...

— Бабо! — втрачаючи терпець, Нінка випустила мішок, схопила стару за груди і закричала їй в самісіньке вухо: — Ти, бабо, мели, що завгодно, а мило давай. Що ж тобі все одній? У мене також сім'я і діти... скоро будуть. Скидай мішок, не тягни.

— А, ти щодо мила! — проти бажання здогадалася стара.— А ти сходи до Раїси, в неї є.

— Брешеш! — вигукнула Нінка.

— Ти не кричи,— образилася баба,— я, знать, не глуха. Треба тобі, попроси — дам. Аякже. Все ж таки сусіди. Коли ми одна одній помагати не будемо, так тоді хто ж?

Баба поставила на землю мішок і, випробовуючи Нінчине терпіння, довго його розв'язувала неслухняними пальцями. Потім засунула всередину руку і стала лапати, обмацуючи шматки. їй хотілося вибрати шматок щонайменший, але кожен наступний здавався їй більшим від попереднього. Нарешті вона зітхнула, витягла один шматок і поклала перед собою на траву. І подивилася сумним поглядом. Звичайно, це був надто великий шматок, і стара подумки різала його навпіл, але уява Нінки малювала зовсім іншу картину. Баба Дуня ще раз зітхнула і стала зав'язувати мішок.

— Постривай, бабо! — Нінка знову вхопилася за мішок.— Ти це облиш, давай діли по-чесному. Скільки там є, половину тобі, половину мені. А ні — все одберу.

— Нінко, ти що? — всерйоз захвилювалася баба.— Ображаєш стару. Я ж тебе ще маленькою в люльці гойдала. Ти вже краще пусти, бо закричу.

— Кричи, кричи! — сказала Нінка і штовхнула стару в груди.

— Батечку! — схлипнула баба Дуня, падаючи на спину.

Не звертаючи на неї ніякої уваги, Нінка схопила мішок і кинулася геть. Пробігши декілька кроків, зупинилася, повернулася, підхопила з землі той шматок мила, який викладала баба Дуня, і побігла назад. Але тут хтось вхопив мішок ззаду.

— Ох ти, вражина! — замахнулася Нінка, думаючи, що то баба Дуня. Але, озирнувшись, побачила перед собою Мишка Горшкова, за яким стояла Тайка.

— Не квапся,— посміхнувся Мишко.— Давай порівну.

— Зараз порівняю,— сказала Нінка, смикаючи мішок до себе.— Спішу аж перекидаюсь.

— І-і-і! — заверещала Тайка і вчепилася в Нінчині коси.

— Грабують! — заволала Нінка і двигонула Тайку ногою в живіт. А з-за городу Степана Фролова вже насувався велетенський натовп, на чолі його мчав Плечовий і вимахував над головою кілком, висмикнутим з чийогось тину.

9

Коли голова Голубев, парторг Килін, а за ними й Чонкін прибули до місця події, очам їхнім відкрилося неповторне видовище. Учасники мітингу, збившись в одну купу, являли собою багатоголову, багаторуку і багатоногу гідру, яка гула, дихала і ворушила всіма своїми головами й кінцівками, наче намагаючись видрати щось із власних нутрощів. Окремі люди були помітними частково і лише в переплутаному вигляді. В голови ворухнулося на тім'ї поріділе волосся, коли він побачив у Степана Фролова, що вилазив з купи, жіночі груди, котрі, коли придивитися, виявилися грудьми Тайки Горшкової. Дві розведені в боки ноги в

брезентових чоботях силкувалися втягнутися назад, а третя, з задертою штаниною, боса, стирчала вертикально у вигляді антени, і на ній від кісточки до коліна синіло розмите часом татуювання: "права нога".

Сумна ця картина доповнювалася собаками, які, збігшись з усього села, гасали довкола загального сум'яття і відчайдушно гавкали. Серед них Чонкін на свій подив помітив і кабана Борка, який бігав, рохкав і вищав більше за всіх, наче намагаючись показати себе найголовнішою собакою.

Друга свого і сусіда Гладишева Чонкін знайшов неподалік, він височів над битвою. Заклавши руки за спину, з болем за своїх односельців спостерігав Кузьма Матвійович кипіння пристрастей.

— Ось, Ваню, тобі наочний доказ, від кого походить ця тварина, яка гордовито називає себе людиною.

Гладишев поглянув на Чонкіна і сумно похитав головою. Раптом гідра виплюнула до ніг селекціонера напіврозчав-лений шматок мила.

— Ось через що люди втрачають свою подобу,— вказав Гладишев на предмет усіх нещасть і гидливо відкинув його носком чобота. І пішов геть, підштовхуючи об'єкт своєї зневаги ногами, наче через наукову неуважливість. Але не пройшов він і п'яти кроків, як збоку підлетів якийсь хлопчик, підхопив на льоту цей жалюгідний шматок і, ухилившись від жорстокої руки селекціонера, кинувся навтіки.

— Ось вона, наша молодь,— повідомив Гладишев, повернувшись до Чонкіна,— наша зміна і наша надія. За що боролися, на те й напоролися. На країну нападає підступний ворог, люди гинуть за Батьківщину, а цей шкет останній шматок мила рве в старої людини.

Гладишев важко зітхнув і насунув капелюха на лоб, марно чекаючи від долі чергового подарунка.

10

Після хвилинної розгубленості Килін з Голубєвим вступили в нерівний бій з несвідомим натовпом. Порадивши парторгу зайти з протилежного боку, голова стрімголов ринувся в бійку і через деякий час витягнув звідтіля Миколу Курзова в подертій сорочці з прилиплим до плеча кавалком мила і головою, вкритою зубним порошком.

— Стій тут! — наказав йому Іван Тимофійович і пірнув знову в купу, але дістався аж до її дна, знайшов там того Самого Курзова вже не тільки в розідраній сорочці, але й з роз'юшеним носом і чітким відбитком чийогось чобота на правій щоці.

Незважаючи на свою м'яку вдачу, Голубев розлютився. Випірнувши з Курзовим на поверхню, він підвів його до Чонкіна і попрохав:

— Ваню, будь другом, постережи. Коли що, одразу стріляй, я відповідаю.

Голова втретє кинувся до гідри, і вона його проковтнула.

Курзов, поставлений під охорону, одразу заспокоївся, нікуди більше не рвався, стояв, важко дихаючи і торкаючи пальцем розпухлого носа.

А Чонкін шукав очима Нюру, яка була десь там, у цій бійці, і нервував, боячись, що її задушать. І коли перед ним майнуло знайоме плаття, Чонкін не витримав.

— На, потримай,— він тицьнув гвинтівку Курзову і підбіг до бійки, сподіваючись, що йому вдасться схопити і витягти Нюру. Тут хтось сильно штовхнув його в бік. Чонкін похитнувся і відірвав од землі одну ногу, намагаючись відновити рівновагу, але його смикнули за іншу ногу, і він звалився в загальну купу. Його закрутило, мов тріску у вирі. То він опинявся на самому низу, то виринав нагору, то знову потрапляв

усередину між тілами, що пропахли потом і керосином. І хтось хапав його за горло, і він також кусав і дряпав когось.

Коли він опинився на самісінькому дні, і його протягли потилицею по землі, і рот засипали пилом, а очі зубним порошком і він, кашляючи, чхаючи, відпльовуючись, рвонувся назад, у цей самий момент обличчя його потонуло в чомусь м'якому, теплому, рідному.

— Це ти, Нюрко! — схлипнув він приглушено.

— Ваню! — зраділа Нюра, відбрикуючись від когось ногами.

Говорити обоє не мали змоги і лежали, уткнувшись один в одного, на дні розбурханого бойовиська, доки хтось не заїхав Чонкіна закаблуком у підборіддя. Він зрозумів, що час вибиратися, і порачкував назад, підтягуючи Нюру за ноги.

11

— Ну от,— сказав парторг Килін, тримаючи в руках мішок з залишками ширвжитку.— Отепер справа інша. Зараз ви знову зберетеся, і мітинг ми все ж закінчимо. А хто думає інакше, той з цього мішка нічого не одержить. Ходімо, Іване Тимофійовичу.

Килін перекинув через плече мішок, що значно полегшав, і рушив першим.

На місці недавнього бойовиська, сидячи в пилюці, плакала баба Дуня. Вона плакала, обхопивши голову чорними, скривленими від подагри долонями. Трохи збоку лежала розшматована картонна коробка і окремо від неї лялька Таня № 5 без капелюшка і з надірваною головою.

Плечовий взяв стару під пахви, допоміг підвестися.

— Ходімо, бабко,— сказав він.— Годі плакати, ходімо поаплодуємо.

12

Не встигли з'юрмитися на колишньому місці, як за цариною виник стовп куряви і став швидко просуватися до контори. Люди шарпнулися вбік. Стовп покрутився біля контори й опав. З пилюки виникла "емка". Люд здивувався, начальство захвилювалося. Раз "емка", то не інакше, як хтось із області. В районі навіть перший секретар товариш Ревкін пересувається виключно на "козлі".

З "емки" висипали якісь люди з блокнотами й фотоапаратами. Один підбіг до задніх дверцят, розчинив їх. З дверцят висунулися спершу величезні сідниці, обтягнуті синім, а відтак з'явилася і вся власниця сідниць, тілиста жінка в бостоновому костюмі, білій блузці і/ з орденом на грудях ліворуч.

— Люшка, Люшка,— мов сухе листя зашаруділо в натовпі.

— Здорові були, земляки! — голосно сказала приїжджа і крізь публіку, яка шанобливо розступилася, попрямувала до ґанку. Дорогою окремо кивнула Плечовому, котрий дивився на неї з іронією: — Здрастуй, брате!

— Бувай здорова,— відказав Плечовий.

Раптом жінка вздріла миршавого чоловічка Єгора Мяки-шева, який скулився в натовпі.

— Єгоре! — вона метнулася в натовп і витягла Єгора на видноту.— Що ж це ти свою кохану дружину не стрічаєш? Чи ж не радий?

— Та ну,— знітившись, пробурмотів Мякишев і похнюпився .

— А ти не нукай,— сказала Люшка.— Цілуй жінку, давно не бачилися. Тільки губи спершу витри, а то знову, бачу, яйця сирі трощив, — вона нахилилася до Мякишева і підставила йому спершу одну щоку, потім другу. Мякишев витер губи брудним рукавом і приклався, куди було вказано. Люшка поморщилася.

— Тютюном тхне, не дай Боже. Та нічого, тютюновий дух мужеський заміняє. А вже ж я за тобою так знудилася, передати не можу. Як там, думаю, половина моя законна проживає? Чи не сумно йому одному в холодному ліжку? А може, вже кого притяг, га?

Мякишев, розгубившись, дивився на дружину незмигно.

— Та на біса йому когось тягти? — голосно озвався Плечовий.— Коли він з конем живе на стайні.

У натовпі хтось хихикнув, решта притихла. Прибулі з блокнотами перезирнулися. Люшка зупинилася і звела на Плечового важкий погляд.

— Усе дурня справляєш, брате? — запитала вона з прихованою погрозою.

— Справляю,— охоче погодився Плечовий.

— Ну-ну,— сказала Люшка,— гляди, дожартуєшся.

І, повільно зійшовши східцями ґанку, зникла за розчиненими дверима.

У кабінеті стало тісно од прибулих гостей. Люшка одразу всілася за головин стіл, Килін примостився збоку, кореспонденти повсідалися попід стінами. Голубєв став біля сейфу, притисши плечем його дверцята.

— Ну, що, начальники? — бадьорим голосом запитала Л юшка.— Як живете?

— Та як живемо? — розвів руками парторг.— По-простому живемо, по-селянськи. З народом ось потроху воюємо.

— А в чому річ? — поцікавилася Люшка.

— Та так,— ухилився Килін.— Ти про себе розкажи. Адже в столиці живеш. Мабуть, зі Сталіним щодня чаї розпиваєш?

— Ну, щодня, не щодня, а, бува, стрічаємося.

— Ну і який він із себе? — жваво поспитав Голубев.

— Як тобі сказати? — замислилася Люшка.— Дуже проста людина,— сказала вона, покосувавши на кореспондентів.— І дуже скромна. Як прийом у Кремлі, так неодмінно до себе підкличе, привітається за ручку: "Здрастуйте, Люша! Як живете? Як здоров'я?"— Дуже чуйна людина.

— Чуйна? — жваво перепитав голова.— Ну, а який він узагалі вигляд має?

— Добрий вигляд,— сказала Люшка і раптом заплакала.— Важко йому зараз. Один за всіх нас думає.

13

Люшка народилася і виросла в бідній селянській сім'ї. Влітку наймитувала, зиму постійно проводила на печі, не маючи ні валянок, ні штанів. До колективізації вона не могла стати знаменитою дояркою, оскільки напівздохла корівчина, що була в господі, рекордних надоїв не давала. Коли ж корівчина внаслідок скупого харчу й зовсім здохла, від

неї й геть не стало користі. До такого ж сумного результату могло б прийти і Люшчине життя, але тут наспіли благодатні зміни. В колгосп Люшка записалася однією з перших. Потім дали їй колишніх куркульських корів. Щоправда, тих надоїв, які були раніше, корови вже не давали, але за інерцією продовжували доїтися щедро. Поступово Люшка ставала на ноги. Взулася, одяглася, вийшла заміж за Єгора, вступила в партію. Небавом повсюди стали висувати передовиків і ударників, і Люшка з усіх показників цілком підійшла під цю категорію. В місцевій і центральній пресі з'явилися перші замітки про Люшчині досягнення. Але справжній злет її розпочався, коли якийсь кореспондент з її слів (а може, й сам вигадав) обнародував у газеті сенсаційне повідомлення, що Люшка пориває з дідівським методом доїння корів і віднині береться смикати корову за чотири дійки одночасно — по дві в кожній руці. Тут все й почалося. Виступаючи в Кремлі на з'їзді колгоспників, Л юшка запевнила присутніх і особисто товариша Сталіна, що з відсталою колишньою технологією покінчено раз і назавжди. А на репліку товариша Сталіна "Кадри! Кадри!" зобов'язалася навчити своєму методу всіх доярок свого колгоспу. "А чи ж вийде в усіх?" — лукаво запитав товариш Сталін. "Таж у кожної доярки, товаришу Сталін, по дві руки",— хвацько сказала Л юшка і виставила наперед власні долоні. "Правильно!" — посміхнувся Сталін і кивнув головою. Відтоді вже й зовсім не бачили Л юшку в рідному колгоспі. То вона засідає у Верховній Раді, то присутня на нараді, то приймає англійських докерів, то бесідує з письменником Ліоном Фейхтвангером, то отримує орден у Кремлі. Прийшла до Люшки велика слава. Газети пишуть про Люш-ку. Радіо говорить про Л юшку. Кінохронікери знімають фільми про Люшку. Журнал "Огонёк" на обкладинці друкує Люшчин портрет. Червоноармійці пишуть, хочуть одружитися.

Зовсім замоталася Люшка. Прискочить на день-другий в рідне село, посмикає корову за дійки перед фотоапаратом і далі. Сесія в сільгоспакадемії, зустріч з письменниками, виступ перед ветеранами революції... І від журналістів ніякого спасу. Куди Люшка, туди й вони. Для них сама Люшка стала вже не гірше дійної корови. Строчать про неї

статті, нариси, пісні складають. Та й сама вона, геть знавіснівши, повірила вже, що всі ці журналісти тільки для того й створені, аби готувати їй статті, доповіді, описувати її життя і фотографувати.

Виник і поширювався так званий мякишевський рух. Мя-кишівці (з'явилася така назва) брали зобов'язання, заполонили верховні органи, ділилися досвідом через газети і красувалися на кіноекранах. Корів доїти зовсім стало нікому.

14

— Ну що з вами робити? — з досадою звернувся до народу парторг. — Ось ви зібралися і стоїте. І думаєте, що організовано стоїте. А я звідсіля, згори, щось ніякої організованості не помічаю. Я помічаю тільки, що кожен намагається стати позаду, аби потім першим бігти до магазину. І вам нікому не соромно. Хоч би землячки своєї посоромилися. Адже вона в нас легендарна. Особисто з товаришем Сталіним неодноразово зустрічалася. А з нею кореспонденти. Вони ж можуть про все написати. Я вас, товаришу кореспондент,— звернувся він до одного з прибулих,— особисто прошу, напишіть і надрукуйте на весь Радянський Союз. Напишіть, що в нашому колгоспі народ несвідомий. Повсюди свідомий, а тут— ні. Нехай стане їм соромно. Розбрелися, розтяглися, як стадо, слово честі. Ану ж бо, давайте всі до гурту, та щільніше. І коли ви не вмієте стояти як належить, то я вам скажу так: чоловіки всі візьмуться за руки, а жінки посередниці. Ото й стійте. Хоча так теж кепсько. А плескати хто буде? Попідручки беріться. Тепер інша річ.

Навівши таким чином лад, Килін надав слово Люшці. Л юшка виступила наперед, помовчала трохи і розпочала тихо, по-домашньому.

— Жінки й чоловіки! — сказала вона.— Важке горе звалилося на нас із вами. Підступний ворог напав на нашу країну без оголошення війни. А ще ж недавно прикидалися друзями. Бувши в Москві два роки тому, мені

довелося бачити їхнього Ріббентропа. Правду скажу, не справив він на мене враження. Чоловічина нестатурний, на кшталт нашого, припустимо...— вона пошукала очима, з ким би порівняти, хоча порівняння приготувала заздалегідь,— та скидається на Степана Фролова, ну, звісно, тямковитіший. Усміхається, все по-своєму шпрехен зі дойч тости проголошує, однак і тоді ще мені Климент Єфремович Ворошилов сказав на вухо: "Ти, Люшо, не дивись, що він такий привітний, насправді ж камінь за пазухою, ох, який тримає". І тепер часто я згадую слова Климента Єфремовича і думаю, так, справді, камінь тримали ці пани за пазухою. Жінки й чоловіки! Тепер, коли сталося таке нещастя, нам більше й робити нічого не зостається, як згуртуватися довкола своєї рідної партії, довкола особисто товариша Сталіна. Ось буду в Москві, побачу його, рідного, дозвольте сказати від вашого імені, що всі трудівники нашого господарства всі свої сили оддадуть... та не лізь ти в очі зі своїм фотоапаратом,— несподівано, на загальне задоволення, повернулася вона до кореспондента, який знімав її, повиснувши на поруччях.— Збоку знімай! Всі сили віддадуть для підвищення врожайності. Все для фронту, все для перемоги! — Вона помовчала, зат-нулася, збираючи думки. І тихо вела далі: — До вас, жінки, звернення особливе. Не сьогодні-завтра мужики наші, наші чоловіки, наші брати підуть захищати свободу. Війна є війна, може, й не кожному вдасться повернутись. Але доки вони будуть там, ми тут самі залишимося. Важко доведеться. І дітлахи малі, і в хаті треба прибрати, і зготувати, і випрати, і за своїм городом доглянути, і про колгоспну справу не забувати. Хочемо ми того чи ні, а тепер кожній за двох, за трьох доведеться працювати. І за себе, і за чоловіків. І ми це повинні витримати і витримаємо. Чоловіки! Йдіть на фронт, виконуйте свій чоловічий обов'язок, захищайте нашу Батьківщину від супостатів до останку. А щодо нас не турбуйтеся. Ми вас замінимо...

Люшка говорила просто, дохідливо, і ті, які стояли внизу, то плакали, то всміхалися крізь сльози. Та й сама Люшка декілька разів приклала хустинку до очей. А далі з усіма своїми кореспондентами сіла в "емку" і, піднявши куряву стовпом, покотила в свої високі сфери.

Після мітингу, як було обіцяно, поділили сіль, сірники й мило. Своя частка дісталася й Нюрі: півшматка мила, кульок солі та сірників дві коробки. Додому вона повернулася — вже вечоріло. Чонкін сидів при вікні і з допомогою шила та сурової нитки (дратви не було) намагався полагодити черевик".

— Ось,— Нюра виклала на стіл свою здобич.— Дали. Чонкін позирнув без інтересу.

— Може, завтра все ж приїдуть,— сказав він із зітханням.

— Хто? — запитала Нюра.

— Хто, хто,— розсердився Чонкін.— Війна йде, а я тут... Нюра нічого не відповіла. Дістала з печі гороховий суп,

донесла до столу і розплакалася.

— Ти що це? — здивувався Чонкін.г

— Чого ж це ти так на війну рвешся? — крізь сльози сказала Нюра.— Та невЯсе ж тобі там буде краще, ніж у мене?

15

Гладишеву не спалося. Він витріщався в пітьму, зітхав, охкав і ловив на собі блощиць. Та не блощиці йому спати не давали, а думки. Вони крутилися довкола одного. Своїм дурнуватим запитанням на мітингу Чонкін збурив йому душу, похитнув його, здавалося б, непорушну віру в науку й наукові авторитети. "Чому кінь не стає людиною?" А й справді, чому?

Притиснутий Афродітою до стіни, він лежав, розмірковував. Дійсно, кожен кінь працює багато, більше від будь-якої мавпи. На ньому їздять верхи, возять найрізноманітніші вантажі. Кінь працює влітку і взимку по багато годин, не знаючи ні вихідних, ні відпусток. Тварина, звичайно, не найдурніша, але все ж жоден з усіх коней, що їх знав Гладишев, не став ще людиною. Не знаходячи хоч якогось прийнятного пояснення такій загадці природи, Гладишев шумно зітхнув.

— Ти не спиш? — голосним шепотом запитала Афродіта.

— Сплю,— сердито відповів Гладишев і одвернувся до стіни.

Щойно став долати його сон, як. прокинувся й заплакав Геракл.

— Ш-ш-ш-шшш-шш,— зашикала до нього Афродіта і, не встаючи, стала гойдати з гуркотом колиску. Геракл не вгавав. Афродіта спустила ноги з ліжка, вийняла Геракла з колиски і дала йому цицьки. Дитина заспокоїлася і зацмокала губами. Годуючи її, Афродіта однією рукою нишпорила в колисці, мабуть, міняла пелюшки. Але коли вона поклала сина на місце, той знову заплакав. Афродіта гойдала колиску й наспівувала:

Баю-баюшки-баю, Спи, Герушо, на краю...

Далі слів вона не знала і нескінченно повторювала одне й те саме:

Баю-баюшки-баю, Спи, Герушо, на краю...

Нарешті дитина заснула. Притихла Афродіта, став засинати й господар дому. Але щойно він заплющив очі, як цілком виразно почув, що прочинилися двері. Гладишев здивувався. Невже він, лягаючи спати, не замкнув їх? А коли навіть і так, то хто б це міг у такий пізній час, бачачи, що у вікнах немає світла, турбувати людей?

Гладишев насторожився. Може, примарилося? Ні. Хтось пройшов через сіни, тепер навпомацки лапав у коридорі. Кроки наближалися, і ось уже з рипінням прочинилися двері до кімнати. Гладишев звівся на лікті, напружено вдивляючись у темряву, і, на свій великий подив, упізнав у тому, хто ввійшов, коня Осоавіахіма. Гладишев струсонув головою, аби отямитися і переконатися, що все це йому не привиджується, але все було насправді так, і Осоавіахім, якого добре знав Гладишев, бо саме на ньому Кузьма Матвійович звичайно возив на склад продукти, власною персоною стояв посеред кімнати і шумно дихав.

— Здрастуй, Кузьмо Матвійовичу,— несподівано сказав він людським голосом.

— Здрастуй, здрастуй,— усвідомлюючи дивовижність того, що відбувалося, стримано відповів Гладишев.

— Ось я прийшов до тебе, Кузьмо Матвійовичу, повідомити, що я тепер став людиною і продуктів більше не возитиму.

Кінь чомусь зітхнув і, переступаючи з ноги на ногу, стукнув копитом об підлогу.

— Тихіше, тихіше,— зашикав Гладишев.— Дитя розбудиш,— відсунувши злегка Афродіту, він сів на ліжку і, відчуваючи незвичайну радість від того, що йому, можливо, першому з людей довелося стати свідком такого чудового феномена, нетерпляче запитав:

— Як же тобі вдалося стати людиною, Осю?

— Та воно, бач, як вийшло,— задумливо сказав Осоаві-ахім,— я останнім часом багато працював. Сам знаєш, і продукти возив зі складу, і гною не цурався, і орати доводилося — ні від чого не відмовлявся, і от у результаті копіткої праці перетворився я нарешті на людину.

— Цікаво,— сказав Гладишев,— це дуже цікаво, тільки на кому я тепер продукти возитиму?

— Ну, це вже твій клопіт, Кузьмо Матвійовичу, — похитав головою кінь.— Доведеться підшукати заміну. Візьми хоча б Тюльпана, він ще людиною не скоро бтане.

— Чому ж так? — здивувався Гладишев.

— Лінивий тому що, все робить з-під палиці. Доки його не вдариш, з місця не зрушить. А щоб людиною стати, треба ганяти, знаєш як? Ого-го-го! — він раптом заіржав, але враз і спохопився.— Вибач, Кузьмо Матвійовичу, даються ще взнаки кінські пережитки.

— Нічого, буває,— вибачив Кузьма Матвійович.— Ну, а цікаво мені знати, що ти тепер думаєш робити? В колгоспі зостанешся, чи як?

— Навряд,— зітхнув Осоавіахім.— Мені тепер тут з моїм талантом робити нічого. Подамся, певно, в Москву, професорам покажуся. Може, з лекціями виступатиму. Ех, Кузьмо Матвійовичу, життя для мене тепер допіру лише розпочинається, одружився б, дітей понароджував для дальшого прогресу науки, а от не можу.

— Чому ж?

— Ще й запитуєш,— гірко всміхнувся Осоавіахім.— Ти ж сам вісім років тому що мені вчинив? Позбавив необхідних для продовження роду частин організму.

Незручно стало Гладишеву.

Він знітився і начебто аж почервонів, добре, що темно й не видно.

— Вибач, друже Осю,— сказав він щиро.— Якби ж то я знав, що ти людиною станеш, та хіба ж я дозволив би собі. Я ж то гадав, кінь, він і є кінь. Якби ж то я знав...

— Якби ж то,— передражнив його Осоавіахім.— А кінь то що? Хіба ж він не жива істота? Хіба ж од нього можна відбирати останню радість? Ми ж у кіно не ходимо, книжок не читаємо, одне тільки й лишається, а ти ножем...

Насторожився Гладишев. Щось не те плете Осоавіахім. Ще не встиг людиною стати, а вже критикує. Досягнення, звичайно, значне з біологічної точки зору, а коли надати цій справі ще й політичного забарвлення, то перетворитися коневі на людину ще півділа. Головне, на яку людину — нашу чи не нашу? І, виявивши належну пильність, поставив Гладишев коню запитання, так би мовити, "руба":

— А от ти мені скажи, Осю, коли тебе, приміром, на фронт візьмуть, ти за кого воювати станеш — за наших чи за німців?

Глипнув на нього кінь співчутливо, помотав головою, дурний, мовляв, чоловік.

— Мені, Кузьмо Матвійовичу, на фронт іти нема ніякої можливості.

— Як це нема можливості? — скрадливо поспитав Гладишев.

— А так,— розсердився кінь,— мені на спусковий гачок натискувати нічим. У мене пальців нема.

— Он воно що,— ляснув себе по лобі Гладишев і прокинувся.

Розплющив очі, ніяк не може второпати, куди ж подівся кінь. Обстановка в кімнаті колишня, і він, Гладишев, лежить у своєму ліжку на пуховій перині, притиснутий Афро-дітою до самісінької стінки.

Навалилася вона на нього всією своєю вагою, прицмокує, посвистує уві сні, та з таким апетитом, що аж гидко. Спечно, млосно. Гладишев стусонув дружину плечем — не зрушив. Стусонув удруге — наслідки ті самі. Розсердився, вперся в стіну руками й ногами і так штовхнув Афродіту задом, що вона ледь з ліжка не гепнулася і підскочила.

— Га? Що? — нічого допетрати не може.

— Чуєш, Афродіто? — пошепки поспитав Гладишев.— А куди це кінь дівся?

— Який — кінь? — Афродіта трусила головою, намагаючись щось збагнути.

— Та кінь же, Осоавіахім,— сердився Гладишев на нетямущість дружини.

— О, Господи! — пробурмотіла Афродіта.— Патяка бозна-що. Коня якогось вигадав. Спи собі.

Вона беркицьнулась на живіт, уткнулася в подушку і одразу ж заснула знову.

Гладишев лежав, утупившись у стелю. Свідомість неквапом поверталася до нього, і нарешті він зрозумів, що кінь приходив до нього уві сні. Гладишев був освіченою людиною. Він читав книгу "Сон і сновидіння", яка допомогла йому дати сьогоднішньому сну вірну оцінку. "Вчора наслухався од Чонкіна дурниць, от і наснилося",— міркував він подумки. Але якась дивна думка, котру він не міг висловити, гризла й мучила його, і Гладишев ніяк не міг збагнути, що це означає. Заснути більше не міг. Лежав, крутився, а лишень за вікном засіріло, переліз через Афродіту і став натягати на себе кавалерійське галіфе.

Цього ранку Нюра прокинулася раніше за Івана, ще поночі. Покрутилася, покрутилася, нічого не вдієш, треба вставати. Корову доїти було зарано, задумала сходити до річки по воду. Взяла в сінях відра й коромисло, відчинила двері і зациpеніла — на ґанку хтось сидить.

— Хто це? — запитала вона злякано і двері про всяк випадок потягла на себе.

— Не лякайся, Ганно, це я, Гладишев. Нюра здивувалася, прочинила двері знову.

— Чого ж це ти тут умостився?

— Та так,— непевно відповів Гладишев.— Твій ще не прокинувся?

— Де там,— засміялася Нюра,— спить, як байбак. А що?

— Діло є,— Гладишев уник прямої відповіді.

— Може, розбудити? — Нюра поважала сусіда як вчену людину і гадала, що він з дріб'язкової причини турбувати не стане.

. — Та ні, не варто.

— А чого ж не варто? Я розбуджу. Нехай встає. А то як ніч, так на війну рветься, а як ранок, так не добудишся.

Гладишев дуже не заперечував, бо міркування, яке він хотів повідомити своєму другові, хоча й не мало важливого значення, проте було таким, яке важко втримати при собі.

За хвилину на ґанок вийшов Чонкін у кальсонах.

— Кликав, чи що? — запитав він, чухаючись і позіхаючи. Гладишев не квапився. Він зачекав, доки Нюра візьме

відра і одійде на певну відстань, а вже після того, ніяковіючи, що збудив людину через таку дрібницю, невпевнено мовив:

— Ось ти вчора щодо коня питав.

— Якого — коня? — не зрозумів Іван.

— Ну взагалі, чому, мовляв, він людиною не стає.

— А-а,— Іван згадав, що справді вчора була якась така розмова.

— Так от,— з гордістю повідомив Гладишев,— я зрозумів, чому кінь не стає людиною. Він не стає людиною тому, що в нього пальців немає.

— Ото здивував,— сказав Чонкін.— Це я змалку знаю, що в коня немає пальців.

— Та я тобі не про те. Я кажу не те, що в нього немає пальців, а те, що він не стає людиною, бо в нього немає пальців.

— А я тобі кажу — це всім відомо, що в коня немає пальців.

Тут вони засперечалися, як часто люди сперечаються між собою, доводячи один одне, а другий інше, не намагаючись зрозуміти співбесідника, і мало не полаялися, але на ґанок своєї хати вийшла в білизні Афродіта й покликала чоловіка снідати. Не заперечуючи, Кузьма Матвійович попрямував додому. На столі шкварчала щойно з вогню яєчня з салом. Гладишев присунув до себе сковорідку, сів на лавку і враз відчув сідницями щось не те щоб гостре, проте тверде й нерівне. Він підскочив і озирнувся. На лавці лежала кінська підкова.

— Що це? — строго запитав він, показуючи підкову дружині.

— А звідкіля мені знати? — стенула та плечима.— Он біля порога валялася. Я спершу хотіла викинути, а потім подумала, може, потрібна...

Договорити їй не вдалося. Гладишев схопив підкову, вискочив з-за столу і, як був у розхристаній сорочці, кинувся геть із дому.

Ще віддалік угледів він біля стайні гурт людей, серед яких були голова Голубєв, парторг Килін, обидва бригадири та конюх Єгор Мякишев.

— Що тут скоїлося? — поцікавився Гладишев.

— Кінь утік,— пояснив Мякишев.

— Який — кінь? — похолов від здогадки Гладишев.

— Осоавіахім,— конюх спересердя сплюнув.— Ми тут намітили, яких коней в армію здавати і його також, а він вночі зламав загорожу і щез. А може, цигани вкрали.

— Може бути,— поквапився погодитись Гладишев.

Підполковник Опаликов стояв, розвівши врізнобіч руки й ноги, чекаючи, доки інженер полку Кудлай і два старших техніки надінуть на нього парашут. Опаликов супився. Через кілька хвилин йому належить підняти полк у повітря і спрямувати в район Тирасполя згідно з наказом. Маршрут вивірено, викреслено, інструктаж з льотним складом проведено. Командири ескадрилей доповіли про готовність до зльоту. "Тирасполь так Тирасполь,— міркував Опаликов.— Яка різниця, де тебе зіб'ють? А зіб'ють, нікуди не дінешся. Не нашим "ішакам" з "месерами" битися. Гаразд, казав він сам собі, річ не в цьому. Тридцять чотири роки прожив, і годі. Декому й стільки не вдається. Дещо бачив. Але ж Надька,

Надька..." Згадка про дружину ще більше зіпсувала настрій. "Я тебе чекатиму",— сказала вона. Ще б пак. Ждатиме в чужому ліжку. Сучка! Інші жінки, коли почули про війну, ридали. А вона хоча б сльозинку із себе видушила. Хоч би задля годиться. Ялівка. Певно, навіть рада. Чоловік на фронт, їй — повна воля. Та їй і раніше цієї волі не бракувало. Перетягала на собі всіх, кого тільки могла. Часом ідеш містечком і соромно. Здається, всі на тебе пальцем показують. Он він йде. Командир полку. Взявся полком командувати, а зі своєю власною дружиною впоратися не може. В армії все на виду. Гірше, ніж у селі. Всі про все знають. І про той випадок, коли вона з інтендантом на складі речового постачання, на старих шинелях... До чого опуститися! Адже хотів тоді її застрелити, пістолета з кобури добув... Рука не послухалася. Хоча, звичайно, сам у всьому винен. Як каже Кудлай, бачили очі, що купували... Видно, така вже в неї натура. Ненаситна тварюка. Ну й хай іде вона під три чорти, думав підполковник Опаликов, коли в мотоциклетній колясці під'їхав Пахомов.

— Товаришу підполковник,— Пахомов, вистрибнувши з коляски, рвучко підніс руку до скроні.

— Ну, що в тебе? — перебив його Опаликов, піднімаючи ногу, щоб Кудлаю було зручніше протягти й обгорнути лямку парашута.

— Вантаження аеродромного обладнання в ешелон закінчено,— доповів Пахомов.— Днів через чотири, гадаю, і ми до Тирасполь доберемося.

— Ну-ну,— сказав Опаликов, якого інженер підсаджував на крило.— Так ми тебе там і чекатимемо в Тирасполі.

Він сів у кабіну, посовався, вмощуючись зручніше. Поклав планшет на коліна, ще раз подумки пройшов першу частину маршруту. Зліт. Збір у зоні очікування. Потім курс 257 і 4 градуси поправки на вітер. Після

проходження контрольного пункту на 12 градусів поворот ліворуч. Все нормально, все правильно, тільки от Надька... Опаликов підвів голову.

Пахомов усе ще стояв біля літака, переступав з ноги на ногу.

— Ну, що іще, Пахомов? — звернув на нього увагу командир полку.

— Та ось не знаю, як з Чонкіним бути,— невпевнено сказав комбат.

— З яким ще Чонкіним? — здивовано звів брови Опаликов.

— З червоноармійцем, котрий біля аварійної машини.

— А-а,— Опаликов поставив ноги на педалі, перевірив легкість ходу керма та елеронів, увімкнув тумблер запалення.— Його хіба досі не змінили?

— Та ні ж,— сказав Пахомов.— І машина там.

— Це не машина,— махнув рукою Опаликов,— це домовина. А Чонкін цей що там робить?

— Стоїть,— стенув плечима Пахомов.— Кажуть, ніби навіть одружився.

Він посміхнувся, не знаючи, як поставитися до вчинку бійця.

— Одружився? — вигукнув Опаликов. Це в його голові ніяк не вкладалося. Одружитися в такий час! Тут з дружиною, яка є, не знаєш, що робити.

— Ну, раз одружився, нехай живе,— вирішив він.— Не до нього. Кудлай! — гукнув він інженерові.— Передай по полку, щоб запускали двигуни.

Долю Чонкіна було вирішено.

17

— Я капусняк поставлю варити, а ти піди прижени корову,— засунувши голову в піч, Нюра шумно роздмухувала вогонь.

— Зараз,— Чонкін чистив зубним порошком ґудзики на гімнастерці, і йти йому нікуди не хотілося.

— Зараз, то одразу й рушай,— зауважила Нюра.— Ґудзики можна опісля почистити.

Вона щойно з повною сумкою приплenталася з Долгова, рознесла пошту, стомилася і теп^р була невдоволена тим, що Чонкін не приготував обідати.

Чонкін відклав убік гімнастерку і щітку, підійшов до Ню-ри ззаду і вхопився за неї одразу обома руками.

— Йди, йди,— Нюра невдоволено крутнула задом.

Трохи посварилися. Чонкін посилався на те, що ще зарано, нарікав на біль у попереку, проте нічого йому не допомогло — довелося врешті-решт поступитися.

У дворі він погрався з Борком, на вулиці побалакав з бабою Дунею, далі з дідом Шапкіним, який сидів на призьбі, і нарешті дійшов до контори, де побачив великий натовп, що складався переважно з жінок.

З чоловіків були тільки Плечовий, рахівник Волков і ще один, Чонкіну не знайомий. Всі решта — на фронті. Першого ж тижня війни мало не всіх позабирали. Люди мовчки дивилися на гучномовець, в якому щось потріскувало.

— Чого стоїте? — запитав він Нінку Курзову.

Але Нінка нічого не відповіла, тільки приклала палець до вуст. Ураз у динаміку хтось покашляв, і голос з помітним грузинським акцентом тихо сказав:

— Товариші! Громадяни! Браття і сестри! Бійці нашої армії і флоту! До вас звертаюся я, друзі мої!

Чонкін зітхнув і завмер, не зводячи з динаміка очей.

Динамік знову покашляв, потім у ньому щось забулькало, наче той, хто стояв десь біля мікрофона, лив воду чи стримував ридання. Це булькання тривало довго і справило на слухачів гнітюче враження. Але врешті воно скінчилося, і той самий голос з акцентом неголосно й розсудливо вів далі:

— Віроломний військовий напад гітлерівської Німеччини на нашу Вітчизну, розпочатий двадцять другого червня, триває. Незважаючи на героїчний опір Червоної Армії, незважаючи на те, що кращі дивізії ворога і кращі частини його авіації вже розбиті і знайшли собі могилу на полях битв, ворог продовжує лізти вперед, кидаючи на фронт нові сили. Гітлерівським військам вдалося захопити Литву, значну частину Латвії, захопити частину Білорусії, частину Західної України. Фашистська авіація збільшує райони дії своїх бомбардувальників, піддаючи бомбардуванням Мурманськ, Оршу, Могильов, Смоленськ, Київ, Одесу, Севастополь. Над нашою Вітчизною зависла серйозна небезпека...

Баба Дуня, яка стояла позаду Чонкіна, схлипнула. Засіпалися губи в Нінки Курзової, котра кілька днів тому провела чоловіка на фронт. Заворушилися, зашморгали носами й інші.

Чонкін слухав слова, що вимовлялися з помітним грузинським акцентом, цілковито вірив їм, але не все міг збагнути. Коли кращі дивізії ворога і кращі частини його авіації розбиті і знайшли собі могилу, то чи ж варто так журитися? Гірші дивізії і частини розбити ще легше. Крім цього, незрозумілим був вираз "знайшли собі могилу на полях битв". Чому вони не шукали собі її в іншому місці? І хто цю могилу для них вирив? І Чонкіну уявилася велика кількість людей, які в пошуках могили ходять по невідомих полях. Йому на якусь мить стало навіть шкода цих людей, хоча він добре знав, що жаліти їх не можна. Розмірковуючи таким чином, пропустив він багато з того, що говорив оратор, і тепер підвів голову, щоб зрозуміти зміст.

— Червона Армія, Червоний Флот і всі громадяни Радянського Союзу повинні відстоювати кожну п'ядь радянської землі, битися до останньої краплі крові за наші міста і села, виявляти сміливість, ініціативу і кмітливість, притаманні нашому народові...

Усі слухали, кивали головами, і Чонкін теж кивав. Він готовий був битися, але не знав, з ким і як. Коли забирали на фронт чоловіків, військкоматівський капітан сидів на ґанкові контори і розмовляв з головою. Чонкін підійшов до нього, звернувся за всією формою, так, мовляв, і так, а той не дослухав та як гаркне: "Ви на посту стоїте? А хто дав вам право покидати пост? Кругом! На пост бігом марш!" Ото і вся розмова. А Сталін, той би так не сказав, він розумний, може збагнути все. Недарма народ його любить. І співає добре. "Валянки, валянки". Тільки чому жіночим голосом? Пісня скінчилася, пролунали оплески.

— От здорово! — почув Чонкін позаду. Він здригнувся і озирнувся. Тайка Горшкова, граючись нагаєм і роззявивши рота, дивилася на радіо. Тепер вона стала пастухом після того, як Льошку Жарова забрали на фронт.

Чонкін озирнувся і, не помітивши більше нікого, витріщився на Тайку.

— Здорово, кажу, Русланова співає,— повторила Тайка.

— Ти що, корів уже пригнала? — здивувався Чонкін.

— Давно вже. А що?

— Та так, нічого.

Дивуючись тому, як це він проґавив момент, коли пригнали корів, Чонкін попрямував до хати. Корова, звичайно, пішла додому своїм ходом, вже що-що, а дорогу знає. Але все ж якось дивно, що він замислився і не помітив, як розійшлися люди. А втім, вони наче й не розійшлися, а он усі стоять. Тільки чомусь в іншому місці. Наче біля хати Гладишева. Авжеж, саме так і є.

— Чого стоїте? — запитав Чонкін, знову ж у Нінки Кур-зової. Нінка озирнулася і поглянула на Чонкіна якось дивно, так дивно, наче з ним щось скоїлося. А слідом за Нінкою і решта почали обертати голови в бік Чонкіна і дивилися на нього, ніби чогось чекаючи. Чонкін знітився, не розуміючи, в чім річ, став сам себе обдивлятися, чи часом не забруднився. Раптом з натовпу випірнув Плечовий і рушив на Чонкіна з розкритими обіймами:

— Ваню, друже, що ж ти тут стоїш? — закричав він.— Йди швидше, щось покажу. Тут таке кіно виходить,— він узяв Чонкіна за руку й повів крізь натовп, котрий охоче розступався. Нарешті, досягнувши сусідського паркану, Чонкін поглянув і очам своїм не повірив. Чудовий город, створений щоденною працею і генієм Гладишева, був спустошений ущент. Його зрили й витоптали з такою ретельністю, наче тут пройшло стадо слонів. Тільки де-не-де стирчали із землі

пошматовані цурпалки колишнього шдосу і один-єдиний кущ, який дивом зберігся, пишно зеленів на тлі суцільної руйнації.

Та, що все це скоїла, корова Красавка, напевно, лишила цей кущ на закуску і зараз, стоячи серед городу, тяглася до нього і мала б дотягтися, але господар городу тримав її за роги, сповнений відчаю, сліпої люті й рішучості врятувати хоча б цей жалюгідний залишок створеного ним дива.

Наче тореадор, стояв Гладишев перед коровою, широко розставивши ноги в запилених брезентових чоботях. Намагаючись побороти цього рогатого варвара, він напружував закам'янілі м'язи.

Тут же, хапаючи Гладишева за рукав, невтішно ридала Нюра.

— Матвійовичу,— заливалася вона слізьми,— оддай корову. Ну, будь ласка, ну, що ти з нею робитимеш?

— Заріжу! — похмуро сказав Гладишев.

— Ой, Господи! — приказувала Нюра.— Вона ж у мене одна, Матвійовичу. Віддай!

— Заріжу! — товкмачив Гладишев і пхав корову в хлів. Корова впиралася і тяглась до останнього куща шдосу. На ґанку, байдужа до всього, Афродіта годувала цицькою Геракла. Чонкін, не знаючи, що чинити, розгублено озирнувся.

— Ну що ж ти, Ваню, стоїш? — підбадьорливо посміхнувся йому Плечовий.— Рятуй скотину. Адже заріже. Чикне ножем, і прцвіт.

Плечовий підморгнув рахівнику Волкову, який стояв поряд.

Не хотілося Чонкіну встрявати в це діло. Але Гладишев уперся, а Нюрка плаче. І Іван неохоче просунув голову між воринами тину.

— Ой! — вереснув тонкий жіночий голос. Це була Зінаї-да Волкова, дружина рахівника.— Ой жінки, зараз буде вбивство.

Побачивши Чонкіна, Нюра посміливішала і перейшла до активних дій.

— Ірод проклятий! — закричала вона і вп'ялася своєму ворогові в червоне праве вухо.

— Ах, так! — обурився Гладишев і штовхнув Нюру ногою в живіт.

Нюра впала в борозну і завила не своїм голосом. Чонкін підійшов до Нюри, нахилився і побачив, що нічого страшного не трапилося. Нюра жива і навіть не поранена.

— Чого ревеш? — розсудливо сказав він, допомагаючи Нюрі підвестися і обтрушуючи на ній плаття.— Ніхто тобі нічого не заподіяв. Ну, штовхнув Кузьма Матвійович злегка, так його теж можна зрозуміти. Кому хоч було б кривдно. Старався чоловік усе літо, поливав, доглядав, наче рідну дитину, а тут он яке діло. Ти вже, Кузьмо Матвійовичу,— обернувся він до сусіда,— вибач заради Бога, корова, сам розумієш, не людина, в неї нема в голові поняття, що це твоє, а це чуже, як побачить щось зелене, так і жере. Нюрка позавчора повісила на тин зелену кофту, так вона і її з'їла, лише лівий рукав і зостався. Ух ти, чортяка! — замахнувся він кулаком на корову.— Пусти-но, сусіде, я її зараз так покараю, що більше в чужий город не лізтиме.

З цими словами Чонкін поклав руки поверх Гладишевих рук на роги Красавки.

— Одійди,— сказав Гладишев і пхнув Чонкіна плечем.

— Та ні вже, не одійду,— сказав Чонкін і штовхнув сусіда у відповідь. — Ти вже, Кузьмо Матвійовичу, корову віддай, а ми з Нюркою тобі за город щось та й заплатимо.

— Дурень! — сказав Гладишев зі сльозами на очах.— Чим можеш ти оплатити науковий подвиг? Я ж хотів виростити гібрид світового значення — картоплю з помідорами.

— Віддамо,— запевняв Чонкін,— їй-Богу, віддамо. І картоплю, і помідори. Яка тобі різниця, разом воно виросло чи не разом?

Він і далі відтручував упертого сусіда плечем і вже цілком заволодів одним рогом. Тепер вони тягли корову в різні боки, що їй було легше витримати в результаті рівнодії сил.

Настала вирішальна хвилина. Чонкін штовхав Гладишева лівим плечем, Гладишев відповідав йому правим.

Натовп, налягаючи на тин, затамував подих. Афродіта, перемінивши цицьку, продовжувала годувати Геракла. Було тихо. Тільки чулося важке сопіння воюючих сторін і байдужі зітхання корови, яка й далі прагнула з'їсти той симпатичний кущ недорозвинутого гібриду.

В натовпі мовчали, напружено чекаючи подальшого розвитку подій.

— Чуєш, армієць, а ти йому в око,— несподівано голосно порадив Плечовий.

Хтось хихикнув, але негайно й замовк.

— Ой жінки, замружте очі, зараз буде вбивство! — пронизливо закричала Зінаїда Волкова.

її чоловік, який стояв неподалік, почав крізь натовп пробиратися до дружини.

— Буде вбивство, буде вбивство, буде вбивство,— гарячково, ніби повторюючи заклинання, бурмотіла вона.

Нарешті рахівник дістався до жінки, відсунув, звільняючи собі простір, Нінку Курзову, неквапно, грунтовно розмахнувся і єдиною своєю рукою врізав Зінаїді такого ляпаса, що без сторонньої підтримки вона навряд чи втрималася б на ногах. Зінаїда, мовчки схопившись обома руками за щоку, стала вибиратися з натовпу, а рахівник, повернувшись до Плечового, спокійно пояснив свій вчинок:

— Скільки разів казав їй: "Не лізь, куди не просять". Он коли Колька Курзов з клюквинським Степаном побилися, то теж дивилася і охкала, а її в свідки записали. Так суддя викликав її до столу, а вона одразу й знепритомніла, заледве відкачали.

— А ти її зовсім прибий,— весело порадив Плечовий.— Щоб і в суд звати нікого було.

— Вбили! — вибравшись нарешті з натовпу, не своїм голосом заволала Зінаїда, і так само обома руками тримаючись за щоку, рвонула селом.

Озирнувшись на її крик, Чонкін і Гладишев одночасно розслабили пальці. Корова це відчула, махнула головою, і суперники, заскочені зненацька такою підступністю, полетіли в різні боки.

Не чекаючи іншої нагоди, корова миттю змахнула під самісінький корінь останній кущ незвичайного гібриду і неквапно запрацювала щелепами.

Гладишев, ставши рачки, мов заворожений, стежив за коровою.

— Матінко! — пристрасно простяг він до неї руки і на колінах рушив уперед.— Сонечко, віддай, будь ласка!

Прицмокуючи, зітхаючи і насторожено косуючи на Гладишева, корова відступила назад.

— Оддай! — Гладишев, не встаючи з колін, тягся до коров'ячої морди. В якийсь момент з розтуленої пащі майнув на мить зіжмаканий хвостик шдосу, Гладишев рвонувся до нього, але корова тієї ж хвилі зробила глибокий ковток і останній кущ чудесного гібриду назавжди зник у її бездонному шлункові. Подолавши секундне заціпеніння,/ Гладишев зірвався на ноги і*з диким виттям кинувся до себе в хату.

Тоді підвівся з землі і Чонкін. Ні на кого не дивлячись, обтрусив він од пилюки штани, однією рукою взявся за ріг, а другу стис в кулак і щосили вдарив корову по морді. Корова смикнула головою, але надто не впиралася, і Чонкін потяг її до хліва, гукнувши Нюрі, щоб побігла вперед відчинити ворота.

— І це все,— жалкуючи, сказав Плечовий, але помилився.

У цей час на ґанок розпатланий, з безтямними очима вискочив Гладишев. У руках він тримав берданку шістнадцятого калібру. В натовпі охнули.

— Я казала, що буде вбивство,— почувся голос Зінаїди, яка повернулася саме вчасно.

Гладишев скинув берданку до плеча і націлив на Чонкіна.

— Ваню! — розпачливо скрикнула Нюра.

Чонкін озирнувся. Він стояв, учепившись пальцями в коров'ячі роги, і дивився просто в націлену на нього цівку берданки. Він наче заціпенів,

неспроможний зрушити з місця. "Попити б",— майнула дурнувата думка. Чонкін облизав губи.

Сухо клацнув курок, наче зламали гілку. "Все",— подумав Чонкін. Але чого йому не боляче? Чому він не падає? Чому Гладишев знову зводить курок? Знову цокнуло. І раптом пролунав гучний, тверезий і поміркований голос Афро-діти:

— Дурник ти, дурник! Куди стріляєш? І чим стріляєш? Ти ж весь порох давно перевів на добрива.

Натовп зашумів. Гладишев ще раз звів курок, зазирнув у цівку і, переконавшись, що там порожньб, хряснув рушницею об землю, сів на ґанку і, обхопивши голову руками, гірко заплакав.

Чонкін усе ще стояв, вчепившись пальцями в роги, наче приклеївся. Підійшла Нюра, поклала руку йому на плече.

— Ходімо, Ваню,— сказала вона ласкаво.

Він відчужено дивився на Нюру, не розуміючи, що вона хоче.

— Додому, кажу, ходімо! — гукнула Нюра наче глухому.

— А, додому,— він похитав головою, знову усвідомлюючи те, що відбувалося. Вони взялися, він — за один ріг, Нюра — за другий, і потягли геть корову, яка, наївшись, Зовсім принишкла.

А на ґанку плакав Гладишев. Він плакай гучно, вголос і, заголивши вкритий білявою шерстю живіт, витирався подолом подраної майки.

Чонкін не витримав і, кинувши корову на Нюру, повернувся до поваленого ворога.

— Чуєш, чи що, сусіде,— сказав він, доторкнувшись, носком свого черевика до чобота Гладишева.— Ти,теє... нічого, ти надто не переживай. Я, теє, війна закінчиться, на той рік білізуюся і тоді шдосом цим і твій город засадимо, і Нюр-чин.

На знак примирення він доторкнувся до плеча Гладишева. Гладишев сіпнувся, загарчав, схопив простягнуту руку і хотів вкусити, але Чонкін вчасно вирвався і одскочив. Стоячи віддалік, він дивився на селекціонера з побоюванням і жалем, не знаючи, як бути далі.

Підійшла і накинулася на Чонкіна Нюра:

— Ох ти, лишенько моє, та кого ж ти вмовляєш і кого жалієш? Він тебе жалів, коли з берданки цілив? Він тебе вбити хотів!

— Ну так що, що хотів? — сказав Чонкін.— Бачиш, як чоловік убивається? Ти вже, Матвійовичу, не той...— він переступив з ноги на ногу, але наблизитись не наважився.

18

У неділю на колгоспному ринку міста Долгова був затриманий літній чоловік у довгому брезентовому плащі й обліз-лому танкістському шоломі. Танкістом він, звісно, не був і не видавав себе за танкіста, а голову й інші частини свого тіла покривав, як і всі решта людей, тим, що вдавалось дістати при нагоді. У країні не вистачало всіх товарів узагалі і головних уборів зокрема. Це всі знали й розуміли, і за носіння танкістських, льотних чи будьоннівських шоломів, командирських кашкетів, матроських безкозирок, азіатських тюбетейок і кавказьких баранячих шапок ніхто нікого ніде не хапав. Отже, річ була зовсім не в тім, що старий був у танкістському шоломі. І навіть не в тім, що він торгував хромовими халявами. Причина полягала в тому, що на запитання, як його прізвище, чоловік цей сказав таке, що Климу Свинцову, котрого відправили на ринок виявляти злісних

розповсюджувачів брехливих чуток, нічого не лишалося, як узяти старого нахабу, так би мовити, за петельки, і одвести Куди Слід. Тим паче, що саме Там, Де Слід, Свинцов, власне, й служив, він був сержантом. У читачів з далеких галактик, необізнаних з нашими земними порядками, може виникнути законне запитання: що означає Куди Слід чи Де Слід? Кому слід і навіщо? З цього приводу автор дає таке роз'яснення.

У давноминулі, описувані автором часи повсюди існував певний Заклад, який був не стільки військовим, скільки войовничим. Протягом кількох років він вів винищувальну війну проти власних співгромадян, і вів з неодмінним успіхом. Противник був численний, але беззбройний — ці два постійно діючі фактори робили перемогу переконливою і неминучою. Караючий меч Закладу висів повсякчас над кожним, готовий впасти у разі необхідності чи просто ні з того ні з сього. В цього Закладу склалася така репутація, що він усе бачить,, усе чує, все знає, і коли щось не так, він уже тут як тут. Через те й казали в народі: будеш занадто розумним, потрапиш Куди Слід, багато патякатимеш, потрапиш Куди Слід. І такий стан речей вважався цілком нормальним, хоча, власне кажучи, чому людині не бути занадто розумною, коли вона такою вродилася? І чому людині не патякати, коли£ з ким і про що? Автор особисто стрічав на своєму життєвому шляху безліч людей, ніби створених природою виключно для патякання. А втім, патякання також буває різним. Один патякає, що слід, інший — що не слід. Патякатимеш, що слід, матимеш усе, що слід, і навіть трішечки більше. Патякатимеш, що не слід, потрапиш Куди Слід, себто в той самий Заклад, про який вище вже мовилося. А нижче додамо ще й те, що Заклад цей працював за принципом: бий своїх, щоб чужі боялися. Про чужих не скажу, а свої побоювалися. І справді, тільки-но в чужих виникне загострення протиріч,чи криза всієї їхньої системи, чи загальне загнивання, так своїх негайно відловлюють і тягнуть Куди Слід. І часом стільки їх натягають, що там, Де Слід, і місця для всіх не вистачає.

Але саме тоді, коли сержант Клим Свинцов упіймав на ринку злісного базікала, місць там, Де Слід, було цілком достатньо. Останні

четверо, котрі потрапили кожен своїм шляхом Куди Слід ще до війни, тепер були відправлені далі. Заклад терміново перебудовував свою роботу, пристосовуючи її до потреб воєнного часу. Цього вимагав од своїх співробітників начальник Закладу капітан Опанас Миляга, який отримав інструкцію від вищого начальства, котре, в свою чергу, мало вказівку від начальства найвищого. Вказівка була — керуватися історичним виступом товариша Сталіна. В історичному виступі, зокрема, мовилося: "Ми повинні організувати безпощадну боротьбу з усіма дезорганізаторами тилу, панікерами, поширювачами пліток, знищувати шпигунів, диверсантів, ворожих парашутистів, виявляючи щонайбільше сприяння нашим винищувальним батальйонам".

Ця цитата у вигляді барвисто оформленого плаката висіла в кабінеті Миляги просто перед очима. А за спиною капітана Миляги висів відомий фотопортрет — Сталін з дівчинкою на руках. Дівчинка посміхалася Сталіну, Сталін посміхався дівчинці. Але водночас він косував одним оком на потилицю капітана Миляги, наче намагаючись визначити, чи не снують під цією потилицею непотрібні думки.

У понеділок уранці капітан з'явився на роботу, як завше,— хвилина в хвилину.

— Точність — ввічливість королів,— казав він звично своїм підлеглим і не забував додати: — В переносному, звісно, розумінні.

Щоб ніхто не запідозрив його в монархічних настроях.

У своїй приймальні капітан застав сержанта Свинцова, який пояснював секретарці Капі своє становище. Дружина Свинцова поїхала з дітьми до матері на Алтай, звідки повернеться не скоро — він сам написав їй, аби не приїжджала, бо там безпечніше. Розповідав він для того, щоб перейти до наступної частини бесіди.

— Капітоліно,— заклично казав він і дивився на секретарку звірячими своїми очима.— Мужчина без жінки все одно, що бик без корови,— він завжди користувався порівняннями прямими й грубими.— Мужчина без жінки довго жити не може. Якщо ти трохи зі мною поживеш, я дам тобі відріз крепдешину. Задоволення отримаєш і сукню пошиєш.

Капа до такого залицяння вже звикла, і воно її не ображало.

— Климе,— сміялася вона,— сходи в лазню, облийся холодною водою.

— Не допоможе,— темнів на виду Клим.— Мені жінку треба. Ти не думай, я мужчина справний.

— Климе, що ти кажеш! — жахалася Капа.

— Я кажу те, що є. Я знаю, ти з чоловіком живеш і з капітаном. А ти ще зі мною поживи. З трьома мужчинами краще жити, ніж з двома.

— Климе, ти дурень! — Капа не любила натяків на свої стосунки з капітаном.

Свинцов супився і спідлоба дивився на Капітоліну.

— Коли ти зі мною жити не хочеш,— сказав він, подумавши,— навіщо обзивати? В тебе подруга є?

— А ти, Климе, можеш жити з будь-якою жінкою?

— З будь-якою.

Розмова урвалася з появою капітана Миляги. Від інших людей капітана Милягу відрізняло те, що він завжди посміхався. Посміхався милою, приємною усмішкою, яка цілком відповідала прізвищу, котре він носив. Капітан посміхався, коли вітався, коли допитував заарештованих, посміхався, коли інші ридали, одне слово, посміхався завжди. От і зараз, посміхаючись, привітався з Капою і з посмішкою звернувся до Свинцова, який при його появі перекинув стільця і виструнчився біля дверей.

— Мене ждеш?

— Вас.

— Заходь.

Він узяв у Капи ключ від свого кабінету і ввійшов першим. Для початку розсунув штори і відчинив вікно, що виходило у внутрішній двір, на повні груди вдихнув свіже повітря.

У дворі лейтенант Філіппов займався з особовим складом стройовою підготовкою. Особового складу, крім лейтенанта Філіппова, було п'ять чоловік. Повсякдень на стройову підготовку бракувало часу. Завжди було багато роботи. А тут в короткий період переходу на воєнні рейки випав вільний деньок. Крім того, і вказівка була звернути особливу увагу на стройову підготовку.

П'ятеро чоловік, вишикувані в колону по одному, відпрацьовували стройовий крок. Лейтенант Філіппов ішов збоку і, надихаючи підлеглих особистим прикладом, високо піднімав ноги в лискучих хромових чоботях.

Ну, ідо скажеш, Свинцов? — запитав капітаи, не ози-

раючись. '

— Нічого,— Свинцов лінькувато позіхнув в кулак.— Тут хлопці коня знайшли приблудного.

— Чий він може бути?

— Питали, ніхто не знає чий.

— І де лс цей кінь?

— У дворі прив'язали до дерева.

— Сіна дали?

— А навіщо чужого коня годувати?

Капітан обернувся і поглянуз на Свкнцова докірливо.

— Ех, Сгинцов, Свинцов, одразу видно — не любиш тварин.

— Та я й людей не дуже то,— зізнався Свинцов.

— Ну гаразд. Ще що?

— Вчора, товаришу капітан, шпигуна впіймали.

— Шпигуна? — пожвавішав капітан.— Де він?

— Зараз приведу.

Свинцов вийшов. Капітан сів за свій стіл. Шпигун був зараз саме до речі. Капітан позирнув на цитату, що висіла над ним: "...знищувати шпигунів, диверсантів, ворожих парашутистів... * "Ну що ж, знищувати, так знищувати",— подумав капітан і посміхнувся сам до себе.

Щоб не марнувати часу до повернення Свинцова, заходився розбирати секретну пошту. То були всілякі циркуляри, витяги з наказів вищих інстанція, рішень компетентних комісій, з протоколів якихось відповідальних нарад. Про посилення контролю за хлібозаготівлями. Про підготовку до нової (воєнної) позики. Про посилення контролю за особами, котрі ухиляються од військової повинності. Про посилення контролю за підбором кадрів. Про переведення промислових підприємств на військові рейки. Про боротьбу з чутками і поширення контрчуток.

Двері прочинилися. До кабінету, підштовхуваний Свин-цовим, увійшов літній чоловік у довгому плащі й облізлому танкістському шоломі, національність його можна було визначити з першого погляду. Оцінивши обстановку, чоловік привітно посміхнувся і з простягнутою рукою підійшов до капітана.

— Здгастуйте, начальник! — сказав він, не вимовляючи літери "р".

— Здгастуйте, здгастуйте! — сховавши руки за спину, пожартував начальник.

Затриманий приємно здивувався і запитав, чи не належить капітан до тієї ж національної меншості, що й він. Капітан не образився, але заперечив.

— Що ви кажете! — сплеснув руками затриманий.— А на вигляд таке інтелігентне обличчя.

Він озирну рея, взяв біля стіни стілець, підтягнув його до столу капітана Миляги і сів. У цьому кабінеті відвідувачі звичайно поводилися стриманіше. "Певне, старий ще не зовсім зрозумів, куди потрапив",— весело подумав капітан, але виду не подав. Нічого не сказав він навіть тоді, коли гість по-хазяйськи поклав руки на стіл і довірливо зазирнув у обличчя капітану.

— Слухаю вас,— сказав він доброзичливо.

— Ви — мене? — посміхнувся капітан.— Давайте вже краще навпаки. Давайте я вас послухаю.

Гість виявився поступливим, він пристав на пропозицію капітана.

— По-пегше,— сказав він,— я попгошу вас послати свою людину до моєї дгужини Цилі — вона сидить на лавочці біля вогіт — і сказати їй, що я ского повегнуся.

Капітан трохи здивувався і запитав затриманого, звідкіля в нього такі відомості, що Циля сидить саме на лавочці біля воріт, а не десь в іншому місці.

— Охоче вам поясню,— сказав гість.— Я вже не такий молодий, аби Циля думала, що я ночую в якоїсь гойші.

— Це природно,— жваво погодився капітан.— Але ваш вік міг дати вашій дружині підстави для інших хвилювань. Вона могла б подумати, що у вас серцевий напад чи що ви... не дай Боже, звичайно, я вам цього ні в якому разі не бажаю... але вона могла подумати, що ви,— очі капітана радісно зблиснули,— потрапили, наприклад, під машину. Га? Адже буває таке. Погодьтеся, в житті все може статися.

— Що ви, що ви! — замахав руками затриманий.— Моя Циля такий панікег, вона завжди думає найгігше.

— Ага,— заусміхався капітан, задоволений украй,— значить, ви вважаєте, що потрапити до нас — це навіть гірше, ніж під машину? Я бачу, ви чоловік дуже розумний^ і ви подобаєтесь мені тим, що дуже вірно оцінюєте обстановку. Але в такому разі ви мусите погодитися, що посилати когось до вашої дружини і обнадіювати її, що ви скоро повернетесь, було б передчасно. Ви знаєте, що ми не надто охоче

розлучаємося з нашими гостями, і, враховуючи це, чи ж варто даремно хвилювати стару жінку? Це було б певною мірою навіть, я б сказав, негуманно.

— Я вас гозумію,— охоче погодився старий.— Я вас ду-

же добге гозумію. Мені також пшємно бачити ваше лице, начальнику, але все ж таки нам ского пгийдеться гозпгоща-тися, і я вам скажу чому. Але насампегед я вас попгошу звільнити цього ідіота,— великим пальцем гість указав на Свинцова, який стояв за його спиною.

— Як ви сказали? — передчуваючи великі веселощі, перепитав капітан.— Ви сказали цього ідіота?

— А поясніть мені, хто ж він є? Ви спитайте його, чого він пгичепився до мене на базагі? Що я такого йому згобив?

— Ай справді,— капітан повернув голову до підлеглого,— Свинцов, що він такого тобі заподіяв?

— Нехай сам відповість,— похмуро буркнув Свинцов.

— І гозповім, — пригрозив затриманий.— Я все скажу, як було.

— Буду дуже радий вас послухати,— щиро мовив капітан.

Він потягнувся до сейфа позад себе, дістав купку аркушів

у лінійку і поклав на стіл перед собою. На першому аркуші

було написано: *

ПРОТОКОЛ ДОПИТУ МЬ

і

Громадянина (нки)

(прізвище, ім'я, по батькові)

Рік народження

Місце народження

Соціальне походження

Національність

Партійність

Освіта

Професія

Посада і місце роботи

звинуваченого (ної), підозрюваного (ної)

(потрібне підкреслити)

в злочинах за ст. єт. КК РРФСР

Капітан вийняв з металевої скляночки самописну ручку з золотим пером, підкреслив потрібне: "звинуваченого" — і доброзичливо поглянув на свого візаві.

— Отже? — сказав капітан.

— Ви хочете записати те, що я вам скажу? — запитав гість майже втішено.

— Неодмінно,— кивнув капітан.

5*

131

— Зі ода, пишіть,— зітхнув зькнувачений.— Я стага людина, маю пенсію дванадцять кагбованців, а очі в мене від-кгиті і бачать, де що дають. В неділю вганці в двадцять хвилин на восьму мене гозбудила дгужина Циля. Записали? Вона сказала: "Мойїна, в нас нема що їсти. Тк мусиш піти на базаг і пгодати щось з гечей". А я маю нгофесію швець і в мене завжди є тгохи шкіга. Я взяв стагі хгомові халяви і пішов на базаг. І тут до мене підходить цей ваш ідіот і питає: яке я маю пгаво спекулювати. Я йому пояснюю, що спекуляція — запишіть — це коли купують дешево, а пі о дають догого. А я нічого не купую, я тільки пгодаю. Тоді він питає, яке моє Пі ізвище, і я йому сказав. І він взяв мене за петельки і потягнув у ваше відділення. А кгугом зібгався нагод, і всі стали казати, що тут спіймали шпигуна. А я вам мушу сказати одвегто, що я зовсім не шпигун. У мене є дуже доб-га пгофесія, і сьій шмат хліба я завжди загоблю. А якщо йому не сподобалося моє пгізвище...

— Яке — прізвище? — перебив Миляга і звів ручку над протоколом.

— Моє пгізвище Сталін.

Капітан здригнувся, але не забув і посміхнутися.

— Як ви сказали?

— Ви добге чули, що я сказав.

Капітан отямився. Він зустрічав усіляких божевільних, серед них і тих, які страждали на манію величності. Він моргнув Свинцову, той зробив порух рукою, і самозванець — чи ж багато йому треба? — гепнув зі стільця.

— О ой! — застогнав він, підводячись.— Ой начальнику, цей ваш ідіот таки знову б'ється! Ви бачите, в мене з носа тече кгов. Я пгошу записати це у ваш пготокол.

Насилу підвівшись, він стояв перед капітаном і тримався за ніс, з якого справді на підлогу капали великі червоні краплини.

— Ну нічого,— посміхнувся капітан.— Чоловік погарячкував. Але в нього були всі підстави. Він, може, нервовий, а ви його ображаєте, називаєте ідіотом. В його особі ви ображаєте й ті органи, які він представляє. Я вже не кажу про те, що ви посміли назвати себе іменем, яке всім нам надто дороге, яке в нашій країні може носити лише одна людина, ви знаєте, про кого я кажу.

— Ой начальнику! — похитав головою самозванець.— Нащо ви так сувого зі мною говогите? Ви навіть не можете собі уявити, що з вами буде, коли ви побачите мій документ. Ви будете газом з вашим ідіотом вилизувати з підлоги мою кгов язиком. А потім я будУ пгиходити до вас і зніматиму штани, і ви газом з вашим ідіотом будете цілувати мене нижче спини.

Новий удар Свинцова звалив його з ніг. При цьому з рота в нього вилетіла вставна щелепа, стукнулася об одвірок і розкололася навпіл. Обхопивши голову руками, самозванець стогнав і вигукував щось недоладне.

— Свинцов,— сказав капітан,— а й справді, де його документ?

— Не знаю,— сказав СУИНЦОВ,— не дивився.

— Поглянь.

Свинцов схилився над потерпілим, обмацав його і поклав капітану на стіл старий зашмуляний паспорт. Капітан гид-ЛИБО розгорнув документ, зиркнув і очам своїм не повірив. Можливо, вперше в жиггі усмішка сповзла з капітанового обличчя. Йому здалося, що в кабінеті темно, він увімкнув настільну лампу. Літери, чітко виведені канцелярською тушшю, стрибали перед очима Миляги, він ніяк не міг їх скласти докупи. Слатін, Сатлін, Салтін... Ні, все-таки Сталін. Сталін Мойсей Соломонович. Невже родич? Капітана морозило. Він уже бачив себе поставленим до стінки. Боже ж мій, що це таке? Адже батько Сталіна, здається, був шевцем?

— Свинцов! — сказав капітан, не чуючи власного голосу.— Вийди з кабінету!

Свинцов вийшов. Але це не дало капітанові полегкості. На якусь мить він просто збожеволів і виконував геть марну роботу: то присував до себе якісь папірці, то відсував їх. Потім схопив прес-пап'є, притис ним паспорт, подув на паспорт і обома руками обережно підсунув його на край столу.

А затриманий, проте, все ще лежав на підлозі. Він лежав у тій самій позі, скоцюрбившись і тримаючи голову обома руками, наче боячись, що інакше вона геть відвалиться.

Капітан відсунув стілець і, ставши "струнко", вимовив на весь голос, наче командував:

— Здрастуйте, товаришу Сталін!

Сталін прийняв від обличчя одну руку і недовірливо покосу вав на капітана.

— Здгастуйте, здгастуйте,— обережно сказав він.— Ми вже бачилися.

Треба було б допомогти йому підвестися, але капітан не наважувався. В нього тремтіли коліна і в роті з'явився керо-синовий присмак.

— Ви:..— сказав він і ковтнув слину.— Ви...— і облизав губи.— Ви — тато товариша Сталіна?

— Ой, як у мене все болить! — Сталін поліз рачки по підлозі, підібрав спершу один шматок щелепи, потім другий.— Мої зуби! — простогнав він, дивлячись на ці уламки.— Боже мій, що я тепег без них гобитиму?

Він насилу підвівся і сів перед капітаном. Поглянув йому в очі.

— Що, злякався, бандит? — запитав він зловтішно.— Сідай, сволото, сто болячок тобі в печінки! Де я візьму тепег такі зуби?

— Ми вам вставимо нові,— поквапився запевнити капітан.

— Нові,— передражнив старий.— Де ви візьмете такі нові, хотів би я знати? Ці зуби вставляв мені мій син. Хіба в цьому місті хтось уміє гобити такі зуби?

— Ці зуби робив особисто товариш Сталін? — розчулився капітан і простягнув руку.— Можна помацати?

— Дугень! — сказав Сталін, відсуваючи уламки.— У тебе гуки в кгові, а ти ними все хочеш мацати.

Враз у голові капітана проклюнувся рятівний спомин. Коли це батько Сталіна, то, значить, сам Сталін мусить зватися Йосип Мойсейович. Але

ж його звати... його ж звати...— Миляга ніяк не міг згадати по батькові улюбленого вождя.

— Я вибачаюсь,— розпочав він нерішуче,— але ж, здається, у тата товариша Сталіна інше прізвище. І ім'я не таке,— поступово капітан отямлювався.— Чому ж, власне кажучи, ви себе видаєте за татуся товариша Сталіна?

— Тому що я і є тато товариша Сталіна. Мій син, товариш Зіновій Сталін, найвідоміший у Гомелі зубний технік.

— Он воно що! — до капітана повернувся грайливий настрій.— Ну що ж, у нас зубні техніки теж працюють дуже непогано.

Він натис на кнопку дзвінка. В дверях з'явилася Капа.

— Свинцова! — наказав капітан.

— Зараз,— Капа вийшла.

— Ви хочете знову покликати сюди того ідіота? — захвилювався Сталін.— Ви знаєте, я вам не гаджу цього гобити. Ви ще молода людина, у вас усе попегеду. Навіщо вам псувати свою каг'єгу? Послухайтеся погади стагого.

— Я вас уже слухав,— посміхнувся капітан.

— Послухайте іще. Я з вас ггошей за погаду не бегу. Я вам тільки хочу сказати, що,коли хтось дізнається, що ви агештували й били Сталіна, хай навіть не того Сталіна і навіть не його татка, а пгосто якогось Сталіна, Боже мій, ви навіть не уявляєте, що з вами буде!

Капітан замислився. Мабуть, старий має рацію. Стано1 вище дійсно делікатне. Увійшов Свинцов.

— Звали, товаришу капітан?

— Вийди,— сказав Миляга. Свинцов вийшов.

— Послухайте,— сказав Миляга,— Мойсей, е...

— Соломонович,— не без гідності підказав Сталін.

— Мойсей Соломонович, навіщо вам носити це прізвище? Ви ж знаєте, кому воно належить.

— По-пегше, воно належить мені,— сказав Мойсей Соломонович.— Бо мій батько був Сталін і мій дід також Сталін. Нам це пгізвище дали ще за цагя. Дідусь мав невеличкий заводик, де він вагив сталь. І тому його пгозвали Сталін.

— Але все-таки незручно — такий збіг...

— Це вам незгучно, а мені навіть дуже згучно. Адже коли в мене буде пгізвище Шпульман чи, пгимігом, Іванов, так цей ваш ідіот зможе вставляти мені зуби, скільки захоче. Між іншим, в Гомелі начальник багато газів пгопонував мені поміняти моє пгізвище, але я сказав йому одне слово — ні. До гечі, він був на вас дуже схожий. Це не ваш бгат?

— У мене немає братів,— сумно сказав капітан.— Я був єдиною дитиною в сім'ї.

— Мені вас дуже шкода,— поспівчував Сталін.— Одна дитина в сім'ї — це завжди кепсько. Бо вона може вигости егоїстом.

На це зауваження капітан нічого не відказав. Порвавши протокол допиту, він жбурнув його в кошик. Відтак підвівся, оголосив гостеві, що був дуже радий знайомству, і простягнув руку. Але гість піти не квапився. Перш ніж покинути Установу, він попросив повернути йому халяви і виписати направлення в обласну поліклініку для ремонту зубних протезів.

— Це ми влаштуємо,— капітан викликав Капу і наказав негайно скласти відповідний текст.

Капа була вражена наказом, не знаючи, чим він продиктований. Установа завжди виявляла турботу про людей, але ж не до такої міри!

— Може, ви відправите його на курорт? — запитала вона насмішкувато.

Старий пожвавішав і попрохав на курорт його поки що не посилати.

— Я дуже люблю кугогт і особливо Кгим,— сказав він.—

Кгим — це пеглина півдня, це цімес. Але я боюся, що туди ского ввійдуть німці.

— Та вже німці 6 вас полікували,— мовила Капа багатозначно.

їй негайно довелося пожалкувати про своє необережне зауваження. Старий виявив невдоволення.

— Ця дівчина, мені здається, тгохи антисемітка,— сказав він з явною тривогою за її майбутнє.— А вона ж молода і вигосла, я гадаю, не за стагого гежиму. А, напевно, вона пагтійна чи комсомолка.

Дивлячись на Капу, як на нещасну каліку, він зітхав, охав, хитав головою і сказав з гіркотою, що, коли вона не змінить своїх переконань, їй доведеться теж цілувати його нижче спини. Однак, перш ніж приступити до цієї церемонії, їй доведеться витерти губи.

— Бо моя дгужина Циля,— пояснив він,— стгашенно гевнива. І якщо вона побачить губну помаду, вийде цілий ґвалт і гозлад сім'ї.

Не розуміючи, що відбувається, Капа позирнула на капітана. Чому він дозволяє цьому нахабі так розмовляти? Чому не накаже негайно його розстріляти?

— Капочко,— посміхнувся їй капітан, кваплячись зам'яти інцидент,— я тебе дуже прошу — піди і випиши товаришеві направлення.

Ображено підібравши губи, Капа рушила виконувати на каз. Проте одразу повернулася і, не дивлячись на старого, запитала, як його пріззище. Сталін охоче розкрив рота, але капітан випередив його.

— Не треба ніякого прізвища,— квапливо сказав він.— Напишіть на пред'явника.

— Нічого не розумію,— сказала Капа.— Що це за люди на, в якої немає прізвища?

— У мене є пгізвище,— сказав старий.

— Так, у нього є прізвище,— підтвердив капітан,— але воно секретне,— він усміхнувся окремо старому й окремо Капі.— Піди й напиши, що тобі сказано. Пред'явник цього направляється...

Через декілька хвилин капітан проводжав старого до воріт, ніби найпочеснішого гостя. На лавочці біля воріт справді сиділа стара жінка. Вона тримала на колінах подертого плетеного кошика і дивилася просто

перед собою. Одразу було видно, що дожидати вона звикла. У хвилини й години чекання вона зазвичай підраховувала великих людей, яких дав світові її народ. Зараз вона, загинаючи пальці, бурмотіла:

— ...Маркс, Ейнштейн, Спіноза, Троцький, Свердлов, Ротшільд...

— Цилю,— сказав їй Сталін,— я хочу познайомити тебе з цією молодою людиною. Це дуже інтегесний молодик.

— Він єврей? — стрепенулася Циля.

— Він не єврей, але він дуже інтегесний молодий...

— Ох! — втративши цікавість до Миляги, похитала головою Циля.— Що в тебе за дурна звичка? Тільки-но приїздимо на нове місце, ти одразу йдеш до цих гоїв. Невже не можеш знайти собі іншу компанію?

— Цилю, ти дагемно так говогиш. Це дуже хогоший молодий чоловік. Він навіть тгохи кгащий від того, який був у Го мелі, бо той тгимав мене в тюгмі тги доби, і тги доби я йому пояснював, чому мене не можна тгимати у тюгмі. А цей лго зумів усе одгазу.

Повернувшись до себе, капітан Миляга сказав Капі щось примирливе і взяв у неї листа, який надійшов із сьогоднішньою поштою. Очевидно, це була анонімка. Адреса Установи була написана лівою рукою, адреса відправника зовсім відсутня. В цьому не було нічого незвичайного. В Установу, очолювану капітаном Милягою, громадяни майже завжди писали листи без зьоротної адреси і за незначними винятками лівою рукою. (Винятки складали лівші, вони звичайно писали правою рукою). В таких листах містилися переважно дріб'язкові доноси. Хтось критикував карткову систему. Хтось висловлював сумнів у нашій Швидкій перемозі над німцями. Хтось на кухні розповів анекдота сумнівного характеру. Один пильний товариш просив звернути увагу на творчість поета Ісаковського. "Слова цього поета,— писав пильний товариш,— в пісні

"Лучше нету того цвету. .." звучать з платівок і лунають з допомогою радіо на весь Радянський Союз, серед них і відомий рядок "Как увижу, как услышу". Але вслухайтеся уважно, і ви вловите дещо інше. "Каку вижу, каку слышу",— ось як звучить цей текст, коли вслухатися". Пильний товариш пропонував запросити поета Куди Слід і поставити йому пряме запитання: "Що це? Помилка чи лихий задум?". Заодно автор листа повідомляв, що він уже сигналізував про цей кричущий факт в місцеву газету, проте відповіді досі не отримав. "Вперта Мовчанка газети,— робив висновок пильний товариш,— мимоволі наводить на думку, чи не знаходиться редактор У злочинному зв'язку з поетом Ісаковським, а якщо знаходиться, то чи не є це ознакою розгалуженої шкідницької організації?".

Слід чесно сказати, що Установа вживала заходів далеко не за кожним таким сигналом, інакше на волі не зосталося 6 жодної людини.

Отже, лист, який надійшов з останньою поштою, на перший погляд, здавався цілком звичайним. Але капітанові чомусь подумалося, що саме в цьому листі міститься важливе повідомлення. Він розпечатав листа і з перших рядків зрозумів, що не помилився.

"Повідомляємо, що в нашому селі Красному переховується дезертир і зрадник Батьківщини товариш Чонкін Іван, який проживає у домі поштарки Бєляшової Ганни і має при собі зброю, а також бойову техніку у вигляді аероплана, який не літає на бій з німецько-фашистськими загарбниками, а стоїть на городі без будь-якої користі в період тяжких випробувань для нашої країни. Червоноармієць Чонкін Іван, хоча його місце на фронті, не воює, а займається розпустою, різними видами пияцтва й хуліганства. Вищезгаданий Чонкін Іван висловлював незрілі думки і недовір'я до марксистсько-ленінського вчення, а також до праць Чарль-за Дарвіна про походження людини, в результаті яких мавпа перетворилася на людину шляхом праці і осмислених дій. Плюс до вищесказаного, він допустив злочинний спаш скотиною Бєляшової Ганни городу відомого місцевого селекціонера і природодослідника Гладишева Кузьми, і цими своїми діями Чонкін, безумовно, заподіяв

величезний збиток нашій радянській науці сільського господарства на ниві гібридизації. Просимо приструнчити дезертира, який зарвався, і притягти до відповідальності з усією суворістю радянських законів. Жителі села Красного".

Капітан прочитав листа і червоним олівцем підкреслив слова "дезертир, зрадник Чонкін". Синім олівцем підкреслив прізвище "Гладишев", збоку написав "анонімник" і вивів запитальний знак.

Лист був саме до речі. Час було братися за втілення в життя вказівок Верховного Головнокомандуючого. Капітан викликав до себе лейтенанта Філіппова.

— Філіппов,— сказав він йому,— візьми скільки тобі потрібно людей, завтра поїдеш у Красне, заарештуєш дезертира на прізвище Чонкін. Ордер отримаєш у прокурора. Дізнайся, хто такий Гладишев. Можливо, він нам іще знадобиться.

Звечора небо закрили хмари, і почався дощ. Він періщив не вщухаючи всю ніч, і до ранку дорогу так розвезло, що пересуватися по ній було неможливо. Нюра йшла узбіччям, і її великі, батькові ще, чоботи раз по раз сповзали, доводилося притримувати їх за халяви. Та ще й сумка від дощу набухла і зісковзувала з плеча. Промучившись отак кілометрів два з половиною, вийшла Нюра до першої розвилки і побачила криту брезентом полуторку. Біля неї порпалося кілька чоловік в сірих гімнастерках. Промоклі й брудні з ніг до голови, вони розчищали хто лопатами, а.хто й просто руками дорогу перед машиною, а один з двома кубиками на петлицях стояв трохи осторонь і палив, прикриваючи долонями від дощу розкислу самокрутку. З-за машини вийшов кремезний здоровань зі шматком фанери, який він використовував замість лопати. Побачивши Нюру, що обминала полуторку збоку, здоровань зупинився і вирячився на неї звірячими своїми очима з-під рудих брів.

— Жінка! — заволав він здивовано, наче зустрів її на безлюдному острові.

Люди в сірій формі покинули роботу, обернулися до Ню-ри і почали мовчки її розглядати. Під їхніми поглядами Нюра позадкувала.

— Дівчино! — гукнув до Нюри той, що палив.— До Красного далеко?

— Ні, не далеко,— сказала Нюра.— Ось ще з кілометр проїдете, за горб перевалите, а там уже видно буде. А кого вам треба? — посміливішала вона.

— Та там у вас дезертир якийсь живе, чорти 6 його забрали,— довірливо пояснив боєць з лопатою, який стояв біля лейтенанта.

— Прокопов,— суворо перебив його лейтенант,— не патякай!

— А що я такого сказав? — Прокопов кинув лопату і сів за кермо. Машина рушила, просунулася трохи вперед і знову засіла в багнюці. Нюра попрямувала далі. Вона пройшла трохи дорогою, потім узяла праворуч і низом, низом уздовж річки кинулася назад до Красного.

Чонкін спав так міцно, що його не одразу вдалося розбудити. Довелось навіть хлюпнути в лице холодною водою. Нюра розповіла про людей, які загрузли на дорозі, про розмови щодо дезертира.

— Ну й нехай ловлять свого дезертира,— крутив сонною головою і не міг нічого второпати Чонкін.— Я тут до чого?

— О Господи,— сплеснула руками Нюра.— Та невже ти не можеш зрозуміти? Дезертир — то хто? Ти.

— Я—дезертир? — здивувався Чонкін. . — А що ж — я?

Чонкін спустив ноги з ліжка.

— Щось ти не те, Нюрко, мелеш, — невдоволено мовив він.— Який же я тобі дезертир, сама подумай. Мене сюди поставили охороняти ероплан. Скільки я не звертався в частину, ніхто мене не знімав. Сам я покинути пост не можу, не належить за статутом. Як же я можу бути дезертиром?

Нюра почала плакати і вмовляти Чонкіна вжити якихось негайних заходів, бо їм усе одно нічого не доведеш. Чонкін подумав і рішуче труснув головою.

— Ні, Нюрко, ховатися мені негоже, бо покидати свій пост я не маю права. І зняти мене не може ніхто, окрім роз-водящого, начальника караулу, чергового по частині чи...— Чонкін помізкував, яка ще відповідальна особа може зняти його з поста, і вирішив, що після чергового по частині він може підкоритися не нижче, ніж генералу,— чи генерала,— підсумував віч. І став одягатися.

— І що ж ти робитимеш? — запитала Нюра.

— А що мені робити? — стенув він плечима.— Піду, стану на пост, і нехай спробує хто підійти.

Надворі так само лив дощ, тому Чонкін надів шинелю, а на неї натягнув пасок з підсумками.

— Стрілятимеш у них? — злякано запитала Нюра.

— Не зачеплять, не буду,— пообіцяв Чонкін.— А вже як зачеплять, нехай не ображаються.

Нюра кинулася до Івана, обхопила його за шию руками, заплакала.

— Ваню,— просила вона, давлячися слізьми,—прошу тебе, не чини їм опору. Уб'ють.

Чонкін провів рукою по її волоссю. Воно було мокре.

— Що вдієш, Нюрко,— зітхнув він.— Я ж вартовий. Давай про всяк випадок попрощаємося.

Вони поцілувалися тричі, і Нюра, хоча й не вміла цього робити, перехрестила його.

Чонкін перекинув гвинтівку через плече, надів пілотку і вийшов надвір. Дотц начебто вщухав, і десь за Ново-Клюк-виним засвітилася бліда райдуга.

Насилу видираючи ноги з липкої твані, Іван пройшов до літака, відчуваючи, як в дірявий правий черевик одразу ж просочилася вода. Дощ, ніби піюно, шарудів по тугій обшивці крил, важкі краплі тремтіли на промасленому брезен ті чохла. Чонкін заліз на праву нижню площину, а "ерхня ховала його від дощу. Си ділося не дуже зручно, бо площина була похилою і слизькою. Зате видно було добре, і Чонкін тримав у полі зору обидві дороги — верхню і ту, що йшла вздовж берега річки Тьопи.

Минула година, ніхто не з'являвся. Минуло ще півгодини, Нюра принесла сніданок — картоплю з молоком. Раптом скінчігзся дощ і визирнуло сонечко. Воно підбилося в калюжах і засяяло яскравими блискітками в кожній краплі. Чи від сонця, чи від сніданку, чи від того й другого разом у Чонкіна поліпшився настрій і зникло відчуття близької небезпеки. Він став навіть потроху дрімати.

— Гей. армієць!

Чонкін здригнувся і вхопився за гвинтівку. Біля тину стояв Плечовий. Він був босий, у підкачаних майже до колін штанях, на плечі мав волок.

— Шукаю напарника з волочком походити,— пояснив він, з цікавістю позираючи на Чонкіна.

— Одійди,— сказав Чонкін і одвернувся. Але одним оком усе-таки зиркав на Плечового.

— Та ти що? — здивувався Плечовий.— Образився на мене? Коли ти про те, що я про Борка патякав, так це ти дарма. Я сам не бачив, може, вона з ним і не живе,— Плечовий повісив волок на тин, нахилився і просунув ногу між вори-нами. Він збирався вже просунути й другу, але Чонкін зіскочив з площини.

— Гей, гей, не лізь! Застрелю! — закричав він і спрямував гвинтівку на Плечового.

Плечовий відсахнувся, поквапно зірвав волок з тину.

— Пришелепуватий ти, парубче, їй Богу,— пробурмотів він і попростував до ріки.

Тут з-за пагорба з'явилася крита машина. Шофер газував і крутив кермо. Поряд з ним на підніжці, тримаючись за дверцята, стояв замурзаний лейтенант і командував. Решта людей в сірих мундирах, вже геть-чисто з ніг до голови заліплених грязюкою, змилених, підштовхували. Машина всё одно пробуксовувала, і зад її заносило то в один, то в Другий бік. З цікавістю спостерігаючи цю несподівану сцену, Плечовий посторонився.

— Гей, товаришу, підсобив би! — хрипко прокричав йому лейтенант.

— Еге, нема чого робити,— пробурмотів Плечовий і, обернувшись, повільно рушив далі. Але йому стало так цікаво, що він повернувся і пішов назирці за машиною, яка під'їхала до правління і там зупинилася.

20

Іван Тимофійович. Голубєв у своєму кабінеті працював над складанням звіту про хід сінозбирання за останню декаду. Звіт був, звичайно, липовим, бо ніякого збирання в останню декаду майже не було. Чоловіки йшли на фронт, жінки їх споряджали — яке вже тут збирання! В райкомі, однак, таку причину поважною не вважали. Борисов лаявся по телефону, вимагав виконання плану. Він, звичайно, знав, що вимагав у ці дні неможливого, але папірець про виконану роботу був для нього важливішим від самої роботи — його теж лаяли ті, хто стояв над ним. Тому Борисов збирав папірці з усіх колгоспів, складав цифри, писав свій папірець і надсилав до області, де на підставі районних звітів теж створювали папірець, і так ішло аж нагору.

Ось чому голова Голубєв сидів зараз у кабінеті і робив внесок у загальну велику паперову справу. Він розграфив аркуш паперу на клітинки, в яких проти прізвищ бригадирів проставляв гектари, центнери, проценти й трудодні. Потім покликав рахівника Волкова, який сидів у сусідній кімнаті. Волков швидко на рахівниці підбив цифри кожної колонки, і голова записав їх у графі "всього". Відпустивши рахівника, голова поставив свій чіткий підпис, подув на новоспе-чений документ і відсунув, щоб помилуватись віддалік. Цифри мали переконливий вигляд, і голова упіймав себе на відчутті, що сам цим цифрам певною мірою вірить. Уладнавши справу, підвівся, аби розім'ятися. Потягуючись, підійшов до вікна і завмер з піднятими руками.

Перед конторою стояла полуторка з критим верхом. Біля неї юрмилися замащені люди в сірих мундирах, а двоє вже сходили на ґанок. "По мене!" — зойкнув подумки голова. Хоч як готувався він зустріти свою долю, але зараз поява цих людей захопила його зненацька. Тим паче, що він просився на фронт і, здається, його прохання збиралися вдовольнити. Тепер усе скінчено. Голова забігав по кабінету. Що робити? Тікати марно, та й нікуди — он їхні кроки вже чутно в сусідній кімнаті, там, де сидить рахівник. Сховатися? Смішно.

Раптом погляд його впав на щойно складений папірець. От він — доказ! Сам собі підписав вирок. Що робити? Спалити? Пізно. Порвати? Склеять. Вихід був тільки один. Іван Голубев зіжмакав папір і запхав у рот. Але прожувати не встиг.

Двері відчинилися, на порозі з'явилися двоє. В першого, миршавого, були кубики на петлицях, у другого, зі звіроподібним обличчям,— трикутнички.

Лейтенант, розмазуючи грязюку, стер рукавом піт з обличчя і привітався. У відповідь пролунало невиразне мукання.

Вирішивши, що перед ним звичайний глухонімий, лейтенант невдоволено скривився, бо не любив людей, котрі не вміють відповідати на поставлені їм запитання.

— Де голова? — строго запитав він.— Голова! — руками він зобразив велику голову.

— Муу-у,— промукав голова і покірно ткнув себе пальцем у груди.

Лейтенант спершу здивувався, він ніколи не бачив глухонімих голів (як же він виступає на зборах?), але подумав, що, коли це так, значить, так треба, і заходився пояснювати, допомагаючи собі руками.

— Розумієш, тут є один чоловік... дезертир, розумієш? — лейтенант як міг зобразив спочатку бій ("паф-паф"), а потім чоловіка, котрий втікає з поля бою.— І ми його повинні...— він вихопив з кобури пістолета і ткнув ним голову в живіт,— руки вгору!

Голова відвалив нижню щелепу, заслинена грудка паперу випала в нього з рота, а сам він раптом захитався і гепнув на підлогу, вдарившись при цьому потилицею об стіну.

Лейтенант розгубився, поглянув на голову, потім на бійця, що німо закляк біля дверей.

— От чорт,— пробурмотів він розгублено.— Побачив пістолета — і одразу ж знепритомнів. Папір навіщось жере,— він підняв з підлоги пожований папір, гидливо розгорнув його, глянув, кинув на стіл. Торкнув лежачого носком чобота, потім нахилився, став ляскати його по щоках.— Гей, вставай, чуєш, чи що, вставай, нічого тут придурюватися, — взяв руку, помацав зап'ясток.— Не доберу, є пульс чи немає.

Він розстебнув на Голубєві френча, сорочку і приклав вухо до грудей.

— Свинцов, не тупоти,— сказав і прислухався. Серце, якщо й билося, то так тихо, що його не було чутно.

— Ну що? — з цікавістю поспитав Свинцов.

— Не доберу,— лейтенант підвівся з колін, хотів обтрусити їх, але, поглянувши на штани, зрозумів, що цього робити не варто.— Ану ж бо послухай ти, в тебе, може, слух кращий.

Свинцов у свою чергу став на коліна і приклав вухо до грудей. Відтак підвів голову і сказав:

— Миші.

— Які — миші? — не зрозумів лейтенант.

— Під підлогою шкребуть,— пояснив Свинцов.— А може, й пацюки. Пищать так грубо, наче й не миші. У мене в підпіллі торік завелися, а я спершу не збагнув, думав, миші і кота з дурною розуму туди вкинув. Так вони на нього як накинулися, хвіст відгризли, ледве живий зостався.

— Свинцов, я тобі хіба мишей слухати наказував? Серце б'ється чи не б'ється?

— А хто його зна,— відповів Свинцов.— Я ж не лікар і на цьому не надто розуміюся. Гадаю, кватирку треба відчинити для сьіжого повітря, коли живий, то очуняє, коли мертвий — з носа чорніти почне. А так хіба визначиш?

— Казна-що! — з серцем сказав лейтенант.— Люди якісь нервові стали. І чого вони нас бояться? Ми ж першого-ліншого не хапасмо, а тільки за ордером. Гаразд, біс із ним, хай лежить. Піди в сусідню кімнату, приведи однорукого. Тільки грубо не розмовляй, а то і він загнеться, де ми тоді понятого візьмемо?

Свинцов відчинив двері в сусідню кімнату і покликав Волкова.

Волков боязко переступив поріг, а коли побачив голову, який лежав під столом, позеленів і затремтів зі страху.

— Ви знаєте цього чоловіка? — кивнув лейтенант на нерухоме тіло.

— Не знайомий! — прокричав Волков, прикусивши з переляку язик.

— Як — не знайомий? — здивувався лейтенант.— Хто ж це?

— Голова Голубив,— знітившись від своїх дурних відповідей, пробелькотав Волков.— Але я з ним лише по службі, а в розумінні особистих стосунків ми навіть не розмовляли.

— Так уже й не розмовляли? — недовірливо позирнув лейтенант.— Що ж це ви зустрічалися і ні разу, жодним словом не перемовилися?

— Жодним, їй-Богу, жодним. Я, звичайно, безпартійний... освіта в мене маленька, я в цих справах нічого не тямлю.

— А ми тебе навчимо тямити,— р місця сказав Свинцов.

— Він мені якось, правда, сказав, що праці Маркса-Ен-гельса робочій людині зрозуміти важко, тут, мовляв, треба мати спеціальну політичну підготовку.

— Так,— сказав лейтенант.— І все?

— І все.

Свинцов важко ступнув до Волкова і приклав до його носа величезний червоний кулак, поцяткований родимками чи ластовинням.

— Ти мені облиш огинатися, а то я тобі носа набік зверну. Тебе лейтенант ввічливо запитує, так ти, падло, ввічливо відповідай.

Невідомо, чим би скінчилося діло, коли б лейтенант не згадав, що прийшов сюди зовсім не за тим, аби допитувати Волкова. Урвавши Свинцова, він оголосив Волкову, що йому як понятому довіряють бути присутнім при арешті дезертира Чонкіна.

21

Вони йшли розгорнутою шеренгою широкою вулицею Красного. їх було семеро. Восьмим був рахівник Волков, він плентався за ними на певній відстані і злякано озирався навсебіч, наче чекав несподіваного нападу ззаду.

Угледівши їх, жителі села ховалися по хатах і обережно визирали з-за фіранок, діти переставали плакати, і собаки не гавкали з-за воріт.

Тиша стояла, ніби вдосвіта, коли всі, хто лягає пізно, вже лягли, ті, хто рано встає, ще не встали.

Люди, які стежили за ними з-за фіранок, завмирали, коли шеренга наближалася до їхніх хат, і полегшено зітхали, коли вона поминала їх. І знову завмирали в цікавості й остраху: куди ж це вони? По кого?

Коли ж сірі люди поминули дім Гладишева, всім стало зрозуміло: йдуть по Чонкіна, бо перед ними лишалася остання хата.

— Стій! Хто йде? — несподівано для всіх пролунав голос Чонкіна. Серед тиші він видався таким гучним, що його почуло всеньке село.

— Свої,— не зупиняючись, буркнув лейтенант і подав знак підлеглим но затримуватися, йти далі.

— Стій! Стрілятиму! — Чонкін клацнув затвором.

— Не стріляй, ги заарештований! — прокричав лейтенант, на ходу розстібаючи кобуру.

— Стій! Стрілятиму! — повторив Чонкін і, взявши зброю напоготів, дав попереджувальний постріл в повітря.

— Кидай зброю! — лейтенант швидким рухом вихопив пістолета і, не цілячись, вистрелив у напрямку Чонкіна. Чонкін спритно пірнув під фюзеляж і виліз з іншого боку. Куля прошила капот двигуна і застряла десь там усередині.

Чонкін приладнав гвинтівку на краю фюзеляжа біля киля і обережно висунув голову. Сірі наближалися. Тепер вони всі тримали пістолети в руках, а беззбройний рахівник Волков, все віддаляючись од лейтенанта і відстаючи, намагався сховатися за широкою спиною Свинцова. Чонкін, не гаючи часу, сумістив лінію прицілу з підборіддям лейтенанта і на-тис

на спусковий гачок. Але в цей момент його хтось штовхнув під лікоть, і це врятувало лейтенанта. Куля просвистіла над самісіньким його вухом.

— Лягай! — гукнув лейтенант і першим самовіддано гепнувся в багнюку.

Чонкін здригнувся і озирнувся. Зляканий пострілом кабан Борко відскочив було, проте тепер дружелюбно, хоча й сторожко наближався знову.

— Тпрусь! — Чонкін замахнувся на Борка прикладом, але той, зрозумівши цей жест, як жарт, кинувся до Івана, і вгамувати його було не так просто. А сірі, хоча й залягли поряд зі своїм командиром, могли щохвилини перейти в наступ.

Першим отямився лейтенант.

— Гей, ти! — відклеївшись од землі, він підняв над головою якогось папірця.— Ти заарештований. Ось ордер на твій арешт, підписаний прокурором.

— Невже сам прокурор підписав? — здивувався Чонкін.

— А що ж я брехатиму? — образився лейтенант не стільки за себе, скільки за свою Установу.— Ми без санкцій прокурора не беремо.

— І прізвище моє прокурор знає?

— Аякже. Ти ж Чонкін?

— Чонкін. Хто ж іще? — він навіть засміявся, соромлячись того, що такі великі люди одривалися від своїх великих справ, запам'ятовували його прізвище і записували на офіційному папері.

— Ну, так ти здаватимешся? — допитувався лейтенант. Чонкін подумав. Ордер — документ, нічого не скажеш,

серйозний. Але в статуті не сказано, щоб вартового з поста знімали за ордером.

— Не можу, товаришу лейтенант, ніяк не можу,— надаючи своєму голосу інтонації цілковитого співчуття,.сказав Чонкін.— Я, звичайно, розумію'— у вас завдання. Але якби ж ти був розводящий, чи начальник караулу, чи хоча б черговий по частині...

— Вважай, що я черговий по частині,— погодився лейтенант.

— Ні,— сказав Чонкін.— У нашій частині таких нема. Я всіх командирів знаю в обличчя, бо служив при їдальні. Збагнув? І форма в тебе не така.

— Ну гаразд,— розсердився лейтенант.— Не хочеш здаватися по-доброму, примусимо по-поганому.

Він рішуче звівся на ноги і рушив до Чонкіна. В одній руці він тримав пістолета, а іншу з ордером підняв над головою. За лейтенантом підвелися і обережно стали просуватися вперед його підлеглі. Рахівник Волков зостався на місці.

— Гей! Гей! — загукав Чонкін.— Краще стійте! А то я стрілятиму. Я ж на посту!

Він будь-що хотів уникнути кровопролиття, але йому більше не відповідали. Чонкін зрозумів, що переговори скінчилися невдало, і знову перекинув гвинтівку через фюзеляж. Борко заважав йому, хапав зубами за полу шинелі, тоді Чонкін лівою рукою став чухати йому бік, приказуючи: "Бор-Бор-Бор-Бор", тримати гвинтівку однією рукою було

незручно, зате Борко тепер не перешкоджав, він одразу розімлів, улігся в багнюку і задер ноги. Як усі свині, він любив ласку.

— Чонкін! — попередив лейтенант. Наближаючись, він розмахував ордером і пістолетом.— Не надумай стріляти, гірше буде.

Пролунав постріл, куля пропалила папірець наскрізь, та ще й у тому самому місці, де стояла печатка з підписом прокурора. Лейтенант і його підлеглі, тепер уже без команди, попадали на землю.

— Ти що це накоїв, паскудо! — ледь не плачучи.закричав лейтенант. — Ти зіпсував документ, підписаний прокурором! Ти прострелив печать з гербом Радянського Союзу! Ти за це відповіси!

Черговий постріл знову примусив його тицьнутись носом у грязюку. Намагаючись не підводити голови, лейтенант повернув обличчя до Свинцова.

— Свинцов, заповзай з того боку! Треба його відволікти.

— Слухаюсь! — відказав Свинцов і трохи підвів зад, у який враз, мов джміль, вп'ялася куля, послана Чонкіним.

Свинцов втиснувся в мокру землю і заревів нелюдським голосом.

— Що з тобою, Свинцов? — захвилювався лейтенант.— Ти поранений?

— Ва-ва-ва-ва! — вив Свинцов не від болю, а від страху, що рана смертельна.

Чонкін з-за прикриття уважно стежив за своїми супротивниками. Вони лежали в багнюці, і всі, крім рудого, не подавали ознак життя.

Позаду всіх лежав рахівник Волков, яким ні за що ні про що встряв у цю історію.

За спиною Чонкін почув чиїсь повільні кроки.

— Хто там? — здригнувся він.

— Це я, Ваню,— пролунав голос Кюри.

— А, Нюрка,— зрадів він.— Підійди, тільки не витикайся, уб'ють. Почухай кабана.

Нюоа присіла над кабаном, стала чухати його за вухом.

— Бачила,— задоволено сказав Чонкін.— А ти боялася.

— А далі-то що буде? — понуро запитала Нюра.

— А що далі? — Чонкін не зводив очей з тих, що лежали в багнюці.— Нехай лежать, доки мене не змінять.

— А якщо тобі по нужді треба буде?

— Якщо по нужді...— Чонкін замислився. Але одразу знайптов вихід зі становища.— Тоді ти повартуєш.

— А коли стемніє? — запитала Нюра.

— І коли стемніє, вартуватимемо.

— Дурний,— зітхнула Нюра.— Вони ж сірі. їх і тепер у багнюці не видно. А коли стемніє, то й поготів.

— Ну от те каркаєш тут під руку,— розсердився він на Нюру, як сердяться усі люди, котрим властиво спрямовувати свій гнів на тих, хто каже неприємну правду, наче, коли не казати, сама правда стане від того кращою. Але все ж Чонкін замислився, став перебирати подумки можливі варіанти. І придумав.

— Нюрко,— сказав він, повеселішавши.— Давай до хати, візьми сумку і найдовшу мотузку. Збагнула?

— Ні,— сказала Нюра.

— Опісля втямиш. Біжи,

22

Незабаром бажаючі могли спостерігати таку картину. Зі своєї хати вийшла Нюра з довгою мотузкою і з поштарською брезентовою сумкою. Вона зайшла в тил людям, котрі покотом лежали на дорозі, і подала Чонкіну знак рукою.

— Гей, ви!—закричав Чонкін з-за свого прикриття.— Зараз до вас підійде Нюрка, здасте їй лівольвери. Хто буде противитися, уб'ю на місці. Збагнули?

ЇЇому ніхто не відповів. Нюра звикла чистити рибу з голови. Спочатку вона підійшла до лейтенанта.

— Одійди, суко, застрелю,— прошипів лейтенант, не підводячи голови.

Нюра зупинилася.

— Ваню! — гукнула вона.

— Чого?

— Він лається.

— Лну, одійди вбік! — Чонкін націлив цівку на лейтенанта і примружив ліве око.

— Гей, не стріляй! Я пожартував! Ось мій пістолет!

Високо, щоб Чонкін побачив, лейтенант перекинув пістолета через себе, і він ляпнув біля Нюриних ніг. Нюра відчистила його від багна і кинула в сумку.

— А ти, дядьку, чого ждеш? — перейшла Нюра до Свинцова, який лежав у такій позі, наче хотів обняти всю землю.

— А я, люба, не жду,— зі стогоном сказав Свинцов.— Он він лежить. — Справді, його револьвер системи "наган" лежав збоку від хазяїна на просохлій грудці. Нюра його теж кинула.в сумку.

— Ой! — простогнав Свинцов.— Ой, не можу!

— Поранений, чи що? — захвилювалася Нюра.

— Поранений, люба. Мені перев'язочку б. Кров'ю ж зійду. Діточок у мене трійко. На кого покину?

— Зараз, зараз, потерпи ще,— заквапилася Нюра. Хоча Свинцов був на вигляд справжній звір, але в нормальної людини навіть звір викликає жалість, коли страждає.

Далі все пішло як по маслу. Решта членів команди, побачивши гарний приклад старших за званням, беззастережно підкорилися і здали

зброю. Вони навіть не стали чинити опір, коли Нюра зв'язувала їх спільною мотузкою, ніби альпіністів перед важким підйомом.

23

Робочий день наближався до кінця. Від наряду, посланого ловити дезертира, не було ні слуху ні духу, і капітан Миляга почав нервувати. Секретарка Капа згайнувала на телефоні дві години, змучила телефоністок на станції, але в Красному ніхто не знімав трубки.

— Ну що? — раз по раз визирав з кабінету начальник. Капа провинно стенала своїми худенькими плечиками,

наче через неї скоїлося таке, і знову терпляче крутила ручку телефонного апарата.

За десять хвилин до кінця роботи Капа стала поправляти зачіску, не знаючи, чи варто це робити. Якщо начальник покличе до себе, то все одно розпатлає. Але сьогодні, напевне, не покличе, кудись поділися ті йолопи на чолі з лейтенантом Філіпповим, і начальнику явно не до неї. Рівно о вісімнадцятій над дверима пролунав різкий дзвінок. Капа підхопилася і, розхитуючи сідницями трохи більше, ніж звичайно, ввійшла до капітана, розквітаючи навстріч йому неофіційною усмішкою.

Капітан, посміхаючись у відповідь, запропонував їй прогулятися в село Красне, бо зі співробітників нікого, крім неї, не лишилося, а він зараз покинути Установу не може.

— Якщо бажаєш, тут кінь якийсь приблудився,— візьми,— сказав капітан.

— Я їздити верхи не вмію,— боязко відповіла вона.

— Ну тоді так збігай. Ти молода, тобі сім кілометрів пройти не важко.

— Та що ви, Опанасе Петровичу! — образилася Капіто-ліна.— Куди я побіжу по такій грязюці?

— Нічого, взуєш гумові чоботи,— сказав капітан.— Тобі й іти тільки в один бік, а звідтіля разом з усіма машиною приїдеш. Та я гадаю, ти їх узагалі зустрінеш на півдорозі.

Капа спробувала ще заперечувати, але капітан посміхнувся крижаною усмішкою і, назвавши її на прізвище (це було ознакою найбільшого роздратування), враз пояснив Капі, що хоча вона і вільнонаймана, але служба у військовій Установі у військовий час зобов'язує її виконувати накази безвідмовно, точно і в строк, про що вона давала підписку, наймаючись на цю роботу.

Тремтячими губами Капа сказала "слухаюсь!" і з плачами вилетіла з кабінету. Вона побігла додому по гумові чоботи і дорогою клялася найстрашнішими клятвами, що ніякі вмовляння і ніякі погрози (аж до звільнення) не примусять її більше лягти з цією безсердечною людиною на той страхітливий обідраний і продавлений, заляпаний чорнилом службовий диван. Однак наказу їй виконати не вдалося, її чоловік, директор місцевого молокозаводу, який давно підозрював дружину в тому, що вона йому зраджує, влаштував їй сцену ревнощів і зачинив у коморі.

Сонце хилилося до обрію, коли капітан Миляга, не діждавшись повернення своїх підлеглих і ніяких звісток від Капи, зачинив довірену йому Установу на великий висячий замок, осідлав приблудного коня і верхи вирушив слідом за командою, яка зникла невідомо де.

24

Дорогою, що вже підсохла наприкінці дня, кінь швидко ніс капітана Милягу вперед у невідомість. Часом від надлишку енергії він починав скакати клусом, але капітан його стримував, бажаючи продовжити

несподівану прогулянку. Настрій Мидяги поліпшився. Він безпечно поглядав навсе-біч, сприймаючи затемнену сутінками місцевість як щось особливе. "Ех,— думав він,— до чого ж усе-таки наша природа гарна! В якій ще країні знайдеш такі сосни, берізки й усе інше". Ні в якій іншій країні капітан Миляга в своєму житті не бував, але, як справжній патріот, був певен, що варта уваги рослинність там не водиться. "Добре! — радів він, наповнюючи повітрям прокурені легені.— Гадаю, процент вмісту кисню тут більший, ніж у кабінеті". Останнім часом Миляга провадив у кабінеті дні й ночі, завдаючи по змозі шкоди собі й Вітчизні. Щоправда, надто беручким він не був ніколи. І давав постійно середні показники, розуміючи, що на невидимому фронті ударником бути так само небезпечно, як і відстаючим. У житті працівника тієї служби, до якої належав капітан, трапляються тривожні моменти, коли торжествує Законність. За час своєї кар'єри Опана-су Милязі двічі довелося пережити таку неприємність. Обидва рази чубили всіх підряд, але Милязі вдалося уціліти і навіть просунутися по службі від старшого наглядача до начальника районного відділу. Це дозволяло йому дивитися в майбутнє з певним оптимізмом, з надією уціліти, коли в черговий раз візьме гору Законність.

Міркуючи таким чином, не помітив він, як стемніло, і вже в темряві в'їхав у Красне. Зупинившись біля крайньої хати, капітан почув за хвірткою строгий жіночий голос:

— Борко, дідько тебе вхопи, ти підеш додому чи ні, чи хочеш, аби я тебе лозиною вперіщила.

У відповідь почулося веселе рохкання, з чого капітан, за властивою йому звичкою аналізувати і зіставляти різноманітні факти, здогадався, що Борко не людина.

— Дівчино,— сказав капітан у темряву,— не знаєш, де тут наші працівники?

— Які — працівники?

— Сама знаєш,— сором'язливо відповів Миляга.

За хвірткою помовчали, потім той самий жіночий голос обережно запитав:

— А ви хто такий будете?

— Багато знатимеш, швидко постарієш,— повартував капітан.

— Тут вони всі, в хаті,— подумавши, нерішуче сказала дівчина.

— Можна зайти? — запитав він.

Дівчина повагалася і знову відповіла непевно:

— Заходьте.

Він спритно сплигнув на землю, прив'язав коня до тину і пройшов-у хвіртку. Жінка, молода (як він устиг помітити навіть у темряві), наостанок обізвавши невидимого Борка паразитом, відчинила двері і пропустила капітана вперед.

Він поминув темні сіни, перечіплюючись за якісь гримкотливі речі, потім коридор, мацаючи рукою по стіні.

— Двері праворуч,— сказала дівчина.

Намацавши клямку, він увійшов у якусь кімнату і примружився — на столі світилася дванадцятилінійна лампа. Звикнувши трохи до світла, він побачив геть усіх своїх підлеглих у кількості семи чоловік. П'ятеро з них сиділи на лавці вздовж стіни. Лейтенант Філіпов, підклавши під

щоку кулак, спав на підлозі, а сьомий — Свинцов — лежав догори сідницями на ліжку і тихо стогнав. Посеред кімнати на табуретці сидів боєць з блакитними петлицями і тримав у руках гвинтівку з иримкнутим багнетом. Побачивши прибулого, боєць одразу ж обернувся і спрямував гвинтівку на нього.

— Що тут відбувається? — строго запитав капітан.

— Не галасуй,— сказав боєць,— пораненого розбудиш.

— Ти хто такий? — закричав Миляга, хапаючись за кобуру.

Тоді боєць зірвався з табуретки і наблизив багнета до живота капітана.

— Руки вгору!

— Я тобі зараз дам — руки вгору,— посміхнувся капітан, намагаючись розстебнути кобуру.

— Але ж я штрикну,— попередив червоноармієць. Зустрівшись з його безжальним поглядом, капітан зрозумів, що справи кепські, і повільно підняв руки.

— Нюрко,— сказав боєць до дівчини, яка все ще стояла біля дверей, — забери в нього лівольвер і кинь у сумку.

Поминуло декілька днів відтоді, як зникло відомство капітана Миляги, але в районі ніхто цього не помітив. А пропала ж не голка в сіні, а солідна Установа, яка посідала серед інших установ вельми помітне місце. Така установа, що без неї наче й кроку ступити не можна. А от пощезла, й край, і ніхто навіть не зойкнув. Люди жили, працювали, народжувалися і вмирали, і все це без відома відповідних органів, а так, самопливом.

Цех* безлад тривав би хтозна-скільки, коли б перший секретар райкому товариш Ревкін з часом не став відчувати, що довкола нього ніби не вистачає чогось. Це дивне почуття поступово міцніло, воно сиділо в ньому, немов колючка, і нагадувало про себе повсюди, хоч де б Ревкін перебував — на бюро райкому, на нараді передовиків, на сесії райради і навіть удома. Не зумівши розібратися в своїх настроях, він позбувся апетиту, став неуважним і якось навіть дійшов до того, що натягнув кальсони на галіфе і в такому вигляді спробував піти на роботу, але персональний шофер Мотя його тактовно зупинила.

І от якось уночі, коли він лежав, дивився на стелю, зітхав і палив цигарку за цигаркою, дружина Аглая, лежачи поруч, запитала його:

— Що з тобою, Андрію?

Він вважав, що вона спить, і вдавився димом від несподіваного запитання.

— У якому розумінні? — запитав він, відкашлявшись.

— Ти останнім часом став якийсь нервовий, спав з виду, нічого не їси і весь час палиш. У тебе неприємності на роботі ?

— Ні,— сказав він,— усе гаразд.

— Ти здоровий?

— Абсолютно. Помовчали.

— Андрію,— хвилюючись, сказала дружина,— скажи мені як комуніст комуністу: може, в тебе нездорові настрої?

З Аглаєю він познайомився понад десять літ тому, коли обоє проводили колективізацію. Аглая, тоді ще двадцятип'ятирічна комсомолка, з палаючим поглядом, підкорила Ревкіна тим, що дні й ночі перебувала в сідлі, хвацько літаючи по району, вишукуючи і викриваючи куркулів та шкідників. її маленьке, але міцне серце кс знало пощади до ворогів, яких тоді у великій кількості відправляли в холодні землі. Вона не завжди розуміла гуманну лінію партії, яка не дозволяла знищувати всіх на місці. Тепер Аглая завідувала дитячим будинком.

Почувши запитання, Ревкін замислився. Він погасив одну цигарку і запалив другу.

— Так, Глашо,— сказав він, подумавши.— Ти, здається, маєш рацію. У мене справді нездорові настрої.

Знову помовчали.

— Андрію,— тихо й невблаганно сказала Аглая,— коли ти сам у собі відчуваєш нездорові настрої, то мусиш роззброїтися перед партією.

— Так, мушу,— погодився Андрій.— Але що буде з нашим сином? Адже йому лише сім років.

— Не хвилюйся. Я виховаю його справжнім більшовиком. Він навіть забуде, як тебе звали.

Вона допомогла чоловікові скласти чемодан, але перебути в одному ліжкові залишок ночі відмовилася з ідейних міркувань.

Уранці, коли прийшла машина, Ревкін наказав шоферу Моті відвезти його Куди Слід, бо пішки він останнім часом не ходив і не зміг би знайти дорогу.

Як не дивно, Де Слід Кого Слід не виявилося. Не було ні вартових, ні чергових, і на великих зелених воротях висів чималий замок. Ревкін стукав у двері і у ворота, намагався зазирнути у вікна першого поверху — нікого не було видно.

"Дивно,— подумав Ревкін.— Як це може бути, щоб у такій Установі нікого не було".

— А тут уже з тиждень, напевне, як замок висить,— сказала Мотя, наче вгадавши його думки.— Може, їх давно розігнали.

— Не розігнали, а ліквідували,— строго поправив Ревкін і наказав їхати до райкому.

Дорогою він думав, що справді зникнення такої серйозної Установи неможливо пояснити нічим, крім ліквідації. Але коли це так, то чому ніхто не поставив його до відома? І взагалі, чи ж можна ліквідувати, та ще у військовий час, організацію, з допомогою якої держава охороняє себе від внутрішніх ворогів? І чи не пояснюється це зникнення задумами цих самих ворогів, котрі тепер, напевне, активізували свою діяльність?

Зачинившись у своєму кабінеті, Ревкін обдзвонив ряд сусідніх районів і шляхом обережних розпитів довідався, що повсюди ті, Кому Слід, як і досі,на своєму місці і цілком активно функціонують. Від цієї звістки не полегшало. Зараз становище здавалося ще заплутаниним. Необхідно було організувати негайне розслідування.

Ревкін зняв трубку і попросив з'єднати його з капітаном Милягою.

— Не відповідає,— сказала телефоністка, і лиш тепер Ревкін збагнув усю безглуздість свого дзвінка. Адже коли б Миляга існував, йому непотрібно було б дзвонити. Але, з іншого боку, хто може розібратися в складній справі зникнення усіх, Кому Слід, коли саме ті, Кому Слід, і мали б займатися такими справами?

"Треба подати проект,— подумав секретар,— щоб у кожному районі було дві Установи. Тоді перша виконуватиме свої функції, а друга стежитиме, аби не зникла перша".

Ревкін занотував цю думку на листку настільного календаря, але негайно з'явилася й інша: "А хто ж стежитиме за другою Установою?" Отже, треба створити третю, а за третьою — четверту і так далі до нескінченності, але хто ж тоді займатиметься іншими справами? Виходило якесь зачароване коло.

Однак розмірковувати довго ніколи, треба діяти.

Ревкін послав шофера Мотю на ринок послухати, про що балакають жінки. Мотя небавом повернулася і повідомила, що жінки подейкують, начебто Установа в повному складі виїхала в село Красне арештовувати якогось дезертира. Нитку було знайдено. Тепер Ревкін знову почувався на своєму місці, і незрозуміле відчуття зникло, наче скалка, яку витягли пінцетом.

Ревкін зателефонував у Красне. До апарату підійшов голова Голубєв (ожив, виявляється). На запитання Ревкіна, де перебуває команда, що виїхала в Красне, Голубєв сказав:

— А їх Чонкін заарештував зі своєю бабою.

Чути, звичайно, було кепсько. Та й важко собі уявити, аби якийсь Чонкін з якоюсь бабою могли заарештувати одразу всіх, Кого Слід. Себто не слід. Ревкіну видалося, що Голубєв сказав не "з бабою", а "з бандою".

— І велика в нього банда? — поцікавився він.

— Та як сказати...— зам'явся Голубєв, викликаючи у своїй уяві образ Нюри,— взагалі чимала.

Не встиг ще Ревкін покласти телефонну трубку, як по району вже поповзли чорні чутки. Казали, що в околицях орудує банда Чонкіна. Вона численна й добряче озброєна.

З приводу особи самого Чонкіна думки були найсуперечливіші. Одні казали, що Чонкін — це карний злочинець, котрий утік із в'язниці зі своїми товаришами. Інші доводили, що Чонкін — білий генерал, який до останнього часу жив у Китаї, а тепер оце напав на Радянський Союз, збирає си-лу-силенну війська, і до нього звідусюди стікаються люди, скривджені радянською владою.

Треті заперечували дві попередні версії, стверджуючи, що під прізвищем "Чонкін" переховується сам Сталін, який утік од німців. Подейкували, що його охорона складається виключно з осіб грузинської національності, а дружина в нього росіянка, з простих. Ще розповідали, ніби Сталін, побачивши, що коїться в районі, дуже обурився. Він викликає до себе всіляких начальників і суворо карає їх за шкідництво. Зокрема, заарештував і наказав негайно розстріляти особовий склад усіх, Кого Слід, на чолі із самим капітаном Милягою.

Циля Сталіна принесла цю звістку із черги за керосином.

— Мойшо, ти чув? — сказала вона чоловікові, котрий біля вікна заганяв гвГздка у підметку.— Люди кажуть, що якийсь Чонкін розстріляв твого знайомого гоя.

— Так, я чув,— діставши з рота гвіздки, сказав Мойсей Соломонович. — Це був інтегесний молодий чоловік, і мені його дуже шкода.

Циля пішла розпалювати керосинку, але одразу й повернулася.

— Мойшо,— сказала вона схвильовано, — а як ти вважаєш, цей Чонкін єврей?

Мойсей Соломонович відклав молотка.

— Чонкін? — перепитав він здивовано.— Мені здається, це їхнє пгізвище.

— Чонкін? — Циля поглянула на чоловіка, ніби на дур ня.— Ха! Він буде ще мені патякати! А як же тоді Ривкім чи Зускін?

Повертаючись до керосинки, вона иодумки на різний мані р повторювала прізвище "Чонкін" і з сумнівом хитала своєю сивою головою.

Аби якось нейтралізувати зловісні чутки, місцева газета "Більшовицькі темпи" в рубриці "Захоплююча інформація" помістила ряд цікавих даних. Було надруковано, наприклад, про тритона, що пролежав п'ять тисяч років заморожений і ожив після того, як його відігріли; про те, що якийсь народний умілець з міста Чебоксари видряпав на пшеничному зернятку повний текст статті Горького "З ким ви, майстри культури?".Але оскільки чутки й далі поширювалися, газета, прагнучи спрямувати думки в інше річище, розпочала на своїх сторінках дискусію: "Правила хорошого тону — чи потрібні вони?" В статті під таким заголовком лектор райкому Неужелєв писав, що всесвітньо-історична перемога Жовтневої революції принесла народам нашої неосяжної країни не тільки звільнення од влади капіталістів і поміщиків, але й відкинула колишні норми моралі, замінивши їх новими, що відображають корінні зміни, які сталися в суспільних відносинах. Нові норми насамперед відзначаються чітким класовим підходом. Суспільство, в якому переміг соціалізм, писав лектор, не сприймає буржуазні правила доброго тону, в яких відбилися принципи панування одних людей над іншими. Назавше зникли з ужитку звертання "панове", "милостивий пане", "слуга покірний" тощо. Слово "товариш", з яким ми звертаємося один до одного, свідчить не тільки про рівність між собою різних груп населення, але й про рівність чоловіків і жінок. Заразом ми відкидаємо і прояви нігілізму в галузі стосунків трудящих між собою. Неужелєв стверджував, що, незважаючи на нові принципи, деякі традиційні норми

поведінки мусять бути збережені і в нашому соціалістичному побуті. Наприклад, в громадському транспорті (якого, до речі, в ДОЛГОБІ зроду-віку не бувало) необхідно поступатися місцем інвалідам, людям похилого віку, вагітним жінкам і жінкам з дітьми. Чоловік мусить першим вітатися з жінкою, але не подавати першим руку, пропускати жінку вперед і скидати го ловний убір, перебуваючи в приміщенні. Звичайно, необов'язково цілувати дамам ручки, але виявляти увагу і чуйність до товаришів по виробництву і просто до сусідів необхідно. В зв'язку з цим украй нетерпимі такі пережитки минулого, як взаємні грубощі чи нецензурна лайка. Недопустимо також грати на музичних інструментах після двадцять третьої години. Навівши ряд негативних прикладів, автор закінчував статтю думкою, що взаємна ввічливість є основою гарного настрою, від якого в кінцевому рахунку залежить продуктивність нашої праці. А оскільки від нашої праці в тилу залежить перемога на фронті, остаточний висновок напрошувався сам собою.

На декого стаття справила сильне враження.

До речі, на той час у місті Долгові серед інших проживали двоє вельми помітних громадян. Через давність подій ніхто вже не пам'ятає їхніх імен, звань і посад. Старожили оповідають, що то були два дивакуваті суб'єкти, котрі влітку в солом'яних брилях, а взимку в сірих папахах зустрічалися на площі Колективізації і неквапно прогулювалися вулицею Поперечно-Поштамтською від площі до колгоспного ринку й назад. Під час прогулянок вони пошепки й озираючись вели бесіди на найактуальніші теми. Те, що в розпал військових дій вони перебували в Долгові, а не в діючій армії, наштовхує на думку про їхній непризовний вік.

Увечері того дня, коли вийшла газета зі статтею Неуже-лєва, ці мислителі, зустрівшись, як звичайно, на площі, привітали один одного легким підняттям капелюхів.

— Ну що ви на це скажете? — зразу запитав Перший Мислитель і негайно покрутив головою ліворуч, праворуч, назад і знову ліворуч і праворуч, аби упевнитися, що ніхто не стежить і не підслуховує.

Другий Мислитель не став перепитувати, на що на це. Внаслідок постійних спілкувань вони навчилися розуміти один одного з півнатяку. Другий Мислитель теж здійснив начебто ритуальне крутіння головою ліворуч, праворуч, назад і сказав:

— Ох, облиште! Треба ж їм чимось заповнювати газету.

— Ви так гадаєте? — хитро примружився Перший.— Що ж їм нема про що писати? Німці захопили Прибалтику, Білорусію, Україну, стоять поблизу Москви, в районі теж цілковите безладдя: врожай не зібрано, худоба без кормів, десь діє банда якогось Чонкіна, а районній газеті більше нема про що писати, як про пристойні манери?

— Облиште,— повторив Другий Мислитель,— якомусь лекторові спало на думку...

— Отут ви й помиляєтесь! — радісно вигукнув Перший Мислитель. Це була його коронна фраза. В кожній суперечці зі своїм співбесідником він із завмиранням серця чекав саме такого моменту, аби сказати: "Отут ви й помиляєтесь!"

— Ні в чому я не помиляюся,— невдоволено пробурмотів його співрозмовник.

— Запевняю вас, помиляєтесь. Повірте мені, я добре знаю цю систему. У них нікому нічого не спаде на думку без вказівки згори. Тут усе складніше й простіше. Вони врешті-решт зрозуміли,— Перший Мислитель крутнув головою і стишив голос,— що без повернення до колишніх цінностей ми програємо війну.

— Через те, що не цілуємо дамам ручки?

— Так, так! — закричав Перший Мислитель.— Саме через це. Ви не розумієте елементарних речей. Зараз іде війна не між двома системами, а між двома цивілізаціями. Виживе та, котра виявиться вищою.

— Ну, знаєте! — розвів руками /другий Мислитель.— Це вже занадто. Колись гунни...

— Що ви мені кажете про гуннів? Згадайте Македонського!..

І тут почалося! Гунни, Александр Македонський, війна з філістимлянами, хрестові походи, перехід через Альпи, битва при Марафоні, штурм Ізмаїла, прорив лінії Мажіно...

— Ви не розумієте! — розмахував руками Перший Мислитель.— Між Верденом і Аустерліцем велика різниця!

— А що ви до мене зі своїм Аустерліцем? Ви візьміть Трафальгар!

— Заберіть його собі!

Так дорогою від площі до ринку і назад вони просперечалися декілька годин поспіль, понижуючи і знов підвищуючи голос. До спільної думки вони не дійшли, зате подихали повітрям, що, як відомо, дає організмові велику користь. Розлучившись далеко за північ, обидва потім довго не спали, перебираючи в пам'яті деталі розмови, і кожен у цей час думав: "А ось завтра я йому скажу..."

Досить сильне враження стаття про добрі манери справила й на інших жителів міста. Стара вчителька в полемічній замітці "А чому б і ні?", віддаючи належне класовому підходу, стверджувала все ж, що цілувати руки дамам не лише можна, але й потрібно. "Це,— писала вона, — красиво, елегантно, по-лицарськи". Д лицарство, за її словами, є

невід'ємною рисою кожної радянської людини. З різкою відповіддю учительці в дописі "Ще чого захотіли!" виступив уславлений забійник худоби Терентій Книш. Навіщо, писав він, робочій людині цілувати руки якійсь дамі? А що, коли в неї руки не миті, чи й того гірше — короста? "Ні вже, даруйте,— писав Книш,— скажу вам з робітничою одвер-тістю, якщо у вас немає довідки від лікаря, я руки вам не цілуватиму". Місцевий же поет Серафим Бутилко вибухнув довгим віршем "Я комунізму ясно бачу далі", який, втім, не стосувався теми дискусії.

Підводячи підсумки дискусії, газета подякувала всім, хто взяв у ній участь, покартала вчительку і Книша за крайнощі і врешті-решт зробила висновок, що саме існування настільки різних точок зору на дане питання свідчить про серйозність і своєчасність зачепленої Неужелєвим проблеми, від якої не можна відмахнутися, але й вирішити її теж непросто.

Доки газета розважала населення, керівники району, перебравши всі можливі версії, дійшли висновку, що Чонкін, найімовірніше, командир німецьких парашутистів, котрі висадилися в районі, аби дезорганізувати роботу тилу і підготувати наступ військ на даній ділянці.

Не знаючи, як бути, районне начальство кинулося до області, область, у свою чергу, звернулася до військових властей. На ліквідацію банди Чонкіна (так званого Чонкіна, як мовилося в секретних документах) було кинуто зняту з ешелону, що вирушав на фронт, стрілецьку частину.

Густішали сірі сутінки, коли полк, дотримуючись усіх правил маскування, підійшов до села Красне і оточив його. Два батальйони перекрили з двох боків дорогу, третій окопався вздовж городу (з четвертого боку була природна перешкода — річка Тьопа).

Вислали двох розвідників.

26

Заарештувати весь особовий склад районної Установи було для Чонкіна справою нескладною. Головні труднощі виникли згодом. Відомо, що кожна людина час від часу має звичку спати. Під час спання вона втрачає пильність, і цим можуть скористатися ті, кому вигідно.

Нюра стала підміняти Чонкіна на посту, але їй це давалося непросто, бо обов'язків поштаркч з неї ніхто не знімав. Та й господарство трималося на ній.

Крім того, з'ясувалося, що працівники Установи, як і звичайні смертні, справляють природну нужду по кілька разів на день. До того ж ця потреба в них чомусь виникає в кожного в різний час. Ще нічого, коли Нюра на місці. Доки Чон кін водить чергового бажаючого, Нюра вартує решту. Ллє коли Нюри нема чи коли вона спить, інші можуть утекти, хоча руки в кожного зв'язані. Спершу Чонкін виводив усіх гамузом, згодом придумав інший спосіб. Знайшов на сіннику старий ошийник і прив'язав до нього міцну мотузку. Проблему було вирішено остаточно і безповоротно. Хочеш по нужді, підставляй шию і будь вільним у межах довжини мотузки. Тим паче, що зимовий нужник містився тут же на скотному дворі, відокремлений од основної частини хати вузеньким коридором. (Потім свідки стверджували, що як траплялося зазирнути у вікно, то завжди бачиш одну картину: Чонкін сидить на стільчику біля прочинених дверей, в одній руці тримає зброю, в другій — намотана на зап'ясток напнута мотузка).

Але тут виникли інші ускладнення. І без того мізерний запас Нюриних харчів різко зменшився. Виявилося, що працівники Установи й поїсти люблять не менше від інших верств населення. Нюра спершу стійко терпіла всі труднощі й негаразди військової служби, але якось усе ж не стрималася.

У звичний час вона повернулася додому. Сонце сідало, але до вечора було ще далеко. Чонкін з гвинтівкою у руках сидів, як завжди, на стільчику біля дверей, притулившись спиною до одвірка і простягнувши ноги. Полонені розташувалися на своєму місці в кутку. Четверо на підлозі різалися в дурня, п'ятий чекав своєї черги, двоє спали, поділивши підкладену під голови стару Нюрину куфайку, восьмий сидів на лавці і знуджено вдивлявся у вікно, за яким були річка, ліс і воля.

Ніхто, крім Чонкіна, не звернув на Нюру ніякої уваги. Але й Чонкін нічого не сказав їй, а тільки підвів голову і поглянув на Нюру довгим співчутливим поглядом. Вона мовчки кинула сумку біля порога і, переступивши через простягнуті ноги Чонкіна, рушила до печі, дістала чавунчик, у якому була всього одна картоплина, і та в лушпинні. Нюра покрутила цю картоплину в руці і, жбурнувши її в дальній куток, заплакала. Це також нікого не здивувало, лише капітан Миляга, який сидів до Нюри спиною, не бажаючи обертатися, запитав Свинцова:

— Що там відбувається?

— Жінка плаче,— сказав Свинцов, аж ніби з жалем поглянувши на Нюру.

— А чого вона плаче?

— Жерти хоче,— похмуро сказав Свинцов.

— Нічого,— здаючи бубнового валета, пообіцяв капітан,— скоро нагодуємо.

— Це вже так,— Свинцов відкинув карти і подався в куток.

— Ти чого? — здивувався капітан.

— Годі,— сказав Свинцов,— награвся.

Він розстелив на підлозі шинелю, ліг на спину і втупився у стелю. Останнім часом у темній душі Свинцова повільно прокидалося якесь невиразне почуття, що гнітило його й тривожило.

Почуття це називалося муками совісті, яких Свинцов, не відчувши нічого подібного досі, не міг розпізнати. (Раніше Свинцов ставився до людини, ніби до дерева: скажуть розпиляти — розпиляє, не скажуть — пальцем не зачепить). Але, прокинувшись якось серед ночі, він раптом подумав:

Господи, та як же так могло статися, що був Свинцов звичайним, незлостивим сільським дядьком, а став душогубом.

Якби Свинцов був освіченіший, він знайшов би пояснення свого життя в історичній доцільності, але він був чоловік темний, і сумління його, раз прокинувшись, уже не засинало. Воно гризло його і не давало спокою.

Свинцов лежав у кутку і дивився в стелю, а товариші його й далі говорили про Нюру. Єдренков сказав:

— Може, вона боїться, що ми, коли звільнимося, катуватимемо її?

— Можливо,— відповів капітан Миляга.— Але даремно вона не вірить у нашу гуманність. Ми до жінок особливих методів не застосовуємо. До тих,— додав він, подумавши,— які вперто не тримаються своїх помилок.

— Атож,— сказав Єдренков,— шкода жінку. Коли навіть не розстріляють, то десятку дадуть, не менше. А в таборі жінці важко. Начальнику дай, наглядачеві дай…

— Ось я тобі зараз дам чавуном по головешці! — з серцем сказала Нюра і підняла чавунчик..

— Ану, обережніше! — сполошився лейтенант Філіппов.— Рядовий Чонкін, накажіть їй, нехай поставить каструлю на місце. Женевська конвенція передбачає гуманне ставлення до військовополонених.

Цей лейтенант був великим законником і весь час ліз до Чонкіна зі своєю конвенцією, за якою начебто полонених слід було добре поїти, годувати, одягати і ввічливо до них ставитися. Чонкін і сам би хотів жити за нормами тієї конвенції, та не знав, до кого звернутися.

— Облиш, Нюрко, з ними зв'язуватися,— сказав він.— Чавун зіпсуєш. Потримай-но, а я зараз,— він дав Нюрі гвинтівку, а сам збігав у сіни. Повернувся зі склянкою молока і шматком чорного крихкого коржа, якого вдень спеціально для Нюри випік з Боркових висівок.

Нюра рвала того коржа зубами, а сльози текли по її щоках і падали в молоко.

Чонкін дивився на неї з жалем і думав, що треба щось робити. Мало того, що сам їй сів на шию, а тепер ще й цю ораву посадовив. Потерпить вона, потерпить, та й вижене разом з ними на вулицю! Куди тоді з ними дітися? Ще спочатку, після того як їх заарештував, Чонкін гадав, що тепер десь хтось із начальства похопиться. Коли забули про рядового бійця, то вже те, що зникла ціла районна організація, може, на когось подіє, примчать, аби розібратися, що сталося. Ні, дні минали за днями, і все було тихо, спокійно, наче ні-

де нічого не трапилось. Районна газета "Більшовицькі темпи", крім зведення "Радінформбюро", друкувала казна-що, а про зниклу Установу — ані мур-мур. З чого Чонкін зробив висновок, що люди мають звичку помічати те, що в них перед очима. А те, чого немає, не помічають.

— Нюрко,— сказав Іван, прийнявши рішення,— ти їх повартуй поки що, я скоро повернуся.

— Ти куди? — здивувалася Нюра.

— Опісля дізнаєшся.

Він розправив під паском гімнастерку, витер ганчіркою черевики і вийшов з хати. В сінях прихопив вісімсотграмову флягу і рушив простісінько до баби Дуні.

27

Голова Голубєв сидів у своєму кабінеті і зі звичною нудьгою перебирав ділові папери. За вікном вечоріло. Від хат, дерев, тинів, людей і собак тяглися довгі тіні, навіваючи сумні думки і бажання випити, чого він не робив з учорашнього дня. Вчора він їздив до району і просився на фронт. Упродовж години він доводив рудій лікарці, що плоскостопість — недостатній привід, аби гайнувати час у тилу. Він підвищував на неї голос, лестив і навіть намагався спокусити, без особливого, втім, ентузіазму. Наприкінці вона стала вже вагатися, але, засунувши йому під ребра свої довгі тонкі пальці, вжахнулася і схопилась за голову.

— Боже мій! — сказала вона.— Та у вас печінка вдвічі більша, ніж належить. П'єте?

— Трапляється іноді,— відповів їй Голубєв, позичивши очей у сірка.

— Треба кинути,— рішуче сказала вона.— Хіба можна так занапащати власне здоров'я?

— Не можна,— погодився Голубєв.

— Це просто варварство! — вела вона далі.

— Так, справді,— підтвердив Голубєв.— Сьогодні ж кину.

— Ну гаразд,— полагіднішала вона,— через два тижні повторно пройдете комісію і, якщо райком проти не буде, їдьте.

Після цієї розмови він вирушив додому. Навпроти чайної кінь, як завше, зупинився, але він хльоснув його кінцями віжок і поїхав далі. І ось уже півтора дні не пив ні краплини.

"Так,— дивлячись у вікно, думав він вдоволено,— що-Що, а сила волі у мене все-таки є". В цей час в полі зору голо-

ви з'явився Чонкін. Він ішов через майдан до контори і ніс у руках якийсь предмет, що його Іван Тимофійович одразу розпізнав досвідченим поглядом. Це була фляга. Іван Тимофійович проковтнув слину і принишк. Чонкін наблизився до контори і, гучно стукаючи черевиками, зійшов на ґанок. Голова поправив на столі папери і надав своєму обличчю офіційного виразу. В двері постукали.

— Заходьте,— сказав голова і потягся по цигарку. Чонкін увійшов, привітався і зупинився, тупцюючи біля

дверей.

— Проходь, Ваню, вперед,— запросив голова, не відриваючи погляду од фляги.— Проходь, сідай.

Чонкін нерішуче підійшов до столу і сів на самісінький краєчок рипучого стільця.

— Та ти, Ваню, не соромся,— заохотив голова,— сідай нормально, усією сідницею, Ваню, сідай.

— Нічого, ми й так,— знітившись, назвав себе на "ми" Чонкін і посовався на стільці тим самим місцем, на яке так делікатно вказав голова, але далі посунутися все-таки не посмів.

Після цього в кабінеті запала тривала й виснажлива мовчанка. Голубев дивився на відвідувача вичікувально, але Чонкін наче язика проковтнув. Нарешті він пересилив себе і розпочав.

— Ти цеє ось що...— сказав Чонкін і, почервонівши від натуги, замовк, не знаючи, як далі вести розмову.

— Зрозуміло,— сказав голова, не діждавшись продовження.— Ти, Ваню, не хвилюйся, а викладай все по черзі, чого прийшов. Запалиш? — голова підсунув до нього цигарки "Казбек" ("Делі" давно не палив).

— Не хочу,— сказав Чонкін, але цигарку взяв. Він припалив її з мундштука, кинув на підлогу і розтоптав каблуком.

— Ти от що...— розпочав знову Чонкін і раптом рішуче зі стуком поставив флягу перед Голубєвим.— Пити будеш?

Голова глипнув на флягу і облизався. Недовірливо зиркнув на Чонкіна.

— А ти це по-товариському чи як хабар?

— Як хабар,—підтвердив Чонкін.

— Тоді не треба,— Іван Тимофійович обережно посунув флягу назад до Чонкіна.

— Ну, не треба, то й не треба,— легко погодився Чонкін, узяв флягу і підвівся.

— Зажди,— захвилювався голова.— А раптом у тебе таке діло, що його можна вирішити й так. Тоді випити ми зможемо не як хабар, а по-товариському. Як ти гадаєш? Чонкін поставив флягу на стіл і підсунув до голови.

— Пий,— сказав він.

— А ти?

— Наллєш, і я вип'ю.

Через півгодини, коли вміст фляги різко зменшився, Голубев і Чонкін були вже нерозлучними друзями, палили пигарки "Казбек", і голова щиро скаржився на свої обставини.

— Раніше, Ваню, було важко,— говорив він,— а тепер і поготів. Чоловіків забрали на фронт. Зосталися самі жінки. Звичайно, жінка теж велика сила, особливо в умовах нашої системи, однак у мене он молотобійця на фронт забрали, а жінка молот великий не підніме. Я тобі про здорову жінку кажу, а здорових жінок у селі не буває. Ця вагітна, друга годує дитя, третя, хоч дощ, хоч погідно, за поперек тримається: "Ломить,— каже,— на погоду". А вище керівництво в становище не увійде. Вимагають — усе для фронту, все для перемоги. Приїдуть і лаються. По телефону дзвонять — матом. І Борисов матом, і Ревкін матом. А з обкому подзвонять, також слова без матюків сказати не можуть. Ось я й питаю тебе, Ваню, як далі жити? Тому я й прошу відправити мене хоч на фронт, хоч у тюрму, хоч до чорта в зуби, тільки 6 звільнитися від цього колгоспу, нехай ним займається хтось інший, а з мене доста. Але, коли правду тобі сказать, Ваню, дуже хочеться під кінець виправити трохи становище в колгоспі, аби хоч хтось добром тебе згадав, а от не виходить.

Голова безнадійно трусонув головою і одним ковтком вихилив півсклянки самогону. Чонкін зробив те саме. Зараз розмова дійшла до найвигіднішої для Чонкіна точки. Треба було не проґавити момент.

— Раз у тебе таке нещастя,— недбало сказав Чонкін,— можу допомогти.

— Та як ти мені можеш допомогти?

— Можу,— наполягав Чонкін, наповнюючи склянки.— На от, сьорбни. Хочеш, завтра вранці вижену на поле своїх арештантів, вони тобі весь твій колгосп перекопають.

Голова здригнувся. Посунув свою склянку ближче до Чонкіна, сам відсунувся. Трусонув головою і вп'явся в Чонкіна довгим незмигним поглядом. Чонкін посміхався.

— Ти що? — зляканим голосом сказав Голубев.— Ти що це надумав?

— Як хочеш,— Чонкін стенув плечима.— Я хотів, як тобі краще. Ти побачив би, які пики. Та коли їх примусити працювати, вони тобі гори зрушать.

— Ні, Ваню,— засмучено мовив голова,— не можу я на це пристати. Скажу тобі як комуніст, я їх боюся.

— Господи, та чого ж їх боятися? — сплеснув руками Чонкін.— Ти тільки дай мені рівне поле, щоб я усіх їх бачив і міг вартувати. Та, коли не хочеш, я з ними в будь-який інший колгосп піду. Нас тепер кожен прийме, та ще й спасибі скаже. Адже я в тебе ніяких трудоднів не прошу, а тільки харчування тричі на день, та й годі.

Перший переляк поминув. Голубєв замислився. Правду кажучи, пропозиція була спокуслива, але голова все ще вагався.

— Класики марксизму,— вимовив він невпевнено,— кажуть, що від рабської праці великого зиску немає. Але якщо говорити по совісті, Ваню, нам і од малого зиску відмахуватися не доводиться. А тому давай вип'ємо іще.

Трохи згодом Чонкін вийшов од голови, злегка похитуючись від горілки й доброго настрою. В лівій кишені його гімнастерки лежав аркуш паперу, на якому п'яним нерівним почерком було написано: "Бригадиру тов. Шикалову! Зарахувати на тимчасову роботу ланку тов. Чонкіна. Оформити як шефів". У тій самій кишені лежав і інший папірець — розпорядження про видачу ланці Чонкіна у вигляді авансу продуктів на тиждень уперед.

28

Прокинувшись наступного ранку з хворою головою, Іван Тимофійович Голубєв невиразно пригадав окремі деталі вчорашнього вечора і сам собі не повірив. "Цього не може бути,— сказав він самому собі.— Я чоловік, звичайно, пропащий, але такого вчинити не міг, це мені просто приснилося чи примарилося на п'яну голову".

Але, хоч як би там було, на роботу він усе ж не вийшов, пославшись на недугу, і вирядив до контори дружину розвідати, що там відбувається. Дружина невдовзі повернулася і передала слова Шикалова, що все йде, як було намічено, і ланці Чонкіна виділено фронт робіт. Голова подумки застогнав, але повідомлення було передано в такій формі, що видалося йому цілком природним (а чому б і ні?). Врешті-решт він трохи заспокоївся, одягся, поснідав, пішов на стайню, взяв коня і верхи подався поглянути, що відбувається. Ланка Чонкіна (голова тепер саме так її називав) в повному складі трудилася на великому картопляному полі. Четверо копали картоплю, двоє навантажували мішки і ще двоє (капітан Миляга і лейтенант Філіппов) відтягували мішки до дороги і тут спорожняли. Чонкін з гвинтівкою на колінах спокійненько сидів на покинутій при дорозі старій сівалці і

ліниво стежив за роботою, час від часу струшуючи маленькою своєю головою, щоб не заснути.

Побачивши голову, Чонкін привітно помахав рукою, але Іван Тимофійович проїхав мимо, наче не помітивши круг себе нічого.

29

Труд облагороджує людину. Правда, дивлячись яку. Полонені Чонкіна сприйняли зміну своєї долі по-різному. Деякі байдуже, вважаючи, що всіляка робота добра. Деякі навіть були раді: працювати на повітрі все ж приємніше, ніж гибіти в жаркій, повній блощиць хаті. Лейтенант Філіппов терпів злигодні стійко, але нарікав на порушення Чонкіним міжнародних законів про поводження з полоненими (командний склад,— казав лейтенант,— не можна залучати до фізичної праці).

Найнесподіваніший вплив справило все це на Свинцова. Раптом допавшись до простої, знайомої йому з дитинства селянської праці, він відчув непоясниму насолоду. Працював він більше за всіх, працював до знемоги. Він копав картоплю, насипав у мішки, відтягував до дороги і не міг вдовольнитися. Після вечері стелив на підлозі шинелю і спав як убитий, проте вранці схоплювався раніше від усіх і нетерпляче чекав нового виходу в поле.

Капітан Миляга спершу був навіть задоволений, що справа повернулася на таке: вже тепер Чонкін на всі сто відсотків заробив собі кулю. В своїх мріях капітан часто уявляв собі, як він влаштовує Чонкіну допит з тортурами, при цьому тонкі губи капітана розтягувалися у мстивій усмішці. Але в останні дні капітан раптом страшенно сполошився. Він почувався так, як Чонкін у перший день війни, коли впевнився, що нікому не потрібен. Але Чонкін ніколи не вважав себе обранцем, чого ніяк не можна було сказати про капітана Милягу. І той факт, що за довгий час нікого не прислали їх виручати, вельми

хвилював капітана. Що ж могло статися? Може, місто Долгов уже захопили німці? Може, Установу вже давно ліквідовано? Може, завдання використати Установу на трудовому фронті дано Чонкіну згори? На свої нескінченні "може" Миляга шукав і не знаходив відповіді. І одного чудового дня у винахідливій голові капітана визріло рішення: треба тікати. Тікати будь-що. І капітан почав придивлятися до Чонкіна, вивчаючи його звички і нахили, бо перш ніж перемогти ворога, треба його вивчити. Капітан спостерігав за довколишньою місцевістю, але місцевість була рівною, бігти, не ризикуючи бути застреленим, важко, а ризикувати капітан поки не хотів. У голові його визрівав інший, сміливіший за задумом план.

ЗО

Хоча наука і стверджує, що рабська праця себе не виправдовує, практика використання працівників Установи в колгоспі "Червоний колос" показала інше. В районні організації стали надходити зведення про збирання картоплі, в яких значилися такі цифри, що навіть Борисов розхвилювався і зателефонував Голубєву сказати, аби брехав, та знав міру. На це Голубєв відповів, що він свою державу дурити не збирається і документи відображають тільки те, що є насправді. Прибулий за дорученням Борисова інструктор райкому Чмихалов повернувся в район з підтвердженням, що в зведеннях сама лише правда, він на власні очі бачив бурти картоплі, відповідні отриманим зведенням. Як повідомили йому в колгоспі, подібна продуктивність досягнута за рахунок повного використання людських резервів. Урешті-решт у районі повірили і звеліли газеті дати статтю, яка б узагальнювала досвід передового господарства. Господарство ставили за приклад іншим, кажучи: "Чому Голубєв може, а ви не можете?" Вже й до області докотилися вісті про колгосп, керований головою Голубєвим, вже й у Москві хтось згадав Голубєва в якійсь доповіді.

Невдовзі Голубєв дізнався, що в якійсь голові районного масштабу визріла ідея направити рапорт про дострокове збирання картоплі особисто товаришеві Сталіну. Іван Тимофійович зрозумів, що тепер

пропав остаточно, і, запросивши до себе Чонкіна, виставив дві пляшки найміцнішого перваку.

— Ну, Ваню,— сказав він майже радісно,— оце нам із тобою капець.

— А в чім річ? — поцікавився Чонкін.

Голубєв розповів. Чонкін почухав потилицю і, сказавши, що втрачати все одно нічого, став вимагати в голови нового фронту робіт. Голова погодився і пообіцяв перекинути ланку Чонкіна на силос. Угоду було обмито, і в сутінках, поки-даючи контору, обидва насилу трималися на ногах. На ганку голова зупинився, щоб замкнути двері. Чонкін тупцював поряд.

— Ти, Ваню, людина дуже розумна,— намагаючись намацати в пітьмі засув, говорив голова, ледве володаючи язиком.— На вигляд дурень дурнем, а придивишся — розум державний. Тобі 6 не рядовим бути, а ротою командувати. А то й батальйоном.

— Так мені хоч би дивізією,— хвальковито підтримав Чонкін. Тримаючись однією рукою за поруччя, він відливав, не сходячи з гайку.

— Ну, щодо дивізії це ти занадто,— облишивши спроби намацати замок, голова став поряд з Чонкіним і теж почав відливати.

— Ну, так полком,— збавив Чонкін, застібуючись. Раптом під його ногами опинилася сходинка, яку він не помітив і з гуркотом покотився з ґанку.

Голова стояв на ґанкові і, тримаючись за поруччя, чекав, коли Чонкін підведеться. Чонкін не підводився.

— Іване,— голосно сказав Голубев у темряву.

Ніякої відповіді. Щоб не беркицьнутись, голова ліг на живіт і сповз уперед ногами з ґанку. Потім він повзав рачки, мацаючи по росяній траві руками, доки не наткнувся на Чонкіна. Тонкій лежав на спині, широко розкинувши руки, і безтурботно сопів. Голубєвзаліз на нього і ліг поперек.

— Іване,— покликав він.

— Га? — Чонкін поворушився.

— Живий? — запитав голова.

— Не знаю,— сказав Чонкін.— А що це на мені лежить?

— Певне, я лежу,— сказав Голубев, трохи подумавши.

— А ти хто?

— Я? — голова хотів образитися, але, напружуючи пам'ять, подумав, що він, власне кажучи, й сам до ладу не знає, хто він такий. Насилу все ж таки пригадав: — Голубев я, Іван Тимофійович.

— А що це на мені лежить?

— Так я ж і лежу,— Голубев починав сердитись.

— А злізти можеш? — поцікавився Чонкін.

— Злізти? — Голубев спробував підвестися на чотирьох, але руки підігнулися, і він знову впав на Чонкіна.

— Пожди,— сказав голова.— Я зараз буду вставати, а ти впирайся в мене ногами. Та не в пику сунь ноги, дідько 6 тебе взяв, в груди. Ну от.

Нарешті Чонкіну вдалося його все ж таки зіпхнути. Тепер вони лежали поряд.

— Іване,— покликав Голубєв після нетривалої мовчанки.

— Га?

— Пішли, чи що?

— Пішли.

Іван зіп'явся на ноги, але протримавшись недовго, впав.

— А ти отак іди,— сказав Іван Тимофійович, знову стаючи на чотири. Чонкін учинив так само, і друзі подалися в невідомому напрямку.

— Ну як? — трохи згодом запитав голова.

— Добре,— відповів Чонкін.

— Так навіть краще,— впевнено сказав голова.— Коли й упадеш, не заб'єшся. Жан-Жак Руссо казав, що людина повинна стати рачки і йти назад, до природи.

— А хто цей Жан-Жак? — запитав Чонкін, з натугою вимовляючи дивне ім'я.

— А біс його знає,— мовив голова.— Якийсь француз. Тут він набрав повні груди повітря і заспівав:

Вдо-оль деревни от избы и до избы За-ашагали торопливые столбы...

Чонкін підхопив:

Загудели, заиграли провода, Мы такого ке видали никогда...

— Іване,— спохопився раптом голова.

— Що?

— А контору я замкнув чи ні?

— А дідько тебе знає,— недбало відповів Іван.

— Ходімо назад.

— Ходімо.

Рачкувати було добре, хоч від роси мерзли трохи руки і промокли штани на колінах.

— Іване!

— Га?

— Гайда іще заспіваємо.

— Гайда,— сказав Чонкін і затягнув єдину відому йому пісню:

Скакал казак через долину, Через кавказские края...

Голова підхопив:

Скакал казак через долину, Через кавказские края.

Чонкін розпочав наступний куплет:

Скакал он садиком зеленым...

Але враз йому спало на думку таке, що зупинило його.

— Чуєш,— запитав він голову,— а ти не боїшся?

— Кого?

— Моїх рештантів.

— А чого мені їх боятися? — розперезався голова.— Я все одно на фронт іду. Я їх...

Тут Іван Тимофійович вжив дієслово недоконаного виду, з якого іноземець, котрий не знає тонкощів нашої мови, міг би зрозуміти, що голова Голубєв перебував з працівниками Установи в інтимних стосунках.

Чонкін був не іноземець, він збагнув, що Голубєв висловився в переносному значенні. Голова перерахував ще деякі державні, партійні і громадські організації, а також ряд окремих керівних товаришів, з якими в переносному значенні він теж був у інтимних стосунках.

— Іване! — згадав раптом голова.

— Га?

— А куди це ми йдемо?

— Здається, в контору,— невпевнено відповів Чонкін.

— А де вона?

— А біс її знає.

— Чекай, ми, здається, заблукали. Треба визначити напрямок.

Голова перекинувся на спику і став шукати в небі Полярну зорю.

— На дідька вона тобі? — запитав Чонкін.

— Не заважай,— сказав Іван Тимофійович.— Спершу знаходимо Великий Віз. А від нього два вершки до Полярної зорі. Де Полярна зоря, там і північ.

— А контора на півночі? — запитав Чонкін.

— Не заважай,— голова лежав на спині. Зірки подекуди були закриті хмарами, а решта подвоювались і потроювались, і їх все одно було багато, і, коли зважати на них, північ знаходилася в усіх напрямках, що голову цілком влаштовувало, бо давало можливість повзти в будь-який бік.

Доки він знову ставав рачки, Чонкін значно просунувся вперед і несподівано вперся лобом у щось тверде. Помацав перед собою руками.

Це було колесо машини, тієї, якою сірі приїхали його заарештовувати. Отже, й контора мусить бути поряд. Так воно і є. Обігнувши машину, Чонкін проповз ще трохи і незабаром наткнувся на стіну, що туманно біліла в пітьмі.

— Тимофійовичу, здається,контора,— покликав Чонкін. Підповз голова. Провів долонею по шкарубкій стіні.

— От, бачив,— сказав він задоволено.— А ти ще питаєш, навіщо Полярна зоря. Тепер шукай, тут десь має бути й засув.

Деякий час мацали по стіні, то натикаючись один на одного, то розповзаючись урізнобіч, і раптом Чонкін здогадався:

— Чуєш, Тимофійовичу, а взагалі засув має бути там, де двері, а двері там, де ґанок.

Голова помізкував і погодився з доказом Чонкіна.

Не для того, щоб покепкувати над п'яною людиною зайвий раз, а тільки заради істини треба повідомити, що, навіть знайшовши двері, Чонкін і голова довго не могли з ними виоратися. Засув, мов живий, виривався з рук і щоразу боляче вдаряв голову по коліну так, що тверезий давно зо^ стався 6 без ноги, але п'яного, як відомо, все ж Бог трохи оберігає.

Назад рушили нарізно. Залишається загадкою, як Чонкін знайшов дорогу додому, можна тільки думати, що за час рачкування він мало-помалу все ж таки протверезів.

Увіходячи в хвіртку, Чонкін почув за городами притишену чоловічу розмову і помітив вогник цигарки.

— Гей, хто там? — гукнув Чонкін.

Вогник зник. Чонкін стояв, напружуючи слух і зір, але тепер нічого не було чути, нічого не було видно.

"Певне, примарилося на п'яну голову",— заспокоїв себе Чонкін і увійшов до хати.

Гніт дванадцятилінійної лампи було прикручено майже зовсім, тільки маленький язичок полум'я кидав своє немічне світло по кімнаті.

Нюра з гвинтівкою, затиснутою між коліньми, сиділа на табуретці біля дверей. Полонені, напрацювавшись за день, спали покотом на підлозі.

— І де був? — запитала Нюра сердито, але пошепки, щоб не розбудити сплячих.

— Де був, там уже нема,— відповів Чонкін і вхопився за одвірок, щоб не впасти.

— Ох і набрався! — охнула Нюра.

— Набрався,— дурнувато посміхаючись, кивнув Чонкін.— Як же ж не хильнути. Завтра, Нюрко, кидають нас на нову ділянку.

— Та ти що! — сказала Нюра.

Двома пальцями вільної руки Чонкін дістав з кишені гімнастерки записку голови про додаткову видачу продуктів і простягнув Нюрі. Нюра піднесла записку до лампи і, ворушачи губами, вдумалася в зміст.

— Лягай, відпочинь трохи, а то ж не спавши,— сказала вона, надаючи своєму голосу ласкавої інтонації.

Чонкін у відповідь поплескав її по спині.

— Гаразд уже, ти поспи, а вдосвіта на годинку підміниш мене.

Він узяв у Нюри гвинтівку, сів на табуретку, прихилився спиною до одвірка. Нюра, не роздягаючись, лягла обличчям до стіни і невдовзі

заснула. Було тихо. Тільки лейтенант повискував уві сні, як цуценя, і гучно цмокав губами. Сіра міль кружляла над лампою, то б'ючись об скло, то відлітаючи. Було душно, вогко, і невдовзі за вікном посипався, зашарудів по листю, по даху дощ.

Аби не заснути, Чонкін сходив у куток до відра, зачерпнув долонею води і змочив собі обличчя. Начебто полегшало. Але тільки-но всівся на своє місце, як знову стало хилити в сон. Він затискав гвинтівку коліньми й руками, але пальці самі по собі розтулялися, і доводилося докладати героїчних зусиль, щоб не впасти з табуретки. Кілька разів спохоплювався він в останній момент і пильно витріщав очі, але все було тихо, спокійно, тільки дощ шарудів за вікном і десь під стелею наполегливо гризла дерево миша.

Нарешті Чонкін стомився боротися сам із собою, загородив двері столом, поклав на нього голову і відключився. Але спав неспокійно. Йому снилися Кузьма Гладишев, голова Голубев, Великий Віз і п'яний Жан-Жак Руссо, котрий від баби Дуні задкував рачки. Чонкін розумів, що Руссо його полонений і що він збирається втекти.

— Стій! — наказав йому Чонкін.— Ти куди?

— Назад! — хрипко сказав Жан-Жак.— Назад до природи,— і поповз далі в кущі.

— Стій! — вигукнув Чонкін, хапаючи Руссо за слизькі лікті.— Стій! Стрілятиму!

Відтак він здивувався, що не чує свого голосу, і злякався. Але Жан-Жак сам його злякався. Він раптом жалібно скривив лице і заскиглив, заговорив вередливим голосом, ніби дитина:

— Надвір хочу! Надвір хочу! Надвір хочу!

Чонкін розплющив очі. Жан-Жак звівся на ноги і перетворився на капітана Милягу. Капітан через стіл термосив Чонкіна двома зв'язаними руками і наполегливо вимагав:

— Чуєш, ти, тварюко, прокинься! Надвір хочу!

Чонкін сторопіло дивився на свого розлюченого полоненого і не міг збагнути, вві сні він бачить це чи насправді. Потім зрозумів, що насправді, стріпнувся, неохоче підвівся — відсунув стіл, зняв із гвіздка нашийник і пробуркотів:

— Усе надвір та надвір. Дня вам мало. Підставляй шию. Капітан нахилився. Чонкін затягнув нашийника на три

дірки, так щоб не душило, але й було досить туго, відтак посмикав, перевіряючи міцність мотузки, відпустив:

— Йди, та швидше.

Вільний кінець мотузки намотав на руку і замислився. Думки його були прості. Дивлячись на муху, що повзла по стелі, він міркував: ось повзе муха. Дивлячись на лампу, думав: он горить лампа. Задрімав. Знову снився Жан-Жак Руссо, який пасся на городі в Гладишева. Чонкін загукав Гладишеву:

— Гей, чуєш, так це ж не корова, це ж Жан-Жак весь шдос твій пожер.

А Гладишев зловісно посміхнувся і, піднявши капелюха, сказав:

— Ти за шдос не бійся, а поглянь краще: він одв'язався і зараз утече.

Чонкін з переляку прокинувся. Все було тихо. Хропів Свинцов, горіла лампа, муха повзла в зворотному напрямку. Чонкін злегка смикнув мотузку. Капітан був усе ще там. "Запор у нього, чи що?" — подумав Чонкін, заплющуючи очі.

Жан-Жак кудись щез. Молода жінка тягла з річки кошик білизни. Вона йціла і посміхалася такою світлою усмішкою, що Чонкін мимоволі теж заусміхався. І не здивувався, коли вона, поставивши кошика на землю, взяла його на руки легко, мов пушинку, і стала погойдувати, наспівуючи:

А-а, люлі, Прилетіли гулі,

Прилетіли сулі,

До Ванька в люлю...

— Ти хто? — запитав Чонкін.

— Чи ж не впізнав? — посміхнулася жінка.— Я — твоя мати.

— Мамо,— потягнувся до неї Чонкін руками, намагаючись обхопити її шию.

Але тут з-за кущів вискочили якісь люди в сірих гімнастерках. Серед них Чонкін упізнав Свинцова, лейтенанта Філігшова і капітана Милягу. Капітан простягнув до Чонкіна руки.

— Ось він! Ось він! — заволав Миляга, і обличчя його спотворилося в жахливій усмішці.

Притискуючи до грудей сина, мати закричала не своїм голосом. Чонкін теж хотів закричати, але не зміг і прокинувся. Ошелешено дивився довкола себе.

Все було тихо. Тремтливим вогнем горіла лампа з прикрученим ґнотом. Спали на підлозі полонені. Спала на ліжку, одвернувшись до стіни, Нюра.

Чонкін поглянув на годинника, годинник стояв. Він не знав, скільки часу спав, але йому здалося, що спав він доволі довго. Однак капітан Миляга все ще був там, в нужнику, про що свідчила намотана на руку Чонкіна мотузка.

— Годі там розсиджуватися,— сказав Чонкін наче сам до себе і посмикав за мотузку, даючи зрозуміти, що справді годі. Па тому він виждав хвилю, достатню, на його думку, щоб підсмикати штани, і знову поторгав за мотузку. З того кінця ніхто не озивався. Тоді Чонкін піднатужився і потяг за мотузку сильніше. Тепер вона подавалася, хоча й помалу.

— Давай, давай,— нічого впиратися,— бурмотів Чонкін, перехоплюючи мотузку все далі й далі. Ось в коридорі вже почулися кроки. Але вони не нагадували м'яку ходу капітана Миляги. Кроки були часті й дрібні, наче хтось вицокував підборами.

Страшний здогад зблиснув у голові Чонкіна. Він щосили рвонув на себе мотузку. Двері відчинилися, і в хату з виразом здивування на морді ввалився заспаний, геть замащений гноєм кабан Борко.

32

Вибравшись на волю, капітан Миляга відчув сильне хвилювання і цілковитий розлад усього організму. Серце в грудях калатало, збивалося з ритму, руки тремтіли, а ноги й геть не слухалися, і капітан

не бачив ніякого сенсу в своїй втечі. Там, у хаті, було тепло і більш-менш затишно, а тут дощ, холод, суцільна темрява, і невідомо, куди бігти й навіщо.

Він не відчував хвилювання, коли перепилював мотузку поміченою ще вдень косою, холоднокровно надів нашийника на кабана, хоча той і опирався. Ворота до хліва були замкнені ззовні, але капітан знайшов дірку під самою покрівлею і насилу проліз крізь неї, розірвавши на плечі гімнастерку. А тепер він не знав, заради чого це робив. Було темно, мрячив дощ, холодні краплі, скочуючись по даху, потрапляли за комір і повільно повзли по спині. Капітан не звертав на це уваги, він стояв, притулившись потилицею до рубленої стіни, і плакав.

Якби хтось підійшов і запитав: "Дядьку, чого ти плачеш?" — він не зміг би відповісти. Від радості, що опинився на волі? Але радості не було. Від люті? Від бажання пом-ститися? Зараз не було в ньому ні того, ні іншого. Була цілковита байдужість до своєї долі і відчуття безпорадності та марноти будь-яких зусиль. Таких почуттів капітан Миляга досі не знав, він не рухався з місця, ризикуючи, що Чонкін зараз спохопиться, і плакав, не розуміючи себе. Може, це була звичайна істерика після всього, що капітану довелося пережити останнім часом.

Раптом він здригнувся. Йому здалося, що він у дворі не сам. Вдивившись у темряву, він розгледів обриси якоїсь дивної істоти чи предмета великих розмірів. Він не одразу збагнув, що це всього лише літак, той самий, через який і завертілася уся веремія. А коли зрозумів, трохи заспокоївся і, заспокоївшись, почав міркувати.

Літак стояв на краю городу хвостом до хати. Отже, місто Долгов розташоване приблизно з того боку, куди дивиться праве крило літака. Значить, бігти треба в тому напрямку. А навіщо йому потрібен цей Долгов, коли там з його Установи не лишилося нікого, крім секретарки Капи? Отже, треба йти просто в область до Лужина, начальника обласного управління. А що сказати? Сказати, що один солдат з

гвинтівкою зразка тисяча вісімсот дев'яносто першого дріб тридцятого року заарештував увесь особовий склад райвідділу?

На сьогодні військовий трибунал і розстріл забезпечені. Хоча, коли тверезо зважити всі обставини, можна й викрутитися. Тим паче, що за Лужиним Миляга дещо знав. Зокрема, щодо походження обласного начальника. Може, сам він уже й забув, що батько його до революції в сусідній губернії був поліцмейстером, але Миляга не забув і про всяк випадок тримав цю обставину в голові. Ось чому в Миляги була надія, що Л ужин не захоче доводити справу до трибуналу. Тим паче, що в конфузі, який трапився, винен, по суті, лейтенант Філіппов. Ну що ж, з Філіпповим доведеться попрощатися, хоча, звичайно, і шкода трохи хлопця. Щодо Чонкіна, то він, Миляга, займеться ним особисто.

Згадавши про Чонкіна, капітан мстиво посміхнувся. І витер сльози. Життя його набуло сенсу. І заради цього сенсу варто було йти крізь дощ і морок.

Капітан відклеївся од стіни і ступив вперед. Ноги розїж-джалися і грузли в мокрому грунті. Але чоботи в нього ще міцні, якось витримають.

Він уже обігнув літака, коли за спиною рипнули двері. Хтось вийшов на ґанок. Капітан, не роздумуючи, гепнувся в багнюку. Зараз, коли він знову набув волі до перемоги, то для свого порятунку ладен був витримати й не таке.

— Ну, що там видно? — звідкілясь, напевне, з хати, почувся стурбований голос Нюри.

— Нічого не видно,— зовсім близько вимовив Чонкін.— Ліхтаря засвітила б, чи що.

— Карасину нема,— відгукнулася Нюра.— А лампу винести, ці повтікають.

Просто біля капітанового вуха зачвакала багнюка. Ще трохи, Чонкін наступить на капітана, і все пропало. А що, коли смикнути його за ногу, він упаде?..

— Ну що? — знову запитала Нюра.

— Нічого. Черевики драні. Навіщо в них без толку лазити по багні. Він, певно, вже давно чкурнув.

— А що ж йому, тебе дожидатися? Йди до хати, нічого город місити.

Чонкін ще постояв над капітаном, позітхав, потім його кроки повільно віддалилися.

Капітан Миляга на квапився. Він зачекав, доки Чонкін зійде на ґанок, діждався, доки грюкне за ним засув. Далі капітан пересувався поповзом. Ось уже й тин. Озирнувшись і не вгледівши нічого підозрілого, капітан зірвався на ноги і одним махом перелетів через сукуваті ворини. І враз перед ним, наче з-під землі, виросли дві темні постаті в плащ-на-кидках. Капітан хотів скрикнути, але не встиг. Одна з постатей змахнула прикладом, і капітан Миляга знепритомнів.

Штаб полку розташувався в одній з порожніх комор за городами. Комора ця була поділена на дві частини. В першій частині знаходилися караульні, черговий по штабу, писар і ще декілька осіб із тих, які полюбляють крутитися біля начальства. В кутку на підстилці із соломи сидів телефоніст і упівголоса бурмотів у трубку:

— Ластівка, ластівка, чорти б тебе забрали, я — Орлик, якого дідька не відповідаєш?

У другій половині, відокремленій перегородкою з колод і освітленій керосиновим ліхтарем, що стояв на ящичку, перебували командир полку полковник Лапшин і його ад'ютант молодший лейтенант Букашев.

Полковник збирався на оперативку до командира дивізії, коли розвідники Сирих та Філюков принесли на своїх плечах і скинули в кутку на підстилку з прілої соломи щось довге, брудне, схоже на колоду.

— Що це? — поцікавився полковник.

— Язика взяли, товаришу полковник,— виструнчився молодший сержант Сирих. Права щока його була закве-цяна глиною.

Полковник підійшов ближче до того, що лежало на соломі, поморщився.

— Це, мабуть, не язик,— сказав він, подумавши.— Це — труп.

— То все Філюков, товаришу полковник,— сказав Сирих з тією невимушеністю, яку дозволяють собі тільки розвідники.— Я йому кажу: "Бери обережніше",— а він з усього маху прикладом — бац!

— Що ж це ти, Філюков? — перевів полковник погляд на другого розвідника.

— Злякався, товаришу полковник,— щиро зізнався Філюков. І почав теж розповідати невимушено. Але невимушеність у нього була не така, як у Сирих. Це була невимушеність ще не ляканої селянської людини, якій здається, що в армії всі такі, як вона, і полковник — це щось на кшталт колгоспного бригадира.— Воно ж як сталося, товаришу полковник. Підповзли ми з молодшим сержантом до якогось тину. Такий невисокий тинок з ворин, з березових. Залягли. Годину лежимо, другу лежимо. Нікого нема, темно, дощ іде,— Філюков брудними руками схопив себе за голову і похитав нею, зображаючи жах.— Ми хоча й у

плащ-накидках, згори воно тече — нічого, а знизу вже весь живіт мокрий. Ось, погляньте,— він розгорнув плащ-на-кидку і показав живота, який справді був мокрий і брудний.

— Навіщо ти мені все це розповідаєш? — здивувався полковник.

— А ви заждіть. Дайте допалити,— й,не чекаючи, він майже вирвав недопалок з рук полковника. Жадібно потягнув кілька разів, кинув під ноги й розтер каблуком.— Отже, ми лежимо, я кажу молодшому сержанту: "Давай відступати". А він каже: "Зачекаємо". І раптом чуємо, відчиняються двері. І хтось там за тином ходить, чалапає болотом. Жіночий голос про щось запитує, а чоловічий відповідає: "Кара-сину, мовляв, нема". А потім він пішов, і знов нікого нема. Я думаю: "Ну, пішов". І тільки я так подумав, коли він як вилізе...— Філюков присів і, округливши очі, надав своєму обличчю виразу неймовірного жаху,— і просто на нас. Тоді я хапаю гвинтівку і...— Філюков випростався, зірвав з плеча гвинтівку і замахнувся на полковника.

Полковник відскочив.

— Ти що, ти що? — сказав він, підозріло стежачи за Фі-люковим.

— Та я ж показую,— вішаючи гвинтівку на плече, мовив Філюков.— Та ви не сумнівайтеся, голову даю навідріз — він живий. Я, товаришу полковник, сам з Волги. У нас німців було чимало. І от за інших не скажу, а за німців скажу. Дуже живучий народ. Іншу людину так вдариш — заб'єш. А німець живим зостанеться. А чому так? — Філюков не відповів, тільки розвів руками і втягнув голову в плечі, зображаючи цілковите нерозуміння такої загадки природи.

— Але цього ти все-таки вбив,— суворо сказав полковник.

— Та ви що! — заперечив Філюков, геть не вірячи у власні сили.— Я вам кажу — він живий. Він дихає,— Філюков підійшов до розпростертого

тіла і став злегка натискувати на живіт. Груди лежачого й справді почали злегка підніматися, але чи від того, що лежачий справді дихав, чи від того, що його накачував —Філюков, збагнути було важко.

— Дихає на ладан,— заперечив полковник.— Облиш його, Філюков. Можете обидва йти.

Розвідники пішли.

Полковник стояв, розглядаючи полоненого.

— Це ж треба було його так виваляти в багні, що не розбереш ні форми, ні розпізнавальних знаків,— пробурмотів він наче сам до себе. І підвів голову: — Молодший лейтенанте!

— Я! —озвався Букашев.

— Ви в шкалі яку мову вивчали?

— Німецьку, товаришу полковник.

— Якщо полонений опритомніє, зможете допитати? Букашев завагався. Взагалі він німецьку, звичайно, вчив,

але як? З цього предмету найчастіше тікав у кіно. Звісно, дещо пам'ятав. "Анна унд Марта баден", і "Хойте іст дас. вассер варм". Та ще кілька окремих слів.

— Постараюсь, товаришу полковник.

— Постарайтеся. Все одно перекладача немає. Полковник натягнув на кашкета каптур і вийшов.

Хоча ліквідацію банди Чонкіна було доручено одному полку, загальне керівництво всією операцією з огляду на її важливість узяв на себе особисто командир дивізії генерал Дринов.

Цей генерал за короткий строк зробив карколомну кар'єру, бо донедавна він носив лише одну шпалу і командував ротою. Але якось йому дуже поталанило. Командир батальйону в бесіді сам на сам сказав йому, що про Троцького можна казати все що завгодно, але під час громадянської війни головкомом був усе ж таки він. Можливо, того командира і без згаданого висловлювання замели б у свій час, але тоді важко сказати, як це позначилося б на Долі майбутнього генерала. А так усе склалося якнайліпше. Дринов доповів Кому Слід і зайняв місце комбата. Відтоді справи його йшли мов по маслу. Через два роки вже з трьома шпалами потрапив він на війну з білофіннами.

Тут яскраво проявилися його командирські здібності. Дринов відзначався тим, що вільно й швидко орієнтувався в будь-якій, найскладнішій ситуації, щоправда, з усіх можливих рішень вибираючи найбезглуздіше. Це не завадило йому вийти сухим із води, і після закінчення фінської кампанії він уже з чотирма шпалами в петлицях з'явився до Москви, де сам дідусь Калінін в Георгіївському залі Кремля потрусив його тверду руку двома своїми і сказав декілька слів, вручаючи орден Бойового Червоного Прапора. Генерала ж отримав він зовсім недавно за видатне досягнення в галузі військової науки, а саме: на навчаннях наказав обстрілювати особовий склад своєї частини справжніми осколочними снарядами, максимально наближаючи обстановку до бойової. Дринов стверджував, що в таких навчаннях гинуть тільки недолугі бійці, які не вміють окопуватись. А в людині, котра не вміє окопуватися, Дринов узагалі не вбачав ніякого пуття. Сам він полюбляв окопуватися.

Доки полк займав вихідні позиції, бійці окремого саперного батальйону розібрали на колоди чиюсь лазню і спорудили бліндаж у три

накати. В цей бліндаж і з'явився полковник Лапшин. Пред'явивши вартовому біля входу перепустку, полковник опустився по чотирьох дерев'яних сходинках і рвонув на себе вологі двері. В бліндажі було дуже накурено і дим клубочився, як під час пожежі. Посеред бліндажа стояло цинкове корито, напевне, з тієї ж лазні, котру розібрали, і в нього падали зі стелі важкі брудні краплі.

Декілька чоловік у плащ-накидках з'юрмилися довкола збитого з нестругаиих дощок столу, а над усіма головами височіла дринівська папаха.

— Дозвольте бути присутнім, товаришу генерал,— спокійно, з тією невимушеністю, яку собі дозволяють тільки близькі за званням, полковник недбало скинув руку до козирка.

— А, це ти, Лапшин,— крізь хмари диму розгледів генерал.— Побудь, побудь. А то підлеглі зібралися, а командира все нема.

Підійшовши ближче, Лапшин, крім господаря бліндажа, побачив усіх трьох своїх комбатів, начальника штабу, командира артдивізіону і начальника СМЕРШу, маленького, миршавого чоловічка. Схилившись над столом, вони обговорювали бойове завдання і вивчали схему, пояснення до якої неголосно давав незнайомий Лапшину чоловік у брезентовому плащі з відкинутим каптуром і хромових чоботях, аж до колін заквецяних глиною. Його вбрання мало відрізнялося од одягу командирів, які були тут, тільки пом'ята кепка на голові свідчила, що він цивільний.

— Познайомтесь,— кивком указав на цивільного генерал.— Секретар тутешнього райкому.

— Ревкін,— назвався секретар, подаючи Лапшину холодну руку.

— Лапшин,— відгукнувся полковник.

— Ну що, Лапшин,— сказав генерал,— які новини?

— Сержант Сирих і рядовий Філюков щойно повернулися з розвідки, — спроквола відповів полковник.

— Ну й що?

— Принесли язика.

— І що він каже? — пожвавішав генерал.

— Він нічого не каже, товаришу генерал.

— Як "не каже"? — обурився генерал.— Примусити!

— Важко примусити, товаришу генерал,— посміхнувся Лапшин.— Він непритомний. Розвідники, коли брали його, надто сильно вдарили прикладом.

— Оце так! — грюкнув кулаком по столу генерал. Він починав сердитися.— В той час, коли нам конче потрібні розвіддані, вони цінного язика глушать прикладом. Хто ходив у розвідку?

— Сирих і Філюков, товаришу генерал.

— Сирих розстріляти!

— Але вдарив Філюков, товаришу генерал.

— Розстріляти Філюкова.

— Товаришу генерал,— спробував відстояти свого розвідника' полковник.— У Філюкова двоє діток.

Генерал випростався. Очі його гнівно зблиснули.

— А я, товаришу полковник, мені здається, наказую розстріляти Філюкова, а не його дітей.

Начальник СМЕРШу посміхнувся. Він цінував добрий гумор. Полковник у цьому гуморі теж трохи розбирався. Він приклав руку до козирка і слухняно сказав:

— Слухаюсь, товаришу генерал, розстріляємо Філюкова.

— Ну от, нарешті домовилися,— знову ж таки з гумором, вдоволено мовив генерал. Гумор його полягав у тому, що полковник одразу мусив відповісти "слухаюсь!" по-військовому, а не торгуватися з генералом, ніби базарна перекупка.— Підсувайся ближче до столу,— сказав він уже спокійно.

Командири посунулися, звільняючи місце полковнику.

На великому ватманському аркуші олівцем було накреслено приблизний план села Красного та прилеглої місцевості. Будинки зображувалися квадратиками. Два квадрати посередині було позначено хрестиками.

— Ось поглянь. Він каже,— генерал указав на Ревкіна,— що тут,— тицьнув олівцем в один із хрестиків,— і тут,— тицьнув у другий,— знаходиться правління колгоспу й школа. Гадаємо, що саме в цих приміщеннях, як найпросторі-ших, і розташовані головні сили супротивника. Значить, перший батальйон звідсіля завдає удару сюди,— генерал накреслив широку вигнуту дугою стрілу, яка вістрям своїм уткнулася в квадратик, що зображував колгоспну контору.— Другий батальйон б'є звідси,— друга стріла протягнулася до школи.— І третій батальйон...

"Гаразд,— дивлячись на стріли, міркував полковник Лапшин,— з Фі люковим якось обійдеться. Головне — вчасно сказати "слухаюсь!", а там можна й не виконувати".

Опритомнівши, капітан Миляга довго не міг розплющити очі. Голова тріщала від болю, капітан намагався і не міг згадати, де це і з ким він так набрався. Він похитав головою, розплющив очі, але негайно заплющив їх знову, побачивши щось таке, що побачити зовсім не сподівався. Угледів він, що знаходиться в якомусь чи то сараї, чи то коморі. В дальньому кутку на снарядному ящику сидів білявий, років двадцяти хлопчина в плащ-накидці і щось писав, поклавши на коліно планшет і папір. В іншому кутку біля напіввідчи-нених дверей спиною до капітана сидів.ще один чоловік з гвинтівкою. Капітан став позирати туди й сюди, не розуміючи, в чому річ. Потім звідкілясь з глибини мозку виринув спомин, нібито він кудись їхав і не доїхав. Якийсь черво-ноармієць з якоюсь жінкою... Ага, Чонкін. Тепер капітан згадав усе, крім останніх хвилин. Згадав, як він попросився до нужника, як перерізав мотузку і прив'язав замість себе кабана. Відтак він повз городом, лив дощ, і була багнюка. Була багнюка... Капітан обмацав себе. Дійсно, гімнастерка і штани; асе замащене багнюкою, яка, правда, вже стала підсихати. Але що ж відбувалося далі? І як він сюди потрапив? І хто ці люди? Капітан почав розглядати білявого хлопчину. Очевидно, військовий. Судячи з обстановки, це якась польова частина. Але звідкіля може взятися польова, коли до фронту далеко, а він нещодавно повз городом, навіть багнюка не встигла підсохнути? Літаком, чи що, його сюди доставили? Капітан став з-під напівзаплющених повік стежити за білявим. Білявий одірвався від паперу, поглянув на капітана. Погляди їхні зустрілися. Білявий посміхнувся.

— Гутен морген,— мовив він несподівано.

Капітан знову опустив повіки й почав неквапливо міркувати. Що сказав цей білявий? Якісь дивні неросійські.слова. Здається, це німецькою. З туману випливла згадка. Вісімнадцятий рік, українська мазанка, і якийсь рудий німець в окулярах, котрий стоїть на постої у

них, у цій мазанці, вранці, виходячи з сусідньої кімнати в спідній сорочці, каже матері:

— Гутен морген, фрау Милег,— вимовляючи прізвище на німецький штиб.

Рудий був німцем, отже, говорив німецькою. Цей також говорить німецькою. Раз він говорить німецькою, значить, він німець. (За час служби в органах капітан Миляга навчився логічно мислити). Виходить, він, капітан Миляга, якимось чином потрапив у полон до німців. Хотілося б, щоб це було не так, але правді треба дивитися в вічі. (Очі його були в цей час заплющені). З преси капітан Миляга знав, що працівників Установи і комуністів німці не щадять. У даному разі Миляга був і тим, і другим. І партквиток мав, ніби на зло, в кишені. Правда, членські внески не сплачено з квітня, але хто стане вдаватися до таких дрібниць?

Капітан знову розплющив очі і всміхнувся білявому, немов приємному співрозмовнику.

— Гутен морген, херр,— згадав він ще одне слово, хоча й не був певен, що воно досить пристойне.

Тим часом молодший лейтенант Букашев теж з муками пригадував німецькі слова, складаючи найпростішу фразу:

— Комен зі херр.

"Мабуть, він хоче, аби я до нього підійшов",— здогадався капітан, відзначивши цодумки, що слово "херр" зазвичай вживається, коли білявий його вимовляє.

Капітан підвівся, долаючи запаморочення, і присунувся до столу, привітно усміхаючись білявому. Той на усмішку не відповів і похмуро запропонував:

— Зітцен зі.

Капітан зрозумів, що йому пропонують сісти, але, озирнувшись довкола і не помітивши нічого схожого на табуретку чи стілець, ввічливо подякував кивком голови і прикладанням долоні до того місця, де в нормальної людини має бути серце. Наступне запитання "Намен?" не було капітану зрозуміле, однак він гюдумки прикинув, яке перше запитання можуть задати на допиті, збагнув, що питати мають про прізвище допитуваного, замислився. Приховати свою належність до органів чи до партії неможливо, про перше свідчить форма, друге з'ясується при поверховому обшуку. І він згадав свою фразу, якою розпочинав допити: "Щиросердне зізнання може полегшити вашу долю". З практики він знав, що щиросердне зізнання нічиєї долі ще не полегшило, проте інших надій не було, а ця була бодай якась. Ще жевріло сподівання на те, що німці народ культурний, може,в них усе не так.

— Намен? — нетерпляче повторив молодший лейтенант, не бувши певен, що правильно вимовляє слово.— Ду намен? Зі намен?

Треба відповідати, аби не дратувати білявого.

— їх бін капітан Миляга,— заквапився він.— Миллег,

Миллег. Ферштейн? — Усе ж декілька німецьких слів він знав.

"Капітан Миллег",— записав лейтенант у протоколі допиту перші дані. І звів очі на полоненого, не знаючи, як запитати про рід військ, у яких той служить.

Але той випередив його і швидко почав давати свідчення.

— їх бін іст арбайтен... арбайтен, ферштейн?..— капітан зобразив руками якусь роботу, чи то копання городу, чи то пиляння терпугом.— їх

бін іст арбайтен...— він замислився, як назвати свою Установу, і раптом знайшов несподіваний еквівалент.— їх бін арбайтен ін руссіш гестапо.

— Гестапо? — спохмурнів білявий, зрозумівши слова допитуваного по-своєму.— Ду комуністен стрелірт, паф-паф?

— Я, я,— охоче підтвердив капітан.— Унд комуністен, унд безпартійнен,— всіх розстрелірт, паф-паф,— зображаючи стрільбу з пістолета, капітан вимахував правою рукою. Далі він хотів повідомити допитувачу, що в нього великий досвід боротьби з комуністами і він, капітан Миляга, міг би принести певну користь німецькій Установі, але не знав, як висловити таку складну думку.

Молодший лейтенант тим часом записував у протоколі допиту:

"Капітан Миллег під час служби в гестапо розстрілював комуністів і безпартійних..."

Він відчував, як ненависть до цього гестапівця зростає в його грудях. "Зараз я його пристрелю",— подумав Бука-шев. Рука вже потяглася до кобури, але враз молодший лейтенант згадав, що треба вести допит і не давати волі почуттям. Він стримався і задав наступне запитання:

— Вот іст ваш фербанд дислоцірт?

Капітан дивився на білявого, всміхався, силкуючись зрозуміти, але нічого не збагнув. Він здогадався тільки, що мова йде про якусь, напевне, банду.

— Вас? — запитав він.

Молодший лейтенант повторив запитання. Він не був певен, що правильно будує фразу, і починав втрачати терпець.

Капітан знову не зрозумів, але, завваживши, що білявий гнівається, вирішив заявити про свою лояльність.

— Ес лебе геноссе Гітлер! — вставив він нове слово в знайоме сполучення.— Хайль Гітлер! Сталін капут!

Молодший лейтенант зітхнув. Цей фашист — справжній фанатик. Однак не можна відмовити йому в хоробрості. Йдучи на смерть, він прославляє свого вождя. Букашев хотів би, потрапивши в полон, триматися так само. Скільки разів уявляв він собі картину, як його катуватимуть, заганятимуть голки під нігті, пектимуть вогнем, вирізатимуть на спині п'ятикутну зірку, а він нічого не скаже, він тільки вигукуватиме "Хай живе Сталін!" Але він не до кінця був певен, що знайде в собі для цього достатньо мужності, і мріяв загинути з тими ж словами на полі бою.

Молодший лейтенант не став реагувати на безглузді вигу ки німця і вів допит далі. Він задавав запитання ламаною російсько-німецькою мовою. На щастя, й полонений трохи кумекав по-російськи. І дещо з нього вдалося все-таки витиснути.

Капітан докумекав, що, очевидно, фербандою білявий називає Установу, в якій служив він, Миляга.

— Там,— сказав він, охоче показуючи рукою невідь-куди,— іст хауз, нах хауз іст Чонкін. Ферштейн?

— Ферштейн,— сказав лейтенант, не подаючи виду, що саме Чонкін його особливо цікавить.

Полонений, морщачись од головного болю і напруги, продовжував давати показання, насилу добираючи чужі слова.

— Іст Чонкін унд найт айн, цвей, драй... сім... зібен рус-сіш гестапо... зв'язані штріппе, мотузкен... Ферштейн? — капітан спробував жестами зобразити зв'язаних докупи людей.— Унд найт айн флюг, літакен,— він замахав руками, немов крильми.

— Ластівка, ластівка! — почулось із сусіднього приміщення.— Що ж ти, чорти б тебе забрали, не відповідаєш?

Капітан Миляга здивувався. Він і не підозрював, що в німецькій мові так багато спільного з російською. Чи...

Але думку свою він не додумав. Голова боліла, і до горла підступила легка нудота. Капітан проковтнув слину і сказав білявому:

— їх бін хворен. Ферштейн? Голова, майн копф бум-бум,— він злегка постукав себе кулаком по тім'ю, а потім примостив щоку на долоню.— їх бін хочен бай-бай.

Не чекаючи дозвблу, він непевною ходою, хитаючись від слабкості, пройшов до своєї підстилки, ліг і знову знепритомнів.

36

Тим часом нарада в командира дивізії тривала. Була тільки невелика перерва, коли командири батальйонів ходили, щоб перемістити свої підрозділи на зазначені вихідні позиції. Давши вказівки окопатися на нових місцях, командири повернулися в бліндаж.

Тепер обговорювалася проблема зброї і набоїв. Виявилося, що в полку в наявності лише одна сорокап'ятиміліметро-ва гармата і до неї три снаряди, один кулемет системи "максим" без стрічок, два батальйонні міномети без мін, по дві гвинтівки з обмеженим запасом набоїв на кожне відділення і по одній пляшці з запальною сумішшю на три чоловіки.

— Усе зрозуміло,— сказав генерал.— Зброї і набоїв мало. Максимально використати фактор раптовості. Набої економити. ,

Відчинилися двері. В бліндажі з'явився якийсь червоно-армієць в мокрій шинелі.

— Товаришу генерал! — закричав він, приклавши руку до пілотки.— Дозвольте звернутися до товариша полковника?

— Дозволяю,— сказав генерал.

Боєць обернувся до полковника. Його шинеля парувала.

— Товаришу полковник, дозвольте звернутися?

— Ну що там у тебе? — запитав полковник.

Боєць вручив йому пакет і, поспитавши дозволу, вийшов. Полковник розірвав пакет, прочитав донесення і мовчки простягнув генералові. У донесенні було написано:

Командиру полку полковнику Лапшину

від молодшого лейтенанта Букашева ДОНЕСЕННЯ

Цим повідомляю, що мною, молодшим лейтенантом Букашевим, був допитаний військовослужбовець німецької армії, полонений розвідниками Сирих і Філкжовим.

На допиті полонений посвідчив, що він є офіцером гестапо Мил-легом. Під час служби в гестапо відзначався жорстокістю і особисто брав участь у масових розстрілах комуністів і безпартійних радянських громадян.

Водночас він посвідчив, що штаб так званого Чонкіна знаходиться в крайній хаті, яка належала до окупації поштарці Бєляшовій, і охороняється посиленим загоном гестапівців, пов'язаних між собою найтіснішими узами. Поряд є посадочний майданчик і один літак, очевидно, для зв'язку з регулярними частинами гітлерівської армії.

Від детальніших свідчень вищезгаданий Миллег ухилився. Під час допиту поводився з викликом, фанатично. Не раз вигукував фашистські лозунги (зокрема "Хайль Гітлер!"), дозволяв собі обурливі заяви щодо суспільного і політичного устрою нашої країни. Декілька блюзнірських випадів стосувалося особи товариша Й. В. Сталіна.

Молодший лейтенант Букашев

— Ну що ж,— сказав генерал.— Відомості дуже цінні. Молодшого лейтенанта Букашева представити до нагороди. Вихідні позиції змінити згідно з новими даними. Щоб не розпилятися, зосередити всіхили для атаки на штаб так званого Чонкіна,— він присунув до себе план, закреслив прямокутники, які зображували місця дислокації батальйонів, і пересунув їх на інші. Закреслив стріли і провів нові. Тепер усі три стріли сходилися на хаті Нюри Бєляшової.

37

Допитавши полоненого, лейтенант Букашев склав донесення і з одним із вільних караульних відправив до командира полку. Тепер можна було б трохи й подрімати, але спати не хотілося, і він вирішив написати листа матері. Поклав перед собою розкритий блокнот,, присунув каганця і своїм ще не впевненим школярським почерком почав швидко писати:

"Моя мила, люба, дорога матусю!

Коли ти отримаєш цього листа, твого сина, можливо, вже не буде серед живих. Сьогодні на світанку за сигналом зеленої ракети я піду в бій. Це буде перший бій у моєму житті. Якщо він виявиться й останнім, я прошу тебе: не журись. Хай тебе втішає думка, що син твій, молодший лейтенант Букашев, віддав своє молоде життя за Вітчизну, за партію, за великого Сталіна.

Вір мені, я буду щасливий загинути, коли моя смерть хоч якось змиє пляму ганьби, що її поклав на нас твій колишній чоловік і мій колишній батько..."

Написавши слово "батько", Букашев замислився. І та ніч в усіх подробицях постала перед його очима, наче це було тільки вчора. Він тоді закінчував сьомий клас.

Коли вони прийшли і стали бити в двері прикладами і всі у квартирі сполошилися, батько спокійно сказав матері:

— Зажди, я відчиню, це по мене.

Потім ці слова стали для Олексія найважливішим доказом проти батька. "Це по мене",— сказав він. Отже, знав, що по нього можуть прийти, знав, що винен, адже в невинного такого відчуття бути не могло.

їх було четверо: один з пістолетом, двоє з гвинтівками і четвертий — з нижнього поверху, в окулярах, узятий за понятого. Цей, в окулярах, тремтів од страху і, як виявилося пізніше, недарма, через певний час його теж заарештували по справі батька.

Вони розпороли всі перини й подушки (пір'я згодом" літало по всьому двору), розламали меблі і перебили посуд. Той, що був з пістолетом, брав по черзі горщики з квітами, піднімав над головою і розбивав просто серед кімнати, накидавши купу череп'я і землі.

Потому вони пішли і повели із собою батька.

Спершу син ще на щось сподівався. Йому важко було звикнути до думки, що його батько, герой громадянської війни, орденоносець, який отримав від ВЦВК іменну зброю (шаблю із золотим ефесом), а потім директор одного з найбільших металургійних заводів, виявився звичайним шпигуном, який співробітничав з польською дефензивою. Але, на жаль, невдовзі все підтвердилося. Під тиском доказів батько дав свідчення, що хотів вивести з ладу одну з останніх мартенівських печей. Не вірити цьому було не можна. Батько сам підтвердив це в своїх свідченнях. Але одне тільки не вкладалося в Олексієвій голові — навіщо батькові знадобилося виводити з ладу цю саму піч? Невже він вважав, що разом з нею впаде вся Радянська держава? Якщо він так довго й майстерно приховував своє єство від партії, від народу, нарешті, від своєї сім'ї, виходить, не був такий дурний. І в нього для шкідництва були значно більші можливості. Ні, Олексій не міг нічого збагнути, і саме це найбільше мучило. Букашев підвівся, пройшовся по коморі. Було тихо. Полонений лежав на соломі з заплющеними очима, і обличчя його було блідим. Пахло сіном, і десь сюрчав цвіркун. Він сів на місце, зітхнув і послинив хімічного олівця.

"...Матусю, люба, може, ти мене осудиш за те, що я, вступаючи до командирської школи, приховав правду про батька. Я знаю, я виявив слабодухість, але не бачив іншого виходу, бо хотів захищати Вітчизну разом зі своїм народом і боявся, що мені цього не дозволять..."

Молодший лейтенант відклав олівця, поміркував. Треба було б зробити якісь розпорядження на випадок смерті, але він не знав, які саме. Раніше люди писали заповіти. Йому заповідати було нічого. Але все ж він написав: "Матусю, якщо побачиш Оленку Синельникову, передай їй, що я її звільняю від даної обіцянки (вона знає), а костюм мій продай, не бережи. Гроші, які за нього отримаєш, тобі знадобляться.

На цьому листа свого закінчую, до сигналу атаки лишилося менше години. Прощавай, моя люба матусю! Твій син Олексій".

Наприкінці він поставив число і час: 4 години 07 хвилин.

Листа цього молодший лейтенант Букашев склав трикутником, надписав адресу і поклав до лівої кишені між документи. Коли зостанеться живий, він листа знищить, коли загине, відправлять і без нього.

Починало розвиднюватися, треба було квапитись. Молодший лейтенант вирвав ще одного аркуша з блокнота і написав заяву до парторганізації своєї частини. Він не став мотивувати своє прохання. Він написав просто й скромно: "Якщо загину, прошу вважати комуністом". І підписався. І поставив число. І, залишивши заяву, аби підсохла, вийшов розім'ятися надвір. Було ще темно, але вдалині вже з'явилися обриси якихось предметів, і десь унизу, над річкою, біліла смуга туману. Вартовий, який стояв на посту біля входу в комору, палив, прикриваючись долонею. Молодший лейтенант хотів зробити йому зауваження, але передумав.

"Яке моральне право я маю робити зауваження цій людині, котра вдвічі старша за мене?" — подумав він і повернувся до комори.

Повернувшись, він поглянув на те місце, де лежала заява. Блокнот був, заяви не було. "Що за чортівня?" — подумав молодший лейтенант і почав шукати в кишенях. Службове посвідчення знайшов. Листа до матері знайшов. Знайшов, зрештою, фотографію Оленки Синельникової. Заяви в партію не було.

Букашев підозріло поглянув на полоненого, але той продовжував спати у своєму кутку, щоправда, був не такий блідий, як досі. Навряд чи став би він красти заяву, яка йому зовсім ні до чого. Молодший лейтенант узяв ліхтаря і став обшукувати найближчий простір. Він зазирав у всі кутки, повзав на колінах, перевертав ящики — заяви не було.

Пошуки молодшого лейтенанта були перервані якимось зовнішнім шумом. Він поспішив на цей шум і побачив біля входу в комору командира дивізії, який тицяв вартового пістолетом в живіт і виголошував промову, котра складалася всуціль з матюків. Позаду генерала в досвітній імлі вгадувалися полковник Лапшин, начальник СМЕРШу і ще декілька темних фігур. Вартовий, стискаючи гвинтівку, витріщив на генерала безтямні очі. Молодший лейтенант завмер "струнко". Його поява відвернула увагу генерала од вартового, і він заволав:

— А ти хто такий?

— Молодший лейтенант Букашев,— відрапортував він злякано.

— Мій ад'ютант,— пояснив Лапшин.

— Що ж це ти, молодший, сто чортів тобі в пельку, не дивишся, що в тебе цей нехлюй палить на посту, туди його в душу?

— Винен, товаришу генерал армії! — нарешті отямився вартовий, одразу підвищивши Дринова на три звання.

Це були грубі лестощі, але й Дринов також був грубий.

— Винен, так тебе розтак! Кров'ю своєю змиватимеш провину. Тут ось секретар райкому товариш Ревкін приїхав,— указав він на когось, хто стояв за начальником СМЕРШу,— подивиться він і скаже: "Ну й порядки в цих військових!.." Один такий вахлак може влаштувати демаскування і погубити цілу дивізію. Ну як, молодший, все спокійно?

— Спокійно, товаришу генерал!

— Ну, гаразд, пройдемо всередину.

38

Капітан Миляга прокинувся від якогось шуму, значення котрого було йому незрозуміле. Підвівся на лікті. В коморі нікого нема. Той, білявий, який сидів за столом, кудись зник. Може, і йому, Милязі, можна вшитися? Він роздивився навколо. Вгледів під стелею маленьке віконце. Там, у хліві Нюри Бєляшової, також було віконечко під стелею. Якщо скласти всі ці ящики один на одного...

У комору ввійшли п'ятеро. Перший, великий і товстий, з обличчям, мов цеглина, за ним, трохи відставши, худорлявий, далі ще один, у високих чоботях, за ним маленький, миршавий на вигляд, як здалося капітанові, дуже симпатичний, і останній ішов білявий. Той, що був у високих чоботях, одразу зацікавив капітана. Дуже вже його обличчя було знайомим. Звичайно ж, це секретар Ревкін. Напевне, ці німці не знають, хто він такий, інакше вони б не так з ним обходилися. І раптом капітан зрозумів, де шлях до порятунку. Зараз він зробить німцям велику послугу, після якої вони, можливо, й не стануть його розстрілювати. Він підскочив і рушив просто на Ревкіна. Ревкін зачудовано спинився. Білявий схопився за кобуру.

— Опанасе Петровичу? — нарешті невпевнено промовив Ревкін.— Товаришу Миляга?

— Вовк тобі товариш,— усміхнувся Миляга й обернувся до високого, котрий, як він зрозумів, був тут за головного.—

Прошу, бітте, врахувати мій показаній, цей швайн іст секретар райкому Ревкін, районен фюрер. Ферштейн?

— Опанасе Петровичу,— ще більше здивувався Ревкін,— що з тобою, любий, отямся!

— Ось вони тобі зараз отямляться! Вони тобі зараз дадуть! — пообіцяв Миляга.

Ревкін розгублено глянув на генерала, той розвів руками і похитав головою.

— Що за бісова халепа! — здивувався він.

Почувши знову знайоме словосполучення, Миляга розгубився. Він дивився на військових, переводячи погляд з одного на іншого, й нічого не міг збагнути. Та й у голові ще трохи потріскувало. Але тут у приміщення увійшли кілька чоловік з автоматами. На їхніх касках блищали від дощу великі зірки. В затьмареній свідомості капітана промайнув здогад.

— Хто це? — чистою російською мовою запитав високий.

— Полонений, товаришу генерал,— вийшов наперед Букашев.— Капітан гестапо.

— Той самий? — генерал згадав донесення.

— До чого тут гестапо? — засперечався Ревкін і дав короткі пояснення з приводу особи капітана.

— Але ж я його допитував,— розгубився Букашев.— Він сказав, що розстрілював комуністів і безпартійних.

— Ні бельмеса не можу второпати,— геть заплутався Дринов.— Може, він тоді скаже? Ти хто? запитав він безпосередньо Милягу.

Миляга був розгублений, приголомшений, розчавлений. Хто-хто, а вже він зовсім нічого не міг допетрати. Хто ці люди? І хто він сам?

— їх бін...

— Ну, ось бачиш,— обернувся генерал до Ревкіна,— я ж кажу, що він німець.

— Найн, найн! — жахаючись, заволав Миляга, переплутавши всі відомі йому слова з усіх мов.— Я не німець, я нікс німець. Росіянин я, товаришу генерал.

— Який же ти росіянин, бісів сину, коли ти слова російською сказати не можеш?

— Я можу,— приклавши руку до грудей, став гаряче запевняти Миляга.— Я можу. Я дуже навіть можу,— і, аби переконати генерала, вигукнув: — Хай живе товариш Гіт-лер!

Звичайно, він хотів назвати інше прізвище. Це була просто помилка. Трагічна помилка. Але той важкий стан, у якому він перебував з моменту захоплення в полон, спричинився до страшного сум'яття в його голові. Вигукнувши останню фразу, капітан схопився обома руками за цю голову, впав і почав качатися по землі, розуміючи, що його вже нізащо не простять, та й сам би він не простив.

— Розстріляти! — сказав генерал і зробив характерний жест рукою.

Двоє бійців з його охорони підхопили капітана під пахви і потягли до виходу. Капітан пручався, вигукував якісь російські й німецькі слова (виявилося, що він надто добре знає цю іноземну мову), і носки його хромових брудних чобіт креслили по перемішаній з половою землі дві кривулясті борозни.

У багатьох із тих, хто дивився на нього, стислося серце від жалю. Стислося воно і в молодшого лейтенанта Букашева, хоча він і розумів, що капітан сам заслужив свою долю. А начальник СМЕРШу,

проводжаючи поглядом свого колегу в останню путь, думав: "Дурень ти, капітане! Ох і дурень!"

І справді, загинув капітан Миляга, недавня гроза району, як дурень, через найбезглуздіше непорозуміння. Адже коли б він, потрапивши на допит, розібрався в обстановці і зрозумів, що це свої, хіба став би він говорити про російське гестапо? Хіба став би він вигукувати "Хайль Гітлер!", "Сталін капут!" та інші антирадянські гасла? Та нізащо в світі. І надалі вважався б першосортним патріотом. І цілком можливо, дослужившись до генерала, отримував би зараз пристойну пенсію. І перебував би на заслуженому відпочинку, забиваючи з друзями-пенсіонерами "козла". І виступав би в житлових конторах з лекціями, навчаючи молодь патріотизму, культурі поведінки в побуті і нетерпимому ставленню до всіх проявів чужої ідеології.

39

Чонкін не знав, яка над ним нависла небезпека, але неприємності в зв'язку з втечею капітана Миляги передбачав.

Тому незадовго до світанку, користуючись тим, що й полонені, і Нюра спали міцним досвітнім сном, він розв'язав свій рюкзак, перевдягся в чисту білизну і став перебирати своє майно. Про всяк випадок він хотів лишити Нюрі щось на згадку.

Майна було негусто. Крім білизни, переміна байкових зимових онуч, голка з нитками, недогризок хімічного олівця і загорнуті в газету шість фотокарток, де він був знятий до пояса. Його товариші по службі фотографувалися, щоб порадувати картками рідних чи знайомих дівчат. Чонкіну радувати було нікого. Тому всі шість карток у нього збереглися. Він витягнув з пачки верхню і підніс до лампи. Роздивившись свій відбиток, Чонкін цілком ним задовольнився. Каптенармус Трохимович, котрий підробляв фотографуванням, зобразив його з допомогою спеціальної рамки на тлі танків, що йшли знизу, і літаків, які летіли

згори. А над самою головою Чонкіна вився ореолом напис: "Привіт з Червоної Армії".

Примостившись на ріжку столу, він довго слинив олівця і обдумував текст. Потім,згадавши напис, який рекомендував йому свого часу той же Трохимович, і висолопивши від напруги язика, вивів нерівними, майже друкованими літерами:

Поглянь на карточку оцю, Побачиш копію мою, І, може, в пам'яті в тебе Про мене пам'ять оживе.

Подумав і дописав:

"Нюрі Б. від Вані Ч. в дні спільного життя". Олівець сховав до кишені, а карточку поклав на підвіконня.

За вікном світало, і дощ, здається, припинився. Час був будити Нюру, а самому подрімати хоч трохи, бо скоро треба полонених виводити на роботуД там, у чистому полі, стежити пильно, аби не повтікали, як їхній начальник. '

Будити Нюру було шкода. І взагалі шкода. Скільки вони разом живуть, стільки вона через нього витримує, стільки пліток довкола, а от ніколи не скаржиться. Було, щоправда, натякнула боязко, що не завадило б оформити стосунки, та він відмовився, пояснивши, що червоноармійцю без дозволу командира одружуватися не можна. Це, звичайно, так, але коли по правді, річ не в дозволі, а в тому, що він сам не наважувався, обмірковував, що робити...

— Нюрко, чуєш, Нюрко,— мовив лагідно.

— Га? Що? — Нюра, здригнувшись, прокинулась і дивилася на нього безтямними зі сну очима.

— Чуєш, змінила б мене трохи,— попрохав він.— Спати хочеться, терпіти несила.

Нюра слухняно злізла з ліжка, всунула ноги в чоботи, взяла гвинтівку і сіла біля дверей.

Іван, не роздягаючись, ліг на звільнене місце. Подушка після Нюри була теплою. Він заплющив очі, і тільки-но свідомість його почала плутатися між сном і дійсністю, коли це почувся якийсь дивний, з присьорбами звук, щось гахнуло десь — і задзвеніло віконне скло. Іван одразу отямився і сів на ліжку. Прокинулися Свинцов і Єдренков, Нюра сиділа на тому самому місці, але обличчя її було схвильоване.

— Нюрко,— пошепки покликав Іван.

— Га? — пошепки озвалася вона.

— Що там таке?

— Здається, стріляють.

І раптом знову бабахнуло, тепер наче з іншого боку, Чонкін здригнувся.

— Господи, твоя воля! — пошепки видихнула Нюра. Прокинулася й решта полонених. Тільки лейтенант Фі-

ліппов цмокав губами. Свинцов підвівся на лікті і переводив погляд з Нюри на Чонкіна й назад.

— Нюрко! — сказав Іван, квапливо зашнуровуючи черевики.— Дай мені гвинтівку, а собі візьми з кошика ліволь-вер, та більший.

Іван, не намотуючи онуч, вийшов надвір. Надворі було тихо, брудно, але дощ припинився. Ще не зовсім розвиднілося, але видимість уже була непоганою. Літак, розкинувши свої безглузді крила, чапів на місці.

Чонкін озирнувся, і дивне видовище вразило його. Метрів за двісті за городами клубочилися білі замети.

"Що за чорт? — здивувався Чонкін.— У таку теплінь звідкіля сніг?"

Він помітив, що замети ці ворушаться і пересуваються в його бік. Чонкін ще більше здивувався і придивився уважніше*. І тільки тоді він зрозумів, що ніякі це не замети, а гурт людей, які повзуть в напрямку до нього, Чонкіна. Він не знав, що це ударний взвод, якому було доручено закидати противника пляшками з запальною сумішшю. Коли їх обмундировували, на складі не вистачило шинелей і бійцям видали зимові маскхалати, які були використані з огляду на кепську погоду. "Німці!" — подумав Чонкін. Тієї ж миті гахнув гвинтівочний постріл, і куля продзижчала під самим вухом Івана. Він упав. Підповз до правої стійки шассі і закріпив гвинтівку між стійкою і колесом.

— Гей, здавайтеся! — гукнув хтось звідтіля, від білих халатів. "Росіяни не здаються!" — хотів гукнути Чонкін, але посоромився. Замість відповіді він приклався до прикладу і вистрілив, не цілячись. І тут почалося. З боку противника безладно забахкали постріли, і кулі засвистіли над Чонкі-ним. Більша частина пролетіла мимо, але деякі черкали по літаку, розпорювали обшивку і з дзенькотом розплющувалися об сталеві деталі двигуна. Чонкін ткнувся обличчям у землю і раз по раз, економлячи набої, стріляв невідь-ку-ди. Перевів першу обойму, заправив другу. Кулі продовжували свистіти, деякі з них — зовсім близько. "Якби старшина видав мені каску",— зажурено подумав Іван, але міркувати далі не зміг. Щось м'яке гепнулося поруч із ним. Він здригнувся. Потім злегка повернув голову і розплющив одне око. Поряд з ним лежала Нюра і так само, як він, притиснувшись до землі, стріляла в повітря одразу з двох пістолетів. Кошик з рештою пістолетів лежав поруч про запас.

— Нюрко,— штовхнув Чонкін подругу.

— Га?

— Ти нащо їх покинула?

— Не бійся,— сказала Нюра, натискуючи одразу на два спускових гачки.— Я їх у льох загнала і цвяхами забила. Ой, поглянь!

Іван підвів голову. Тепер білі просувалися вперед короткими перебіжками.

— Так, Нюрко, ми з ними не впораємося,— сказав Чонкін.

— А ти з кулемета вмієш? — запитала Нюра.

— А де ж його взяти?

— А в кабінці.

— Ох, як же ж це я забув! — Чонкін скочив і вдарився го-

ловою об крило. Ховаючись за фюзеляжем, обірвав тасьму

брезенту, заліз на крило, і не встигли білі відреагувати, як

він був уже в задній кабіні. Тут дійсно знаходився турель-

ний пристрій і кулемет з повним боєкомплектом. Чонкін вхо-

пився за ручки. Але кулемет був нерухомим. Турель від

тривалої бездіяльності й дощів заіржавів. '

Він почав плечем розхитувати кулемет, але той не піддавався.

Раптом щось важке без пострілу впало на верхнє крило. Потім ще і ще. І застукотіло довкола і по крилах, задзвеніло розбите скло, і гостро запахло чимсь схожим на керосин. Чонкін висунув голову і побачив, що з-за тину летить у його бік хмара пляшок, наповнених жовтою рідиною. Більшість пляшок гепалися в болото, але деякі влучали в літак, котилися по крилах і розбивалися об двигун. (Згодом з'ясувалося — бійців ударного взводу забули попередити, що пляшки з запалювальною сумішшю треба спершу підпалювати, і вони жбурляли їх просто так). Збоку на крилі з'явилася Нюра.

— Нюрко, не витикайся,— гукнув Іван,— пришиють!

— А нащо вони жбурляють пляшки? — прокричала йому на вухо Нюра, стріляючи однією рукою в повітря з пістолета.

— Не бійся, Нюрко, опісля здамо! — знайшов у собі сили для жарту Чонкін. І наказав:

— Ось що, Нюрко, хапай літак за хвоста і крути в різні боки. Збагнула?

— Збагнула! — гукнула Нюра, сповзаючи з площини на животі.

40

У цей час генерал Дринов сидів у бліндажі під трьома накатами і стежив за подіями в перископ. Не те щоб він був таким боягузом (хоробрість свою він уже не раз показував), просто вважав, що генералу за посадою належить перебувати в бліндажі і пересуватися виключно на бронетранспортері. В перископ він бачив, як його військо спочатку поповзом, а далі короткими перебіжками просувалося в напрямку крайньої хати. Звідтіля теж вели вогонь, але не дуже щільний. Генерал

наказав телефоністу з'єднати його з командиром атакуючого батальйону і передав наказ розпочати атаку.

— Буде виконано, товаришу Перший! — відповів у трубку командир батальйону.

Незабаром у ланцюгу атакуючих стало помітне посилене ворушіння. Бійці ударного взводу в білих халатах підповзли впритул до тину. Генерал бачив, як вони, по черзі підводячись, змахують руками. "Кидають пляшки,— здогадався генерал.— Але чому ж немає полум'я?"

Генерал знову з'єднався з комбатом.

— Чому не горять пляшки?

— Сам не розумію, товаришу Перший.

— А сірниками їх підпалювали? — підвищив голос генерал.

Було чути, як важко дихає в трубку командир батальйону.

— Я тебе питаю! — не діждавшись відповіді, гримнув Дринов.— Підпалювали пляшки чи ні?

— Ні, товаришу генерал.

— Чому?

— Я не знав, товаришу Перший,— помовчавши, зізнався комбат.

— У трибуналі дізнаєшся,— пообіцяв генерал.— Хто є поруч з тобою з комскладу?

— Молодший лейтенант Букашев.

— Передай йому командування батальйоном і відправляйся під арешт.

— Слухаюсь, товаришу Перший,— ослаблим голосом відповіла трубка.

У цей час застукотів кулемет. Генерал здивувався і, кинувши трубку, припав до перископа.

Він побачив, що шеренги атакуючих залягли, а бійці ударного взводу, втиснувшись у землю, повзуть назад. Халати на них були вже не зовсім білі, або, точніше, зовсім не білі, цілком придатні тепер для маскування. Пересунувши трубку перископа трохи ліворуч, генерал побачив, що кулеметний вогонь ведеться з літака, який крутиться на місці, а рухає його якась незрозуміла сила.

— Що за чортівня! — здивувався генерал, але, відрегулювавши різкість, здивувався ще більше. Хтось явно жіночої статі в квітчастому платті, розстебнутій тілогрійці й хустці, що злізла на плечі, тягає цього літака за хвоста. Ось літак повернувся боком, і на його хвості генерал чітко розгледів зірку. "Невже наш?" — промайнуло в генералових мізках. Ні, не може бути. Звичайна ворожа хитрість. Для того ця жінка його й крутить, щоб обманути. Він знову повернувся до телефону. Викликав командира полку.

— Слухай, Другий,— сказав він йому,— це говорить Перший! У нас в гарматі скільки снарядів лишилося?

— Один, товаришу Перший.

— Дуже добре,— сказав Перший.— Накажи підтягти гармату до нужника, на якому щось написано іноземними літерами, і нехай вжарять прямою наводкою впритул.

— Так кулемет же, товаришу Перший.

— Що кулемет?

— Не дає наблизитися. Стріляє. Люди загинуть.

— Загинуть! — загримів генерал.— Гуманіст мені знайшовся. На те й війна, щоб гинули. Підтягти гармату, я наказую!

— Слухаюсь, товаришу Перший! У цей час кулемет замовк.

Відбивши атаку, Чонкін зняв пальці з гашетки. І одразу запала така тиша, аж у вухах задзвеніло. З боку противника теж ніхто не стріляв.

— Нюрко! — озирнувся Іван. '

— Ща тобі? — Нюра стояла, спершись на хвіст, важко дихала, і обличчя її було червоне й мокре, як після лазні.

— Жива,— посміхнувся їй Чонкін.— Ну перепочинь трохи.

Було вже зовсім видно, і він добре бачив і тих, у брудних халатах, які жбурляли пляшки, й інших, в сірих шинелях, котрих було набагато більше. Але всі вони лежали, не подаючи ніяких ознак життя, і навіть відчуття небезпеки почало нібито минати. Десь голосно кукурікнув півень, до нього обізвався другий, потім третій...

"Ич, як голосно кукурікають",— думав Чонкін, не помічаючи, що артилеристи підтягують свою сорокап'ятку, прикриваючись нужником Гладишева, на якому було написано " Water closet".

— Нюрко,— сказав Іван лагідно,— перепочила трохи?

— А що? — Нюра витирала обличчя ріжком хустки.

— Принесла б води. Пити хочеться. Тільки бігом, а то ще підстрелять.

Нюра, зігнувшись, кинулася до хати.

Гримнув запізні лий постріл, але Нюра була вже за рогом.

Заскочивши в хату, вона спершу звернула увагу на ляду льох/, але в цьому розумінні все було гаразд, полонені нишкнули внизу і нічим себе не виявляли. Нюра зачерпнула з відра води, і в цей час пролунав такої приголомшуючої сили вибух, що підлога під нею перекинулася, і, падаючи, вона почула, як сипалися з дзенькотом шибки.

41

Постріл був дуже вдалим. Єдиний снаряд улучив прямісінько в ціль. Бійці, як і досі, лежали, притиснувшись до землі,й^чекаючи відповіді з боку противника. Відповіді не було.

І тоді тимчасово виконуючий обов'язки командира першого батальйону молодший лейтенант Букашев звівся навка-рачки.

— За Батьківщину! — крикнув він хрипким від хвилювання голосом. — За Сталіна! Ура-а!

Зірвався на ноги і побіг по мокрій траві, розмахуючи пістолетом.

На якусь хвилю завмерло серце, здалося, що він сам і за ним нікого. Але вже наступної миті почув він за спиною могутнє "ура" і тупіт десятків ніг. Тоді помітив він і другий батальйон, який теж з вигуками "ура" біг розсіяним цепом по вулиці, третій батальйон, обігнувши село знизу, наближався з боку річки.

Молодший лейтенант Букашев зі своїми орлами першим перестрибнув через тин і увірвався на город. Те, що він побачив, здалося йому неймовірним. Не побачив він гору ворожих трупів, не побачив солдатів противника, які панічно здаються. Він угледів розтрощеного літака, в якого права верхня площина була зрізана осколком і зависла на тонких тросиках, а хвіст взагалі валявся збоку. Неподалік від літака на купі землі лежав червоноармієць з блакитними петлицями, а над ним невтішно ридала розпатлана жінка в розстебнутій тілогрійці.

Букашев зупинився. Зупинилися й бійці, які бігли за ним. Задні ставали навшпиньки, аби поглянути, що відбувається попереду. Молодший лейтенант, знічено потупцювавши, стягнув з голови каску. Бійці вчинили так само.

Підійшов і полковник Лапшин. Також зняв каску.

— Як прізвище цього червоноармійця? — запитав він у жінки.

— Чонкін це, Ваня, чоловік мій,— сказала Нюра, обливаючись слізьми.

З гуркотом під'їхав бронетранспортер. З нього вискочили автоматники і почали відтручувати червоноармійців, розчищаючи шлях генералові, який через силу вилазив з машини. Розібрали частину тину, щоб комдиву не довелося задирати ноги. Заклавши руки за спину,

генерал неквапно пройшов до літака. Побачивши Чонкіна, котрий лежав на землі, повільно стягнув з голови папаху.

Підбіг полковник Лапшин.

— Товаришу генерал,— доповів він,— завдання по ліквідації банди Чонкіна виконано.

— Це і є Чонкін? — запитав Дринов.

— Так точно, товаришу генерал, це Чонкін.

— А де ж банда?

Полковник розгублено закрутив головою. В цей час двері хати відчинилися, і декілька озброєних червоноармійців вивели зв'язаних людей в сірих мундирах.

— Ось вона, банда,— сказав позаду хтось з бійців.

— Яка ж це банда? — виник звідкілясь Ревкін.— Це наші товариші.

— Хто сказав про них "банда"? — запитав генерал і втупився в червоноармійців, що напирали один на одного.

У лавах відбулося певне замішання. Бійці позадкували. Кожен намагався сховатися за спину іншого.

— Розв'язати їх! — наказав генерал полковнику Лапшину.

— Розв'язати! — сказав полковник молодшому лейтенанту Букашеву.

— Розв'язати! — наказав Букашев бійцям.

— Де ж усе-таки банда? — запитав генерал, всім корпусом обертаючись до Ревкіна, котрий стояв позаду.

— А про це треба в нього запитати,— відповів Ревкін і вказав на голову Голубєва, який під'їжджав на бричці.— Іване Тимофійовичу! Де ж банда?

Голубєв прив'язав коня до тину і підійшов.

— Яка банда? — запитав він, з жалем дивлячись на свого вчорашнього партнера по чарці.

— Ну як же,— захвилювався Ревкін.— Пам'ятаєш, я тобі дзвонив по телефону, питав щодо оцих товаришів, хто їх заарештував? А ти мені сказав: "Чонкін зі своєю бандою".

— Я не казав "з бандою",— насупився Голубєв.— Я казав "з бабою". З нею от, з Нюрою.

Почувши своє ім'я, Нюра заридала ще сильніше. Пекуча сльоза впала на обличчя Чонкіна. Чонкін здригнувся і розплющив очі, бо був не вбитий, а тільки злегка контужений. ,— Живий! Живий! — прошелестіло серед бійців.

— Ванечко! — вигукнула Нюра.— Живий!

І почала покривати лице Чонкіна поцілунками. Чонкін потер скроню.

— Щось я довго спав,— сказав він невпевнено і раптом побачив над собою безліч зацікавлених облич. Чонкін спохмурнів і зупинив погляд на

одному з чоловіків, які стояли над ним, а саме на чоловікові з папахою в руці.

— Хто це? — запитав він у Нюри.

— А біс його зна,— сказала Нюра.— Якийсь начальник, я в їхніх званнях не розбираюся.

— Так це ж генерал, Нюрко,— подумавши, сказав Іван.

— Так, я генерал, синку,— лагідно сказав чоловік з папахою.

Чонкін дивився на нього недовірливо.

— Нюрко,— запитав він схвильовано,— а я часом не сплю?

— Ні, Ваню, ти не спиш.

Чонкін їй не дуже повірив, але подумав, що генерал є генерал і до нього треба поставитися відповідно навіть уві сні. Він полапав по землі рукою і, знайшовши пілотку, що лежала поруч, натяг її на вуха. Підвівся на непевні ноги і, відчуваючи легке запаморочення та нудоту, приклав розчепірені пальці до скроні.

— Товаришу генерал,— доповів він, ковтаючи слину,— за час вашої відсутності ніякої присутності...— не знаючи, що казати далі, він замовк і, часто кліпаючи віями, вирячився на генерала.

— Послухай, синку,— сказав генерал, надіваючи папаху,— невже ти сам бився з цілим полком?

— Не сам, товаришу генерал! — Чонкін підтягнув живота і випнув груди.

— Значить, усе-таки не сам? — зрадів генерал.— А з ким же?

— З Нюркою, товаришу генерал! — опам'ятовуючись, гаркнув Чонкін.

Серед червоноармійців пролунав сміх.

— Хто там сміється?! — генерал розгнівано стрельнув очима по натовпу. Сміх одразу вщух.— Сміятися нічого, сто чортів вам у пельку! — вів далі генерал, поступово пригадуючи всі відомі йому вислови.— Тюхтії трах-тарарах... Цілим полком не могли впоратися з одним миршавим солдатом. А ти, Чонкін, я тобі прямо скажу,— герой, хоча на вигляд звичайний лопух. Від імені командування, дідько б тебе взяв, оголошую тобі подяку і нагороджую орденом.

Генерал засунув руку під плащ-накидку, зняв із себе орден і пригвинтив його до гімнастерки Чонкіна. Ставши "струнко", Чонкін покосував на орден і перевів погляд на Нюру. Він подумав, що добре було б сфотографуватися, а то ж згодом ніхто не повірить, що сам генерал вручав йому цей орден. Він згадав Сьомушкіна, старшину Пескова, каптенармуса Трохимовича. Ось перед ними б зараз з'явитися!..

— Товаришу генерал, дозвольте звернутися! — лейтенант Філіппов хвацько скинув руку до скроні.

Генерал здригнувся і позирнув на лейтенанта без особливої приязні. Не встигли розв'язати, а він уже лізе.

— Ну, кажи,— буркнув неохоче.

— Прошу ознайомитися з цим документом,— лейтенант розгорнув аркуш паперу з діркою в правому нижньому кутку. Генерал узяв папір і повільно став читати. Чим більше він читав, тим більше супився. Це був

ордер. Ордер на арешт зрадника Батьківщини Чонкіна Івана Васильовича.

— А де ж печатка? — запитав генерал, сподіваючись, що ордер не оформлено законним чином.

— Печатка прострелена в бою,—>з гідністю відповів лейтенант і похнюпився.

— Ну що ж,— сказав генерал зніяковіло,— ну що ж... Коли так, то, звичайно... У мене немає підстав не вірити. Чиніть згідно з ордером,— він одійшов назад, звільняючи дорогу лейтенанту. Лейтенант ступив до Чонкіна і двома пальцями, мов обценьками, вп'явся в щойно отриманий тим орден. Чонкін інстинктивно позадкував, та було пізно. Лейтенант рвонув і видрав з орденом шмат гімнастерки.

— Свинцов! Хабібуллін! — пролунала команда.— Взяти заарештованого!

Чонкіна схопили під пахви. По шеренгах червоноармійців прокотився гомін. Ніхто нічого не зрозумів.

Пам'ятаючи про роль командира, як вихователя, генерал Дринов обернувся до особового складу й оголосив:

— Товариші, мій наказ про нагородження рядового Чонкіна відміняється. Рядовий Чонкін виявився зрадником Батьківщини. Героєм він прикидався, аби втертися в довір'я. Зрозуміло?

— Зрозуміло! — прокричали бійці не зовсім впевнено.

— Полковник Лапшин,— сказав генерал,— вишикуйте полк і ведіть на посадку в ешелон.

— Слухаюсь, товаришу генерал!

Полковник Лацшин вибіг на шлях і, ставши спиною до села, виструнчився.

— Полк! — гаркнув він, зірвавшись з голосу.— Побатальйонно! В колону! По чотири! Шикуйсь!

Доки полк шикувався на шляху, генерал укупі з Ревкіним сів у бронетранспортер і від'їхав. Рушив від гріха подалі й Голубєв.

Нарешті полк вишикувався і зайняв усю сільську дорогу.

— Полк, рівняйсь! — скомандував полковник.— Струнко! З місця з піснею крроком...— полковник витримав паузу"— рруш!

Гримнули чоботи об землю. З середини шеренги залунав високий голос заспівувача:

Скакал казак через долину, Через кавказские края...

І сотні голосів підхопили:

Скакал казак через долину, Через кавказские края...

Хлопчики з усього села бігли вздовж колони і намагалися іти в ногу. Жінки махали хустинами і витирали сльози.

Позаду полку кульгава шкапа тягла гармату сорокап'ят-ку, а за гарматою їхав на коліщатах інвалід громадянської війни Ілля Жикін у будьонівці. Проїхавши до середини села, він махнув рукою і повернув назад.

Невдовзі після відходу полку жителі Красного побачили полуторку, що виїжджала з Нюриного подвір'я.

Лейтенант сидів у кабіні поруч з водієм. Решта четверо тримали за руки Чонкіна, який стояв у кузові і зовсім не пручався.

За машиною, ридаючи і спотикаючись, бігла Нюра. Косинка зсунулася на плечі, волосся розкошлалося.

— Ваню! — кричала Нюра, давлячись слізьми.— Ванеч-ко! — і на — ходу простягала руки до машини.

Щоб припинити це неподобство, лейтенант наказав водієві їхати швидше. Водій додав газу. Нюра не витримала змагання з машиною і, спіткнувшись наостанок, упала. Але й лежачи, тягла руки в бік машини, що швидко віддалялася... Серце Чонкіна защеміло від жалю до Нюри. Він рвонувся, але марно, його міцно тримали.

— Нюрко! — закричав він, відчайдушно мотаючи головою.— Не плач, Нюрко! Я ще повернуся!

42

Надвечір того ж дня комірник Гладишев вийшов з дому, маючи на меті оглянути місця недавньої битви. І, проходячи скошеним полем, за горбом, кілометра за півтора од села, знайшов він забитого сліпою кулею коня. Гладишев спершу подумав, що це чужий кінь, але, підійшовши ближче, впізнав Осоавіахіма. Видно, кінь був забитий наповал — біля вуха чорніла рвана рана, від якої до губ тяглася цівка застиглої крові. Стоячи над мертвим конем, Гладишев усміхнувся. Нічого критися, було таке — повірив він своєму дивному сну. Не те щоб зовсім, але до певної міри повірив. Так уже все збіглося, що важко було триматися своїх переконань, геть позбавлених містики. Адже ж це, кому розказати, сміх і сором...

Гладишев раптом помітив, що на передньому копиті коня немає підкови.

— Цього ще бракувало! — пробурмотів він і, нахилившись, зробив друге відкриття. Під копитом, прим'ятий до землі, лежав клаптик паперу. Охоплений передчуттям не-

звичайного, Гладишев схопив папір, наблизив до очей і остовпів.

Незважаючи на сутінки й не надто гострий зір, селекціо-нер-самородок розібрав написані великими незграбними літерами слова, що проступили крізь засохлі плями бруду й крові: "Якщо загину, прошу вважати комуністом".

— Господи! — вигукнув Гладишев і вперше за багато років перехрестився.

1963-1970